

9.56
P-65

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՃԻՐԳ.

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻԻ

ՔԷՐՄԻՐՃԵԱՆ

ՍՏԱՄՊՈԼՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱԳՐԵՑ

ՏՕՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ

Ի ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԷՆ
ՓԱՐԻՋԻ

ՀԱՅՈՐԲ.

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1938

9(56)

բ-65

5 OCT 2011

ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻՒ

ՔԵՕՄԻՒՐՃԵԱՆ

ՍՏԱՄՊՈԼՈՅ ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԸԶԳԸՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԸՆ

ՄԻԳ.

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻԻ

ՔԵԹՄԻՐԺԵԱՆ

ՍՏԱՄՊՈԼՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՐԳ.

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1938

3522-30
8

9(56)

Ծ - 65

Ե Ր Ե Մ Ի Ա Ձ Է Լ Է Պ Ի Ի

Ք Է Օ Մ Ի Ի Ր Ճ Ե Ը Ն

Ս Տ Ա Մ Պ Օ Լ Ո Յ Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ե Յ Ե Ի Կ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ե Յ

Տ Օ Ք Թ. Վ Ա Հ Ր Ա Մ Յ. Թ Ո Ր Գ Ո Մ Ե Ա Ն

Ի Բ Ժ Ե Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Մ Ա Լ Ս Ա Ր Ա Ն Է Ն

Փ Ա Ր Ի Զ Ի

Հ Ա Տ Ո Ր Պ.

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ե Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1938

ԱՐԱՄ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ԱՆՄՈՌԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ
ԻՐԵՆՑ ՄԻՐԱՍՈՒՆ ԶԱԽԱԿՆԵՐՈՒՆ

ՎԼԴԻՄԵՐԻԻԿ

ԱՐԱՄ-ԹՈՐԴՈՄ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆԻ

† 9 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1933

ԵՔ

ՍՈՒՐԷՆ-ՊԱՐՈՅՐ ԹՈՐԴՈՄԵԱՆԻ

† 24 ՕԳՈՍՏՈՍ 1937

ԿԸ ՆՈՒԻՐԾՆ՝

ՄՐՏԱԿԵՂԵՔ ՏԱԽԻ ՀՈԺ ԱՐՑՈՒՆՔՆԵՐՈՎ

ՑԻԿԻՆ ԿԱԼԻՆԻԿ

ԵՔ

ՑՈՔԹ. ՎԼԴԻՄ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Քառորդ Գարմրէի տեղի ժամանակ անցած է . երբ առաջին անգամ ԼԵՅՅԻՆ սկսեց՝ « Զ ա ո ղ Լ ա Լ և մ ս օ ք ե ա յ չ ի մ է ջ Ի ր ա տ ա ր ա Լ Կ ի Լ Ե ր օ տ Ի տ Զ Է լ լ ա լ Ի Բ Է օ մ Ի տ Բ ն ե ա մ Ի Ս Խ ա մ ա լ օ ո յ Պ ա տ մ ու ի ր ի տ և օ ք Ե Ղ ա զ ա փ ա ր ի ու ն ե ա յ » անոր մասին պատրաստել չ'աւանդաւ գրութիւններու շարք մը . որոնք վերջ կը գտնեն ահա այսօր . քէեւ՝ բնաւ եւ բնաւ չ'էի կարծեր . քէ առաջադրած ծրագրէս տեղի ընկալածակութիւն ունենային անոնք՝ երեք հաւտօր կազմելու աստիճան :

ԼԵՅՅԻՆ աշխատութեան Երկրորդ մասը լրացնելէս յետոյ . որոշած էի ա յ յ Ե տ չ գ ր ա ղ ի Վ ր ա փ օ ր ի Ա տ ա կ ա ն Ե զ ե ր ֆ ի ն Ն օ մ օ ր ա զ ր ա ր ի ու ն ե ն ո լ ք . զի ժամանակս չ'էի ներքը . եւ ոչ ո մ ա ս Ի ն հ ա տ ա ր ա ժ ա ն զ ե կ ա ր ի ու ն ե ն ու ս ծ ր ա ր ի լ ք չ ու ն է ի ֆ ո լ Ի . տակաջն՝ նոյն տարին տնդ անիկ գաւկիս յեղակարծ Բ ա հ ու ա ն ի ն ծ ա ղ ա տ ն ա տ ա ժ զ ա տ ն ա կ յ ի ժ զ ա ր . չ գ ր ա լ ե մ Ի Ն չ ա ղ Ե ս . որտիտ մէջ ալ ծարծեց յաճկարժ . այաւտակաճութեան մէջ չ'ընդունալու ջերմ իդար եւ ւտիպեց զիս խոնարհիկ սուլիս առաջ ա ա շ խ օ ա տ ի լ . ու ս տ Ի Կ . Պ ո լ ի ս ք ո ղ ա ժ հ ա տ ա ր ա

ծայրերս , շնորհիւ անորդական նորօրս՝ Գեորգ Բորցումեանի ջանքերով և ասան ձեռքս եւ ես անմիջապէս լծուեցայ գործի :

* * *

Առաւել ուրեք Պատմութիւնսն ինքն ինքեան յորտապարտութիւններուս անաջին ժամերս Գեորգն ասանին Հասարակ վիճակն երաւարակ ելաւ . ողջ էր տակաւին Մօրեղբայրս՝ Դշան Ղուկասեան , որ կը սիրէր կարդալ գրքն եւ խորհարդ կու տար ինձ՝ շարունակել միւս ստանբը : ո վ կրնար գոշակել այն ատեն՝ թէ 20 տարի յետոյ այդ նաւորապարտութիւններուս Բ. Հասարակ իւր յիշատակին նուիրել հշտնականած է եղեր ինձ . եւ ո վ կրնար նաեւ երեսակայել , թէ այս Գ. Հասարակ՝ առաջ , ինձ նախաորոշումն է եղեր ձօնել անհոռոգ յիշատակին իմ սիրատուն , անցին գրակիս՝ «Արատութեւ» , բարձր կրթութեամբ լատինարակումն ու լատագոյն ձիւրքերով ոժտումն այդ կայտան , առողջ , ստամուկան գրակիս , որ փառքս էր , պարծանքս եւ յայտ , եւ որ իւր Էշրոյ գարունին մէջ ասուպի մը պէս կ'իլլնար , կը մարէր . . .

Ո՛հ , ս՛րչափ անխմանալի է ու խորհրդաւոր «կեանք» կոչումը , ս՛րչափ յղի է այն՝ անսկնկալ պատահարներով ու դէպքերով . . .

* * *

ԻՒԷ Եւ խոստացած էի Էջմիածին Եւ Կրու-
տաղէմ գտնուած ձեռագիրներու. Եւ իմ ունե-
ցած իս տարբերութիւնները դնել հաստիս
վերջը. բայց առանձ վերադիմեալ աշԲՆ անցու-
մելով տեսայ. որ կարեւոր բաներ մը չեն
ներկայագրուներ: Սիակ ուշադրութեամբ ար-
ժանի կ'ըստէր. իմ չաղէս նշանակած Եւ հա-
տար Բ. Էջ 176. 'Ապարիսի եկեղեցւոյ մա-
ռին իմ ձեռագիրիս մէջ գտնուած «յաճախ
նախնական» բնութեան անունը. որ միւսներու
մէջ է. «յիմնոյ եւ խնայական». այս իսկ մեծ
չորտաքանութիւն մ'է. 'Ապարիսի Ս. Լուսա-
ւորիչ եկեղեցւոյ հաստատման համար. որով
տեսաջ եղած է հոն Ս. Թարգիս անուն եկե-
ղեցի մը. իմ չաղէս գրած Եւ:

Իմ չաղէս բնութեան անուններս կը տեսնեն. այս
Հաստար՝ համաժողով Երեսիս Զէյեղի շրջա-
գաւութեան. կը պարտաւորէ Վարդապի Ասիա-
կան եւ իր Բիւրեղ Ժողովէն միւսը. համարս վրայ
գտնուած Հայ-տաղային յիշատակները. բո-
լորն ալ՝ գրեթէ մոռցուած. բաղուած. չբան-
կորած:

Ասանց ամփոփումը բրած պահուս. ամե-
նաեւ պակասութիւնը գործած կ'ըլլամ. երէ
իմ երախտագիտական անունն շնորհակալու-
թիւններս չփայտաւ երապարակաւ յարմարել
Ս. Երուտաղէմի արժանաւոր Լուսարարա-
պետ Եւ ներկային բանասէր. Գերապետի Տէր
Լեւոնոյ Եղիսկոյան Դպրանոցի. որ. իմ չաղէս
երբեմն. այս անգամ ալ համեմատ Ս. Յակով-
բեանց վանքին մէջ պահուած երեսիս Զէյե-

զիւ ինքնագիր Օրացրութենէն՝ նորանոր տեղեկութիւններ հաղորդել ինձ, արամադրելով նաեւ ամօր երկու ամսիայ ձեռագիր նամակները՝ տողած իր վաղամեռիչ որդւոյն՝ Գրիգոր վաղապետի մահուամբ վրայ, նամակներ, գորս էր, ներկայացնեմ քիչ անդին, եւ շրնցմով՝ Մեսրոպ Սեբապան զերազմիւ զգացումն տնեցւած էր, որդեկորոյս նրեմիայի խօսքերովը՝ որդեկորոյս բժշկիս սրտի կտկիծր եւ մօրմօքը պահ մը մեղմել . . .

Նշանեան Մերոպ Սքազանին ետ պարտաւոր եմ շնորհակալ ելլել իմ Գերայարդի լի յարեկամս, բազմախոստ եւ բազմավաստակ բռնաւոր Հ. Ներսէս Վ. Ակի նեանք, ու էրախտադարս զգացումներս արտայայտել հոս լրին, որ՝ ո՛չ միայն մեծ հոգածութիւն ու գուժողութիւն անեցաւ զսրծիս տպագրութեանք էաւար, այլ եւ՝ նորագոյն տեղեկութիւններով պատրաստեց նրեմիա Զէլէպի Փեռնիւրեանի լիակատար մէկ կենսագլորութիւնը, տնոր առաջին էջերուն վրայ դրոշմելով ոգրաչեալ հոգեհատար զակիս լուսանկարն ու անունը:

Հ. Ներսէս Ակինեանի այդ նարնձալ Հաւարին ձօնելիք, ես կը համարիմ վաղաճեռ որդւոյս խօսուն Արձանք, որ յիշուսի Էր Բալէ աշխարհէ աշխարհ, չի նւանի ք Բաքեղէն արձանիմ, ուր

¹ Նշանեան Մերոպ Սքազանի զգացումն տնեցւած էր, որդեկորոյս նրեմիայի խօսքերովը՝ որդեկորոյս բժշկիս սրտի կտկիծր եւ մօրմօքը պահ մը մեղմել . . .

աճառքի արտադրման մեջ, ինչպէս
գրած է իմ իշխանական 1904 Նոյեմբեր
գին, իսկ մէկ նամակին մէջ՝ մեծանուն
հարմար շարքի, կարողիկոսն ամեն
նայն Հայոց:

* * *

Եւս վերադարձաւ իմ տնայնակա-
նութիւն, բէ սոյն Յատարարան ապագայ-
ից մեկ տոմար մը օտարացիներէն յետոյ, պիտի
կարեւորեալ եղեր կրտսեր գաւառ՝ Մոս-
կովա, մեր սխալ միտարարութիւնը, որ իր
կործանելի շարք տարած փոքր, անա շարք
տարի վերջը կ'երար միանալ անոր:

Սիրտագոյ եղբայրներ իմ, եղան հասն-
սիրտ հոգին գիրքը, երկուքն ու խառնու-
նքիս գործակներ միայն ունեցան:

Սրտի կատարեալ գոհունակութիւն ու-
նիւմ, որ վերջապէս յաջողեցող ի կատար ա-
ծել աշխատութիւնս՝ բէեւ ուշ, բայց չէ սո-
յանալս կը յեղեղեմէ՝ զէաւ ի մեծագաւ
ման ու չեք բէմ, հշանաւոր խօսքը:

Անշուշտ կատարեալ գործ մը չէ այս ալ,
գործ կրտսերակ կը լանեմ, այլ՝ կը ներկայաց-
նեմ զայն իր նախապնդումն հետ՝ իբրեւ ու-
ղեղից ամէն անոնց, որոնք պիտի ուզէին
կ'Պայտը Հայ գաղութին պատմութիւնը ամ-
բողջացնել, անոր դէմ բաժան մնացած կող-
մերը լուսարանելով:

Իմ խորին եւ անկեղծ շնորհակալութիւն-
ներս կը խնդրեմ որ բնդունին այն մեծապարգ

Գրիշները, որոնք Կ. Պոլսոյ Հայ Եկեղեցիներուն մէկ Բանի Խառին՝ Յորեկինական Իսթաղարմներու առթիւ շահեկան աշխատութիւններ՝ պատրաստած ժամանակին, Խանած էին քղբատել եւ կարգալ իմ ալ աշխատութիւնը :

Նիւրաւեան եւ քաղաքական շահ մեծ գուհողութիւններ պատմաւած են ինձ պս Պանօթագրութիւններու ժողովածոյս, ինչպէս կը վկայեն պս մասին՝ Աշանակած քաղմարի Յիշատակարաններս, քայց ասոնք Ես լիովի փոխարինուած ու մեծապէս վարձատրուած պիտի նկատեմ, երէ ուրիշ աշխատասէր-գրաւերներու դոյզն ծառայութիւն մը կարեման մատուցանել :

՝ Ասմէ Էն՝

1. Ճիշտակարան Հնգեակ Յորեկեանի, Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Սկիւտարու 1676—1926՝ Գրեց՝ Հմայեակ Կառնուոյ Էմէլքեան. Կ. Պոլիս, Տպ. Սերեան, 1927 :

2. Ճերեհդարեան Պատմ. Ս. Հիշատակագրութիւն Եկեղեցւոյ Պալարու 1627—1931՝ Գրեց՝ Սեւեան Աստատար, Կ. Պոլիս, Տպ. Կիրեմէլքի, 1931 :

3. Ճիշտակարան Հնամեայ Յորեկեանի Ս. Յարութիւն Եկեղեցւոյ Գում Գարսի դրսի 1875—1930՝ Պատրաստեց՝ Յակոբ Վարժապետեան : Կ. Պոլիս, Տպ. Լեքեան, 1931 :

4. Ճիշտակարան Հարրաւմեայ Յորեկեանի Կոստիդի Ս. Ստեփանոս Եկեղեցւոյ 1831—1931՝ Գրեց՝ Յակոբ Վարժապետեան : Կ. Պոլիս, Տպ. Սերեան, 1931 :

5. Հարրաւմեայ Երեմեայ Յորեկեան Ընթացի Ս. Երբարդութիւն Եկեղեցւոյ 1807—1932՝ Գրեց՝ Ս. Համէսեան, Կ. Պոլիս, 1932 :

6. Ճիշտակարան Հարրաւմեայ Յորեկեանի Ս. Դրբարդութիւն Երեմեայ Սեփ Գարսի 1832—1932՝ Կ. Պոլիս 1932 :

7. Ճիշտակարան Յիշատակարան Երեմեան Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Գումարու-Չէշմէի, Հարրաւմեայ Յորեկեանի առթիւ 1834—1934՝ Կ. Պոլիս 1934 :

Նոսրեակալութիւններս վիեկուական պա-
տուական Միփքարեան Միաբանութեան եւ
այն Հայ քերթերուն աւագիւ բարեկամնե-
րուն, որոնք համեցան Բազալիւ բլլայ յուն ու
Նրկարդ Հատարիս երատարակուլ եան տո-
րիս ուղղել գնահատութեան գիլեր :

Բարից :

ՏՕԲԸ . ՎԱՀՐԱՄ Յ . ԸՈՐԳԻՈՐԵԱՆ

Գործին նպատակն է աշխատութեան ծրարիրը ծանօթ է արդէն ուսումնաթէրթիւ բնթէրցողներուն : Առաջնորդ առած իրեն երեմիա Չէլչէպիի նկարարութիւնը կ'ընթա- նայ Թորդոմեան անօր հետքերով նկատելու : Իսթիմաններու մայրաքաղաքին է արուար- ձաններու հայտնակ մայրերն է հայկական լաշարձանները : Թէպէտ երեմիայի քայի-

բուն կը հետեւի, բայց աւելի բնդարձակ է իր պատմական հորիզոնը. կը նայի յաշակերտներուն աւելի բարձր կէտէ մը, կը նկատէ հայ կեանքին անցեալը այն մայրերու միայն քաներորդ դարու բարձունքէն:

Ինչպէս «Ծանօթագրութիւնք» խորացիրը կը կրեն այս նկատողութիւնները, բայց իսկականին մէջ կը ներկայացնեն կ. Պոլսոյ և շրջակայից հայ մշակոյթի պատմութիւնը:

Բժշկի բարձագրաց կեանքէն պոչցումը ժամերու արդիւնքն են անոնք: Մենք կը հիանանք ոչ միայն ծանօթութեանց բարձրագուծութեան և մէն մի կէտին մանրային նկարագրութեան միայն, այլ և հեղինակին աշխատասիրութեան և ծանօթութիւններ հաւաքելու գեղեցիկ մոլութեան միայն: Իրերէնիկ Պոլսեցի ուրաւ է հեղինակը շրջագոյի հայրենիքի հնամայրերը և դրի սոնէյ մէն մի քարի և շինուածքի արձանագրութիւնները, մերհանէյ հայ մշակոյթի պատկասելի գէմքերը: Ուր յօտը և քարեայ յիշատակարանները, զիման է դրանք աւանդութեան: Գիտէ շահագործել իր նպատակին համար թէ ձեռագիրը և թէ տպագիր յիշատակարանները:

Միայն հնասիրութիւնն չէ որ կը մղէ զինքը գործի, այլ և անշուփ հայրենասէր է, կ'ապրի նիւթին մէջ, կը շահագրգռուի պատմական անցեալով, և յաճախ դպցուն հայն է, որ կը խօսի իր սողերուն տակ:

Եթէ տու հասարակ ամէնուն համար հետաքրքրական են ծանօթագրութիւնները,

բայց մասնատրապէս պոչառհայուն համար
աւախաւ թիւն պիտի բլլայ բնկերանայ մարտի
Թորոյ ամեանի պատշտին թաղէ թաղ, հիմնար-
կաւ թեւէ հիմնարկաւ թիւն և յսեյ անար պատ-
մական տեղեկաւ թիւնները հայ կեանքի ան-
ցեալի մասին :

Մեկի բան քան տարի տնի իւր ևս եր
աշխատաւ թիւն . յրնթացա տարապրտ թեան
Ա. և Բ. հասարակութեան ինկած են հեղինակին
ձեռքը նոր նիւթեր, որոնք հարկ պատ են իւր
միայն ազգեյ նախընթացներն և յաւելում-
ներով նախացներ Այսպիսի աւելում թիւն և
յաւելում կրած է մասնատրապէս և բեմիայի
կենտապրտ թիւնը Բնթերցողը աշքի տաւ
պէտք է տնկնայ միշտ Ա. և Բ. հասարակ-
թիւ մասին :

Հ. Ն. ԱՅԻՆԵԱՆ

Համգէս Ամսօրեայ,
1933, էջ 632-633

Քան տարի տաւ էր որ Տօթի. Վ. Թոր-
դամեան Արդ պարտ նշանաւոր պատկառ Քէս
միւրհեան և բեմիա Չէլչայի Ստաւօղլայ
Պրատմութիւնի ձեռադիրք ձեռք անցուցած
բլլայով հրատարակեց Վերննայի Միթիթա-
րեան վանքի միջոցաւ աւելցնելով իւր կող-
մէն կարգ մը շահեկան ծանօթութիւններ
Պոչառհայ կեանքի մասին :

Այս ծանօթագրութիւններու տաւքին
հասարկ հաղիւ յոյս տեսած էր երբ ծանօթ
ղէպքեր աշխարհը տակնուվրայ բնելով մեր
բարեկամ պատուական բժիշկն ալ բնդ հասել

ստխարուեցաւ իր աշխատութիւնը և ահա
 մասնաւոր հասարակ մը , Յանսթեպըրտ թիւն-
 ներու շարունակութիւնը այժմ ի յայտ կը
 հանէ Վիկեննայի Միսիթարեան Միարանու-
 թեան շնորհիւ :

« Հանդէս Ամստրէպըի մէջ տրդէն կար
 դացած է ի իր գրածները , որոնք առանձին
 հասարակ մը մէջ կ'երևան այսօր Էրբ իր ան-
 գրանիկ գտակը հոգին կը յանձնէր Մեր
 խորին ցտակցութիւնները յայտնելով յար-
 պելի բժշկագիտին , կը սիրեմ յատուկ թէ այս
 հասարակ միսիթարտ թիւն մը կ'ըլլայ Տէր և
 Տիկին Տօքթի Վ . Թորպոմեանի մշտական
 սրտերուն , որովհետեւ հայ Ազգ . մասենա-
 գրութեան մէջ կարեւոր տեղ մը ունենալու
 նշանակուած է բժշկին այս գործը որ բնորոշ
 ձակ աշխատութիւն մըն է Ան կը պարու-
 նակէ Պոլսահայ կեանքի պատմութիւնը իր
 բարբ կարեւոր անցագրածներով : Կը սկսի
 Խոփ-Գարու և Պալաթի թուղբէն , կ'անցնի
 Հասքէոյ , Գետրով-Բաշա և Ղալաթիա որուն
 հին ու նոր պատմութիւնը շատ խցածախառ
 մանրամասն պարտումներով գրի առած է :

Առաջին գլխոյցը կամ ճիշդը բաւոյ հա-
 մար գլխոյցը կոչուած ըսնին սարմը , գոր
 Հոյր ունեցած է Ղալաթիոյ Մ . Լուսաւորիչի
 հովանիին տակ , կը պարտի Միսիթարեան
 կրկնակ միարանութեանց հիմնադիր Արտա-
 տացի Միսիթար Վարդապետին : Այս մեծա-
 գործ Եկեղեցականը Էրբ Անին Երկրորդ
 անգամ ըլլալով Ղալաթիոյ Եկեղեցիին Գա-

բացի: Կը կարգադրէր, այնտեղ իր շտաբը տա-
շակերտներ հասարակութիւն կը սկսէր պատեր
տալ, մինչեւ անցած ամսեց տամանը հար-
կանսը պիտի տարտարարէր. զմեքստարար էր-
կար շի տեւեր այս կարեւոր մեծանարկը, կրո-
նային վիճակը և հակառակս իր ներքին խա-
ման կ'ըլլան անսր, այնպիսի քան աստ-
կան իմաստ, սր տարի մը շանցած Միտիմար
կը տարապի իր տաշակերտներուն հետ Բերա-
մանանար տուն մը փոխադրուի: Սկզբ կը
հետեւի՝ ինչ որ սր հայ եկեղեցի մը կանո-
նած է հին տարապիտայ քանանին կամ փար-
պարար իրեն տար պարտականութիւն տե-
պած է, տեղեւն մանուկները իր քով մտ-
գիւ և անոնց կարգադր-պիտի տարեկան: Երե-
միա Սկզբի մամանակ Բերայի մէջ հայ տ-
նունը կրպ սեւ հաստատութիւն մը շի
կար, մինչպիսի հիմա անիմ և անանք ինչ-
պէս կը կարգանք հասարակ մէջ. Մանրա-
ման տեղեկութիւններ կը տայ Բանկայի
Սկզբ. Գերեմանային վրայ, կը յիշատակ
շատ մը Թանկային տարանարիները դարս
մեր պատուական բիշկը անմամը քաղած է
կը յիշատակ Բերայի Սկզբ. հաստատու-
թիւնները և բարբ բարեպարմանին Բանկե-
րութիւնները և Միտիմարները, սրանք
այսր զմեքստարար պայութիւն տեւեմպէ
պարտած են տեղի տարով միայն Սկզբաւա-
թանամ պարմերուն:

Սկս ծանոթագրութիւնները կը շարունա-
կուին յետայ Պէշիքիմէի, Սրիպիտի և

Վասրուրի և Բուսպական Եղերքին վրայ գտնուած Հայ Եկեղեցիներու և պարոցներու մասին շատ կարեւոր տեղեկութիւններ տալով :

Տօքթ . Վ . Թորոյումեան Պէտլիք—Տէրէ և Սարր—Եարի վրայ գրելէ վերջ իր Հատորը կը գերջացնէ խոստանալով Գրդ Հատորի մը պահել Վասրուրի տախկան Եղերքի Ծանօթագրութիւնները . Ամէն պարագայի մէջ խոստ շահեկան գիրք մըն է և արժանի բնիկերցանութեան : Բնաւ պէտք չեմ տեսներ կրեմիս Ձէլէպիի մասին խօսիլ , քանի որ գիրքը արդէն բնդարձակ տեղեկութիւններ կու տայ այս մասին , բայց սա միայն բռնի թէ կրեմիս Ձէլէպիի այս մեծագիրը բնդարձակած է իր Եղրայրը նահատակ Տէր Կոմիտաս քահանան որ ինչպէս Ծանօթ է քանի մը տարիներ առաջ Հոսմայ Պապին որհնութիւններովը « Երանութեան » արժանացաւ իրբէ Հայ Սուրբ մը , Գոյմա Գարսոնիան Կոմիտաս Դժոխի բնեան անունով , որովհետեւ անոր գլխատումէն վերջ իր Եկեղեցւանին վրայ հրաշքներ տեղի ունեցեր են Եղեր . . . Հասփակալծի մէջ սա բռնի որ Տէր Կոմիտասի Եկեղեցւանը բանալ արուած և անոր սեկորները բժշկական քննութեան ենթարկուած են . Այս մասին խոստ Հեաաքքքրական բժշկական գրութիւն մը տնիմ քովս , զոր քարժար տութիւ մը հրատարակութեան պիտի տամ :

Կը շնորհատրենք մեր մեծալարդ և պատուական բժշկապետը իր այս նոր աշխատութեանը համար և կը ապաւենք Գրդ հա-

տարի հրատարակութեանը որով ամբողջ Պայտական կեանքի մասնորական ելիւէջներու յիշատակարանը պիտի կազմէ ¹ :

Փարիզ :

ՏՕՔԹ . ԱԼԼԱՀՎԷՐՏԻ ՈՐԴԻ

«ՍՏԱՄՊՕԼՈՅ ՊԱՏԻՄԻՒԹԻՒՆ»

Երեմիա Զէյլպի Քէմալ Բանկի այս կարեւոր պատմութեան Բ. հատորը վերջապէս լոյս տեսաւ (Վիեննա 1932) , շնորհիւ Տօքթ. Վ. Զ. Խորզումեանի անխնայ ջանքերուն ու ձոխ նանդադրութեանց , որոնք անհրաժեշտ էին այս տեսակ գործի մը համար : (Վ. հատորը՝ նոյն բանաւոր բժշկապետին կողմէ հրատարակուած էր 1913ին , դարձեալ Վիեննայի մէջ :

Բարդէն Կաթողիկոսի «Յիշատակարան Պատմական Գրիգոր Պատրիարքի» անուն և Խեարոյ Լոյիսկ . Նշանեանի «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետին Կամարեցոյ կամ Գարանեղցոյ» վերնադիր գործերն , ինչպէս նաեւ Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմբեարեանի «Վենսադրութիւններ երկու հայ պատ-

¹ Ինչ հետ 1915ին աքսորի մեկնող՝ սիրելի տրուեստակիցս ու վաղեմի բարեկամն (այժմ հանդուցեալ) Տօքթ. Տիգրան Ալլահովերտի որդին , Տօքթ. Կ. Ալլահովերտի , որ ծանօթ է իւր բժշկական և այլ շահեկան յոգուածներով եւ որ առաջինը եղած է աշխատութեանս զնահասող , թէ եւ իւր զրութիւնը քիչ մը ուչ հրատարակեց «Առնալ» :

բխարքներու և տասն եպիսկոպոսներու, ու
 զկենսապրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի
 Սարափեանն՝ ախպոսք կրօյ երկու հրատա-
 րակութիւնները մեծապէս նպաստած են
 Կ. Պոլսոյ և Փոքր Ասիոյ Հայոց վերջին երեք
 դարերու պատմութեան։

Տօքթ. Թորոմեան համբերութիւնն ու-
 նեցած է պրպակու շատ մը հին թերթեր,
 դրքեր, ձեռագիրներ ու յիշատակարաններ,
 կտրմելու համար այս թանկացին ծանոթա-
 դրութիւնները, որոնք կը բռնեն հաս՝ այս
 Բ. հատորին մէջ՝ Ա) երեսներ։ Ա. հատորը
 բռնած էր 400 երես։

Երեմիա Զէլլպիի այս երկատիրութեան
 նիւթն է, ինչպէս անունէն ալ կ'երևայ,
 Կ. Պոլսոյ հայ դպրութի պատմութիւնն ու
 ժողրաքաղաքին և շրջակայից տեղապրու-
 թիւնը, զոր կատարած է հեղինակն ամենայն
 մանրամասնութեամբ ու հմտութեամբ, որոնց
 վրայ ծանոթապրութեանց ձեռն աւելցուցած
 է Տօքթ. Թորոմեան Կ. Պոլսոյ հայ եկեղե-
 ցիներու, հայ դպրոցներու, հայ բնիկրու-
 թիւններու, հայ պատրիարքներու և հայ
 երեւելի անձնասիրութիւններու պատմու-
 թիւնը, չմտնալով հայ տաղանթաբերու և
 դանդաղան արձանապրութիւններու բնդօրի-
 նակութիւնը։

Ահա հոս է բուն արժէքն այս երկու լոյս
 տեսած հատորներու, որոնց համար որտանց
 կը չնորհաւորեմ վաղեմի բարեկամս, և կը
 մաղթեմ խոտաւոցուած Գ. հատորի երեսումը։

Այս հատորը նուիրուած է մեր քիմիա-
բանութեան սիրելի ուսուցչին՝ Պրոֆ. Նշան
Դուկասեանի անմոռանալի յիշատակին .

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆ

Հասարարարական Սրբոյ Աթոռոյն
Երուսաղէմի :

Երուսաղէմ , 9 Մարտ 1934 :

Մեծայարդ Տօշիժուր Վահրամ Է . Թոր-
դումեան :

Մեծայարդ և Սիրելի բարեկամ .

Մեծայարդ հաճոյք պատճառեց ինձ ստա-
ցումը Ստամբուլի Պատմութեան Երկրորդ
Մասին , որուն կը սպասէի անձկանաք և պո-
շէի կրցած ձեռք բերել , հակառակ Վիեննայի
Միօթարեանց Երկիցս բրած սպասարանքիս .

Մէկ շունչով կարդացի հատորը ծայրէ
ի ծայր : Բառ չեմ դաներ յայանելու հիա-
ցումս Մեծայարդ բանասէրիդ , որ համբա-
րաւ ոգւով և մանրախոյզ քննութեամբ յա-
ջողած էք այնքան հարուստ աղեկութիւն-
ներով հոխոցելու Ստամբուլի Պատմութեան
Մանօթութիւնները , ու առով կրցած էք տալ
բնդարձակ պատմութիւնը Կ . Պոլսոյ Հոյ պա-
ղութին :

Մասնաւորապէս պարտք կը պղտ յայտ-
նել խորին շնորհակալութիւն հատորիդ մէջ
Ձեր Կերպանուութեան կողմէ ինձ բնծայուած

յոյժ համակրական տողերուն համար, զորս
կը համարիմ աւելի ձեր սրտին աղնուսթեան
նշանակ, քան իմ՝ զոյցն աշխատակցութեան
դեահաստանք:

Կը շնորհասրեմ, Սիրելի Տօքթոր, Ձեր
սոյն գեղեցիկ յաջողութիւնը, նոյն ատեն կը
խորհիմ թէ որդեկորոյս Հօրդ վշտակոծ
սրտին ուրախութիւն չարահառեց Գիրքիդ
հրատարակութիւնը, քանի որ, ինչպէս կը
զրէք, Ձեր յաւատ որդացեալ սիրասուն և
վաղամեռիկ դասկին թաղման օրը անցաւ այն
ձեռքերնիդ. Ո՛հ, ի՞նչ դժբախտ զուգադի-
տութիւն, երբ այն ինչ լոյս բնծայուած ձեր
մտատար երկանց ծնունդը ձեռքերնիդ կը
հասնէր, նոյն օրն իսկ Ձեր սրտին հատորը
և հարադատ ծնունդը կը թռչէր Ձեր ձեռքէն
ու առ յաւատ կը փակէր աշքերը լոյսին:

Իմացոյ ժամանակին սրտակեղեք զոյժը
և կարի վշտակեցոյ և վշտակեցոյ ի հե-
տուստ վշտահար ծնողիդ. Այն ատեն զբիշս
առաջ չդնաց ասկայն, ժխիթարական երկտող
մը ուղղել, խորհելով թէ՛ թերեւս աւելի նո-
րոյցած կը լինիմ ձեր վէրքը և արծարծած՝
Ձեր հայրական սիրտը տոչորոզ կրակը: Բայց
հիմայ քանի որ առիթը ներկայացաւ, նպա-
տակայարմար կը սեպեմ յիշեցնել սղակիր
բարեկամիդ՝ թէ Երեմիա Ձէյէպի, որուն
վրայ հիացողներէն առաջինն էք Դուք, ինք
ևս Ձեզ նման դժբախտ հայր մը եղած է՝
կորսնցնելով իր անդրանկածին դասակը,
Գրիգորիս վարդապետ Պէ՛միւս Բե՛նեան, երբ-

տատարդ Հասակին ՏԷՉ . Այս ասիւի Ձէկդի
իր բարեկամ Երկու Հոգեւորականներու ,
որոնց անունները անձանօթ կը մնան , գրած
է զոյց մը նամակներ : Ասանց բնդօրինակու-
թիւնը նամակիս հետ արժան համարեցայ
դրելի Ձեզ . կարգացէք զանոնք ուշիս . Երե-
միայի գրչէն Ելած սոյզ զգայուն տողերը Ձեզ
նձան որդեկորոյս մշտահար հօր մը սրտին
զգացումները կը ցոյացնեն . միւսինոյն ժամա-
նակ երեսուն կը բերեն հաւատքի գրահօմ գո-
տեպնդուած քրիստոնեան , որ , ասանց սար-
սելու բախտին ամենադասն հարուածէն ,
դիտէ համակերպիլ նախախնամութեան ան-
հասանելի անօրէնութեանց ու հոգատակիլ
Անոր Ամէնօրհնեալ կամքին :

Հոգեկան նոյն արիւթիւնը Է Սուրբ
Հոգւոյն միութեամբութիւնը կը մաղթեմ Ձեզ
Է Ձերայնոց , Սիրելի Տօքթօր , ու կը մնամ
Է բոլոր սրտէ

Ձեզ մշտակից

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ . ՆՇԱՆԵԱՆ

Բրիւքսէլ , 25 Հոկտ . 1934 :

Ազնիւ Է Սիրելի բարեկամ .

Ստացայ Երեմիա Ձէկդիի Բ . հատորն ,
որուն այնչափ անհամբերութեամբ կը սպա-
սէիք . ստուար գործ է . Էս չէի կարծեր թէ
այդչափ բնդարձակած էք , Էս դեռ կը պատ-
րաստուիք Գ . հատորը առի : Փնտմալօլիլ

Պատմութիւնք Ձեր հմտալից եւ բազմեղանկալից ծանօթացրու թիւ նեներաֆն է , որ համարներէ եւ հետեւարարութիւն շահեկան կը պատնայ . Իսկ ոչ թէ «Մանօթագրութիւններ» , այլ այդ վերնագրի տակ Պոլսահայ կեանքի շին ու նոր պատմութիւնն էր գրեր , գիրք մտաշէրի մեծով , որ մեծապէս պնահատելի է : Շնորհակալ եմ նոյնպէս Ձեր սիրալիր մտկայրութեան համար :

Յարգալից ողջոյններով

Ձերդ Անձնուէր

Ա. ՍԱՐԳՍԻԱՆՆԻ¹

Բարիկ , 1 Նոյ . 1915 .

Մեծայարդ Տօքթ . Վ . Թորգոմեան , Բարիկ :

Սիրելի Տօքթոր .

Անկեղծ հաճոյքով կը թղթատեմ ձեր շահեկան հրատարակութիւնը «Ստամբուլի Պատմութիւնք» . Երեմիա Չէլէպիի , զոր ազնուութիւնը ունեցած էր ինծի գրեկութեւ պախաթսոյ գեղեցիկ մօնով մը :

Կը խնդրեմ որ բնդունիք իմ սրտադին շնորհակալութեան հետ , իմ անկեղծ հիասթափութեան ձեր անխնայ աշխատութեանց համար ,

¹ Գրչի Էդրայրա Համդէս Ամսթրեպի մէջ եւ վաղեմի քարեկամ՝ Տիար Առաքել Սարգսեան , որ Հեղինակ է պատմական թիւտ արժէքաւոր աշխատութիւններու :

դոր ժխտ ի սպաս դրած էք ազգին, որպէս
անոր նուիրումն ժեծարելի գիտնական մը

Թա՛ղ ձեր վիրաւոր սիրտը այդ աշխա-
տութեանց մէջ դանկ ախօփը սրուն պէտք
ունի ձեր վշտահար հոգին, ապրելու համար
եւ ապրեցնելու՝ ձեր կեանքին լոյսերովը՝
գրական ու գիտական գանձերը դոր ձեր հե-
տախօյզ բանասէրի քանքերովը մտթին մէ-
ջէն կը հանէք:

Ձերդ անկեղծօրէն

Վ. ՄԱԼԷՋԵԱՆ՝

ԱՐՇԱԿ ԶԹՊԱՆԵԱՆ՝ «Անահիտ», Հոկտ.

Դեկտ. 1933, էջ 80—81):

Վեհանայի Միթթարեանք շրտաւարակեր
են երկրորդ Հատորը երեմիա Չէլչէպի Քէօ-
միւրանին «Պատմութիւն Խաւաթայի» առ-
դաշտեալ հետաքրքրական գործին վրայ
Տօքթ. Վահրամ Թօրղոմեանի նմանօթայրու-
թեանց շարքին, որոնք երեւցան նախ Հակ-
ոյկ Ամսորեային մէջ. երեմիա Չէլչէպին
եւէ՛ր դարու ամէնէն ժեծարմէր հոյ մտաւո-
րականներէն մին է եղած, բանաստեղծ, բա-
նասէր, պատմաբան, ազգային գործիչ. ա-

¹ Հոյ բարեգործական բնդհանուր Միութեան գա-
րէ՛ր գրասիրակ ծառիմ բանաստեղծ Տիար Վահան
Մոյլչէան, որուն սեծ Հոյքը Մոյլչէան Յովսէփ Պա-
տուէլին պատանեկութեան հայերէնի գառաւաւ
եղած է:

² Մանօթ Գրադէտ, Բանաստեղծ, եւ ազգային
գործիչ:

Նոր աշտարական լեզուով ու աճով բանաստեղծ-
 Նախ իննեքէն չորանց մէջ՝ կան պեղեցիներ և
 մէկ քանին չբառարտկած եմ, այդ մտ-
 քում մեծ գէժքին վրայ աշտարակեան
 չբառարտկած բառով, Անտիկոն ի նախ-
 կին շարքի ինն մը մէջ. ցանկայի կը գտնեմ
 որ Վենետիկի կամ Վիեննայի Միախմբեանը,
 որ այդ բանաստեղծութեանց ձևացիր չա-
 տարանուններ ունին, անոնց ամբողջութիւնը
 չառարտկած մէջ՝ ամբողջեն Տարի. Ինչպիսի
 մեան շատ աշտարակ ու արեւքար ու գործ
 մըն է որ կատարած է՝ չբառարտկելով Երե-
 միայի Պատմութիւն Սոս.Ա. Երկ. գրում-
 քին բնառիրը, որ այդ չին արեւու Պայտիս
 և անոր չայ չամայնքին վրայ շաշեկան տե-
 պեկութիւններ կը պարունակէ, և այդ բնա-
 ցրին կցել ձանձխացրած իմեանց ստուար ու
 կարեւոր շարք մը, որ արդիւնքն է բացմա-
 մեայ ու բացմարդին կեանքի մը բնիկացիին
 կերտում երկար ու չամբերատար պրոպոսի-
 ներու:

ԾԱՆՈԹԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՍՏՇՄՊՈԼՈՑ ՊԸՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ՉԷԼԷՊԻՒ ԲԵՕՄԻՐՃԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Է .

ՊԵՅՊԵՐԸ—ՊԱՆՏՈՒԼԻ—ԳՈՒԼԱՊԻՒՆՃՈՒՊ

Այս գլուխը՝ խնդրէս դրած եմ նախապէս
(Հատոր Բ . , էջ 713—714) , Վարդաբի Ասիա-
կան Եղեքթն նկարագրութիւնն է , որը Երե-
միա մանրամասն կերպով կը ծանօթացնէ իր
Հիւր Վարդապետին . այլ սակայն՝ մի՛ գուցէ
տ՛յլ եւս տալուի Անոր պատճառէ , փափ-
կանկատութիւն կ'ունենայ ու կը դրէ Հե-
տեւեայր՝

Տող 1—2 .

«Մի՛ ծանձրացիս ի պատճառ՝

Վարդապետ որս իմ սիրական .

Արդ՝ բառ է անցցուք յայնկողմն՝

Որ Անաստու է անուանք :

Կր խնդրէ՝ որ Հի ծանձրանայ պատճառ-
ներէն ու կը Հրաւիրէ զինքը սնցնիյ գիմաց՝
Ասիական Եղեքթր , որուն անունը «Անաստու»
է կ'ըսէ :

Այս Գլուխին Նրդէն մինչեւ Ներդ տալե-

բուն մէջ Վոսփորի Սեւ Մովսէսն Ասիական
 բերանին մերձ եղած վայրերը ներմիա իւր
 սիրտկան հիւր փարդապետին ցոյց կու տայ
 յիշեցունելով՝ թէ «Մամբռօլօզ» փանքը՝ դոր
 քիչ առաջ պցկելած էին, այժմ՝ հանդիպակաց
 է իջեց : Վիսնի դիտեցիլ որ»՝ կը գրէ «Քեա-
 դրդիսանէն (Սեկեդիբը) մինչեւ այս կողմը
 պարսպ տեղ մը չի կար : Իմա ալ պիտի տեա-
 նաս ծաղկազարդ գեղեցիկ պայտէզ ու քու-
 բառաւանդներ, շքեղ հովոցներ պարունակող
 շիւղեր : յարազուարթ դարաստաններով շրջա-
 պատուած ծովեզերեայ սալարաններ, մաւե-
 քրտէտ դաշտեր, ոչունք գարունէն մինչեւ ա-
 շուն՝ շարունակ զթափառելիներ են, ա՛յնքան
 համոյ ու համոյատեսիլ, զոյս մարդուս անար-
 եւ աչքը յագորդ շունեմար վայելելով» :

Ներմիա Զէլէպի այդ տաղերուն մէջ պահ
 մը բանաստեղծական ներշնչում մը կ'ունենայ,
 երբ կ'արտայայտէ բոլոր այն ակնադարար տե-
 աքանեւերը, որոնք մի պահ կ'են կը պար-
 փուն՝ սկսելով Վոսփորի Սեւ Մովսէսն,
 եւ ահա ցոյց կու տայ Անատոլուի (Ասիական)
 կողմը եղած բերդերը, ինչպէս նաեւ զիմացի
 Նարդական (Րումէլի) եղերքիները, բոլորն
 ալ սպասադինուսած խոշոր թնդանօթներով,
 նեղուցին մուտքը ի հարկին պաշտպանելու
 համար թշնամիի դէմ :

Նախ ցոյց կու տայ Անատոլու Գալաֆ կու-
 շուած գիւղը, ուր «կը գտնուին՝ կ'րտէ, դա-
 բառը բարտի ծառեր, ա՛յն աստիճանի հաստ

ու գէր, որ երէ երեք հոգի ձեռք ձեռքի տալով անոնց շուքը պար քալոյելու ելլան, դարձեալ կարելի չըլլար գանոնք գրկել» :

* * *

Այս գիւղէն դէպի վար նաւելով, կը գիտէր ըստ տեղերը, բնակչութիւնը, բոլորագրութիւնը, աղօրթիքներն եւ այլն, մինչեւ որ կը հասնի Պէյֆօգ, ուր տեղ հարեւանցի կերպով մը «Հայեր» կը յիշէ բաւական :

Տող 37—39.

«Պէյֆօգն է եւ գոտաւայ»

Թէ կամիս ելցուք մեք ընդ այն.

Հայք ծանօթք ի ներքս տանին՝

Ուր կայ զաւ մեծ արքունահան.

Կոչի նա թոքաթ պահէ,

Ուր արքայք յորս էրէց զընան» :

«Պէյֆօգ, կոչուած զիւրն է սա»՝ կ'ըսէ, քի որ կ'ստանայ զուրս ելլանք, զի հոն կան զիտածուն Հայեր, որոնք կրնան մեզ տանիլ, պատգամել ներսերը, թոքաթ պահէսի, ըսուած արքունահան մեծ պալատը, ուր քաղաքներ կու գան ելլէ որսալու» :

Ուստի երեւիս իր այս տողերով յայտնած կ'ըլլայ՝ թէ Պէյֆօգ գիւղին մէջ վաղուց Հայեր բնակութիւն հաստատած էին, թէ եւ անոնց լի. Նիկողոսոս՝ Եկեղեցւոյն խոսքը բնա՛ւ չ'ընէր, վասն զի «Ստամպուլոյ Պատմութեան» գրուած ոտները, այսինքն 1661—1684 թուականներուն, զեռ չէր հաստատուած այն :

Պէյֆօգի Եկեղեցւոյն յիշատակութիւնը տալին անգամ կ'ընէ՝ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան,

իբր Վեմարական Բիւզանդական Էրկին մէջ՝
ստացէս¹ :

Վեմարին գիւղ երբէ՝ ժամանային
ի ծագիւղերեացս՝ Անատոլոյին
Սուրբ Նիկողայոս՝ իւր եկեղեցին,
ի բարեկունք թագ՝ հայկազուն աղայինք :

Ինձիւնանի այս գործը ստացան ըլլալով
1794ին, փոփոխուելու կրնանք ընդունիլ, թէ
այս աշխատութեան պատրաստութենէն բա-
ւական ժամանակ տալով շինուած կամ հա-
տատան ըլլալու էր արդէն Ս. Նիկողայոս
եկեղեցին : Բարդիս գլխի Սարաֆ Կոֆհան-
նէսեան ալ իր Պարտեան ձեռնդիր Տեղագոր-
ծեանը մէջ՝ գոր ստարտած է 1800ին, կը
լիւնէ Վէջ 255. այդ եկեղեցին՝ գրեթով :

Ճեւ ի շարք որա է Պէյքաղն բնակեալ ի Հայոց եւ
ի ասնկաց, յարմ է եւ եկեղեցի մի Հայոց բանուն
Սրբոյն Նիկողայոսի, ժամանէր ժողովրդովք :

Պէյքաղի Ս. Նիկողայոսը նախին զորոյ
շունի որ եւ է Արձանագրութիւն, բայց ան-
պատճառ անոր սկզբնական շինութեան որոշ
թուականը պէտք է գտնուի եկեղեցւոյն Տո-
մարեներուն մէջ, որովհետեւ 1926 Սեպտեմ-
բեր 2ին ասնուեցաւ անոր 150ամեակը, ուստի՝

¹ Վեմարական Բիւզանդական, Վեմարիկ 1794, էջ 215 :

² Հարկ է գիտնալ, որ Հ. Ղուկաս Ինձիւնան, Երեւ-
անի Զէյնալի տեղացորութեան հակառակ ուղղութեամբ
շարժուած է իւր Վոսփրեան նգորացորութիւնը Երեւ-
անի Մեծ Մարմարէն գլխի Սարմարա Մարի կ'ընայ, մինչ
Ինձիւնան Սարմարայէն գլխի Մեծ Մարմարէն, սոց
պատճառաւ է որ Պէյքաղն Վեմարին գիւղ Վեմարանցի
կ'անուննէ

կրնանք ենթադրել, թէ 1776—1777 թուականներուն է այն հիմնուած :

Կէս դար յետոյ, 1833ին Ադամին Սակփաննոս Պատրիարքին օրով և ժանիկ Ամբրայի ծախքով՝ կը վերաշինուի այդ եկեղեցին, որ իր հարիւրամետր ընդարկէ 1833ին :

* * *

Բարեկեցիկ Հայերու ամառանոցն էր Պէյքրոզ գիւղը՝ կանուխէն վարժարանի սէս բան մը տնեցած է իր ծոցին մէջ, սակայն 1833ին Թուղլաճի Մարտիրոս անուն կրթատէր ու բարեգործ անձ մը կը հիմնէ նոր մը¹, որ հետզհետէ հինդարով՝ 1853ին Թիւրքաբեան Պետրոս Աղայի նախաձեռնութեամբ և Ժողովրդային հանդանոցութեամբ կը վերաշինուի այն՝ և կը մնայ մինչեւ այսօր, միայն թէ 1853ին ի վեր բաւական հինցած ու խարխուղ բլրաուն՝ 1912ին նորէն կը շինուի և կը կոչուի «Հայկազն» և կ'օժտուի նաեւ բնդարձակ սրահով մը, որ հետզհետէ տեղի կ'ունենան զպրոցական սիրուն հանգչաներ, որոնց մէկ նկարագրութիւնը կը կարդայինք «Ձեզոմ» թերթին մէջ՝ հետեւեալ կերպով² .

¹ Մատիւ, Թիւ 11—60, 1853 Մարտ 18 և Պատմութիւն Եւլիսի, Գլքդէրեւի, Հջ 259 և 488. Նաեւ Տարեցոյց Ա. Փրլմա Ազգայն. Հիւսմկանոցի, Տարի 1901, Հջ 200 :

² Մատիւ, Թիւ 11—60, 1853 Մարտ 18 և Տաշեցոյց և Գլքշեան Ազգ. Հիւսմկանոցի, Տարի 1901, Հջ 170 :

³ Ձեզոմ, Կ. Պոլիս, Թիւ 34, 6 Մարտ 1912 :

Պարսկական Հանդէս Պէշֆոզի մէջ :

Պէշֆոզի նորաշէն Հայկական վարժարանի բնօգարման արահին մէջ անցեալ երկու շաբթի իրիկուն, դիպացի ազգայիններու ստիպումին վրայ, երկրորդ անգամ ըլլալով տեղի տնեցաւ զպրօցական արքուն հանգէս մը, առաջնօրեայ թիւամբ վարժարանի ժրաջան առաջնահիններուն՝ Սր. Էսթէնի եւ Աննիկ Նշանեան քոյրերու Հանգէսը բացուեցաւ վարժարանին յատուկ քոյրերգոյ, որմէ ետք յաջորդաբար կատարուեցան հետաքրքրաշարժ արամախատութիւններ, կատակերգութիւններ եւ արտասանութիւններ թուրքերէն եւ հայերէն լեզուներով, երգերով եւ նուազով բնօրնատան Սոյն պրօցական համէլի հանգէսը տեսնելով ինչեւ կէս դրէր շատ յաջող կերպով, կէս դրէրէն վերջ սկսաւ Տիկնանց Խնամակարութեան կողմէ սարքուած պարտահանգէսը, զեկագարութեամբ Պ. Հայկ Պատմանեանի Պարտահանգէսը ոգևորութեամբ եւ կատարելով կարգապահութեամբ տեսնելով ինչեւ յոյս, հակասակ որսանան յարսարութեան Արշևար հանգէսէն եւ ասկէ առաջնան ներկայացումէն պոստած հասցիքը կը հասնի 5000 դրշի :

Նշանակատարութիւններու մէջ ուղեցի զեւտեղի տղա պրօնտը, զոյց տարաւ համար, թէ Պէշֆոզ՝ տղա զեւեցիկ պիւպր անաարբեր չէ եղած երբեք ազգային մանկտայն կրթութեանը. հոն կողմուած է երբեմն Դպրոցաստիւր, Դպրոցախնամ եւ տղին բնկերութիւններ եւ Տիկնանց Խնամակարութիւն մը, որոնք զժրախտաբար երկար կեանք չեն տնեցած :

Պէշֆոզ պոստը անշրացած աւազատուցած, բայց ունի խիստ կարեւոր էջ մը ժամանակակից Հայ Պատմութեան մէջ, այն պատ-

ճառաւ՝ զի «Ազգային Սահմանադրութեան» տարեդարձի չքեղ հանդէսներուն ժամադրափայլն եղած է հոն թանկագին լիշատակներով :

Ամէն տարի Մայիս 21ին, օրուան Պատրիարքին կամ անոր ներկայացուցիչ՝ բարձրաստիճան եկեղեցականի մը կողմէ Ս Նիկիոյ պաշտօնափոխը Նիկեոյեցւոյն մէջ մեծահանգէս պատարագ կը մատուցուէր ի յարատեւութիւն Սահմանադրութեան՝ Հայ ժողովուրդը երամօթին կ'երթար հոն ուխտի, եւ լեռայ կարգաւ կը սուրար Հիւնքեար Խալիլլաի կոչուած մօտակայ բնդարձակ դաշար, ուր մինչեւ երեկոյ զերուրախ մթնոլորտի մէջ հայրենաշունչ երգերով օգր կը թնդացնէր. այդ առթիւ հայրենասէր զրազէսներ խանդավառ ձուներ կ'արտասանէին, եւ «Եղբայր Էմֆօի սրբազան երգն ալ բոլոր Հայ սրտերը հոն իրարու կը դողէր : Յիշատակելի են այս առթիւ «Արիւ Հայկազունի յստաջ ընթանում»⁶, զոր «Մեղու» խմբագիր Յ. Գ. Սրմաճեան շարադրած էր Ազգային Սահմանադրութեան առաջին Տարեդարձին առթիւ եւ զոր կ'երգենր ցարդ, նաեւ անմահ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիկիթաշլեանի 1863ին «Ի վերահաստատութիւն Ազգ. Սահմանադրութեան» փերնադրով սրանչեւի ջերդուածը ինչպէս նաեւ Սա Փափաղեանի եւ Ս. Ֆէլէկեանի բարինածները :

Տղայ էինք, բայց այսօրուան ողէս միաջա

⁶ Քնար Հայկական, Միանաբեանց, Տպ. Ս. Պետրպուրդ 1868. էջ 217 :

⁷ Քնար Հայկական. էջ 219 եւ 220.

է, թէ ի՞նչ հիանալի ու շքեղ պատարասութեամբ խնկեր կը տեսնուէին շաբաթներ տառջ աչդ նստիքակցան Հանդէսին փառաւորութեանը համար: Ձանազան թաղերու մէջ պանծաւած բաքինդատակ Ազդային Լճիկերու թխնկերու կարմէլ յատուկ շաղինսներ կը վարձուէին: Կ'Պարսոյ երկակն Հայտիքներ նստող ու երգով կը լեցուէր անանց մէջէն: Կ'երթար դէպի Պէյրոս:

Ազդ. Սահմանադրութեան տարեդարձի օրը Կ. Պարսոյ մէջ բնդհանուր եւ համադրային սանի մը հանգստմանը կը տաճարուէր եւ ամենաուրդի մոգութեւրդներ այս թէ կին՝ Վասփայի երկու ասիերու պիտտութեան ամաստայներուն երկայնքը կը խնկուէին արմիւրսն, արդէն պիտոյ Ամանորեան Հանդէսին պնտոյ Հայ մոգութեւրդին խաթարայից ու գրաշարարդ շաղնահերսով փրտարձը պիտէին: . .

Աւա՛ղ սակայն, փառապանանցութիւն: . .

Եւնին իստմը մը թմտաւուն: . . պիտներ խորհեցան ճարեպարձի աչդ Հանդիսութեանները յիսայնորի կատարելէ Եւսիւրդի Ա. Փրկչեան Ազդ. Հիւանդանոցին դէմ զարտեղը, արդէն պիտ, աչդ կերպով Հիւանդանոցին համար հաւայթի նստադրութեւր մը տակդնուէր: Այդ խորհուրդը յաջողները հետզհետէ իրենց նպատակին հասան, առկայն խորհրտիքներ ո՛չ միայն յուսացաւ արդիւնը շինծայեղ, այլ եւ նախ՝ պատարասեղ տակաւ տակաւ հանդէսներու անշտիքներ, եւ հուսկ ապա թատրոնը Ազդ. Սահմանադրութեան. այս մասին զառաքար մ'ունենալու համար բաւէ աչդ ու

տեղերի հարստարաններում հայ իմերթերը աչքի
անցնել :

Այս նմանութեամբ բնութենէրստ սահմանէն
դուրս է անշուշտ խտրել այդ մասին , բայց կա-
րելի չէր Պէլքոպէն հետանալ առանց այս հա-
կերճ յիշատակագրութեանն :

* * *

Պէլքոպէն հետ յիշատակելի է նաեւ կրտս-
մեան Արքայահամ յաշտի երբեմնի շքեղ , բն-
ագործակապոյն պարտէզը , որ զիւզին նախ-
ատապոյցէն մինչեւ Մեւ Նմոյի տիւրք կը տա-
րածուէր եւ որուն համար կրտսեան Սալ-
թան Ազիզի այդ յոյժ սիրելին եւ նպատաւա-
րեայր , ահագնաբեւ գրամ-ստիկ մասնամ
էր ու կը մասնէր շարահաւ , հագին շնչին
նպատանէր մը երբեմնակի բնէրոյ զիւզին ազ-
րտակ մարտանին ու կեկեղեցոյն , եւ ան-
գամ մ'այ Դերսէն Պատրիարքին որոյ Ազդ .
Պատրիարքարանին պարտքերուն համար 1000
սակի տարոյ (2000000 , Ի՛նչ 1000) , Դայեմ-
բեր 26 , 1874) :

Արքայահամ կրտսեան , որ Սալթան Ազիզէն
Վիլնիւսի քանի էր բարձրացած , չգիտեմ որ
ծառայութեանը համար , իր Պէլքոպէսն այդ
բայնածառայ պարտաւանը որտե՛ եւ շարացա-
թեան մոյր մը չինած էր , ի՛նչ իրեն եւ ի՛նչ իր
պարտաբոյժ պնակալից հայկատակներուն .
սակայն Սալթան Ազիզի մահէն (1876) յետոյ ,
շէքցաւ երկար մոյելի , իր այդ բաղձածախս
Արշակունիներ , զի ուսեկ-խմէրս եւ գրանէրս

Համար հոն գացող այլապի խորագրեր օրին
մէկը Սուրբան Համբախն տեղեկագրեցին, թէ
Արքահամ րաշա գիտամբ շինել տուած էր
այդ անկողն ու անտառան անտառախիտ պար-
տէզը և մէջէն ալ մինչեւ Սեւ Նոյ յանգող
բայն պոզոտայ մը բացած, որպէս զի ապա-
գային Ռուսական բանակի սպաս մուտք նա-
խադատարարտած բլրայ գէպի Կ. Պոլիս:

Սուրբան Համբա սցրայրած, անմիջապէս
շնչին գումարի մը փոխարէն Արքահամ րա-
շայի ձեռքէն ստեղծամբ առնել կու տայ այդ
պարտէզը, որ պտտելու համար ժամեր ու
ժամեր հարկաւոր էր:

Ահ եթէ Հայ հարստաները գիտնային
ժամանակին բոցու իրենց Ազգին արամադրել
ու խնայել րախաին բերամբը՝ ահ քրտինք
փստակած իրենց մեծարեան գանձերը, ի՞նչ
անմահ մեծագործութիւններու հեղինակ չէին
կրնար ըլլալ...:

Երամեան միւշիւր-րաշան (մէկըր) Պէտ-
րոքակէն յանի մը ժամ հետեւ ալ ունէր բն-
պարձակ ապարակ մը, որ Վերախաւ բաշա
Չիֆլիի՝ անունով հանչցուած էր, անի ալ
Թիֆլի-Թիւրքիւ խլեցին ձեռքէն և խեղճը
կրտնցուց նաեւ Պէտրոքակէի ծովափին վրայ
չինել տուած հսիս ապարանքը ու Բերայի մեծ
պոզոտային վրայ ունեցած Վլիւսկ կոչուած
հսկայ չէնրը, որ օտար Գեապաններու և
թուրք երեւելի պաշտօնակալներու խաղա-
տուէն էր և ժամադրաւայրը:

Արքահամ րաշա որդին էր Եղիապտական

խախտեցաւ սեղանաւոր Քարաբէնէտ Գէորգ
պէջ երամեանի, որ իր եղբորը Կարապետ
պէջի հետ շինած է Պէօյի քաղաքէն Ս. Հովիթ-
սիմեանց եկեղեցին : Հասար Բ., էջ 708 :

Արքայաւոր Բաշա Հայերէն գրեթէ չէր գի-
տէր, բայց ՆՃԱին անդամակցեցաւ Աղղային
Վարչութեան Քաղաքական Ժողովին, առանց
կարեւոր դորձակցութիւն մը ցոյց տալու,
բայց էթէ՝ Իզմիրլեան Պատրիարքը հրաժա-
րեցնելու հետամուտ ըլլալէ :

* * *

Պէյքօղլի մէկ բլրակին վրան է Աղղային
Գերեզմանատունը, անխնամ վիճակի մէջ,
ուր քանի մը շրջած, կոտորած քարեր իրենց
եղծութեամբ տաղանդիրներով կը յայտնեն ա-
նունները գիւղին անհետացած հին զէմքերուն :

Պէյքօղլէն մեկնելով Երեմիա իւր նաւակը
դէպի Մարմարայի ուղղութեամբ թիափարել
կու տայ Նոսոյ 17 : Եւ մի առ մի ցոյց կու տայ
համբրեւն վրայ գտնուած տեղերը, բոլորն ալ
թրքաբնակ, որոնց վրայ խօսել ընաւ հ'արմեր,
որովհետեւ հայկական ս'ր եւ է բան չի գրա-
նուիր անոնց մէջ. Այսպէս՝ Հանֆլիլի Ուոլ-
քան, Իննիլիլի Բէօլ, Աֆ սլապա, Չըսլըֆլի,
Գանլընա, Անասոլու Հիսար, Աէօֆսիլ Էւ ու-
րիշ աւանները թուելով, կը հասնի Գանլընիլի
(Լապտերակիր) գիւղը, ուր հարկ է մեղ կանգ
առնել, թէ եւ անոր մասին Երեմիա կը գրէ
միայն՝

Տող 71 .

«Այլ յատաջ եւ Գանախլի»

Պատգանն է յոյժ վայելչականն ,

ստանեց Հոյ տնտեր յիշելու , զի իւր ատենը
հոյստ թիւն չկար պէտ հան . բայց Ստրպիս Գոյիւր
իւր Տեղապարտ թեան մէջ տնի կարն յիշատա-
կութիւն մը ստացէս . «Երբորդ բաղուէ եւ սգու-
տուն է , Գանախլի պատնին , բնակեալ ի Տառ-
կաց , ի Հոյոց եւ ի սակաւ Յունաց» . Աստի
կրնանք բնդ տնի , թէ անցեալ պարտն ակիցը-
ները Հոյեր բնակութիւն հաստատած բրաբու-
էին հան . բայց բանի՞ ախար է սոյդ մասին
Եղած ստանդութիւն մը , զոր կը բաղեմ Աեւ-
տիս Պէրպէրեանի պատմութիւնն » .

1819 Հոկտ . 21ին Երբ Տիպեան Միքայէլ
Եւ հօրեղբորորդին Մկրտիչ , Ալեքիզիազի սու-
նէրնուն պատու հանձնէրէն տնիբաւարար կը
կախուէին եւ Գրիգոր ու Ստրպիս Չէլիպինէրը
միեւնոյն որք Պատը Հիւմայունին տառջ կը
դիտատուէին Կտեւ Հասար Ա . , էջ 224 . , նոյն
տղ սղբայի միջոցին էր , որ «ի Գանախլի ի
սան Անտօնի Տալուտեան» խնդոյս կապէլիմ
Իրիւրիեան Յակոբ եւ Յովսէփ . Գրիգոր
Գրիգոր եւ սղ կարապետ ուղիւ Գոլէնեան
Էսիստոյից , բնդ սան պաշտպանագ Արքեան
սխալիմ » , կը գրէ Աեւտիս Պէրպէրեան :

Անտիք հօրեղաւ 1819էն տառջ տնէին Գան-
ախլի մէջ իրենց ամտրանոցները , Աեւիի վեր-

⁸ Պատմ. Աեւտիս Պէրպէրեան, էջ 103 :

⁹ Revue des deux Mondes, 1830, էջ 165 .

Տերն է , սակայն , որ Հայերու թիւը տակաւ կը չափնայ սոցիալական մէջ եւ 1816 Մեղակեմբերին կը հիմնուի հան «Ա. Երկրորդական Առաքելոց» անուն եկեղեցին¹⁰ , բովիկն ալ համանուն գործոց մը : Եւ այն տարին է որ կաթողիկէ Հայերն ալ կ'անկենտն հան փոքրիկ մասաւս մը փոխատաշէն Ա. Երկրային նախարար , որ կը պահէ ցարդ իր գոյութիւնը :

Այս մասաւս իր շրջակայ երկիրով միասին , բաւ Հ. Սահակ Սրապեանի , շնորհաւոր է եղեր Գաթիկէ Կաթողիկէ օտարագոյի անձէն , այժմ մեռած :

* * *

Գանախիկի բարձունքին վրայ է գիւղին Հայ Գերեզմանատունը , որ թաղուած է Երեւանի կաթողիկոսութեան , որ ունի իր պատմութիւնը , զոր լատիւն Պարիսի Հայոց Հոգեւոր Հովիւ Տէր Վստաշապուհ Եպիսկոպոս Քիոպեանի :

Երեմիա Եպիսկոպոս Շապին Գարահիւսարի աստիճանաւոր էր , մոգոփաւրդէն՝ Հիւսիսեան անուն անձ մը կը սկսի թշնամանալ իրեն , ա յն աստիճան , որ որ մը երբ Եպիսկոպոսը քարոյ կը խօսէր , Հիւսիսեան անպատկաստօրէն սեղան կը բարձրանայ եւ ցոյն վար հրեյով ա' յնպիսի անխնայ հարուածներ կու տայ անոր , որ խեղճին ողնայարը կը վերաւորուի եւ ցոյրջ կը մնայ խե-

¹⁰ Պատմ. Ա. Պէրպլիքեան էջ 318. Եւ Հարաւորապէս 1846 Մեղաք. 22

դանդամ : Այս տխուր արկածէն խորապէս
զգացուած՝ Երեմիա Եպիսկոպոս կը դադրի
ստաջներդականն ո՛ր եւ է պաշտօն ունենալէ ,
կու գայ Կ . Պոլիս , կը քաշուի Գանատիլի , եւ
հոս կը սկսի կաթնամօհաւորութիւն ընել . բայց
միանգամայն կը հովուէ գիւղին սահաւաթիւ
հոյ ժողովուրդը եւ ջանադիր կ'ըլլայ Եկեղե-
ցին հաստատելու :

Գերեզմանատունին մէջ Երեմիայի ջնա-
քանք որոշուած է յատուկ շիրիմով , որուն
միայ արձանագրուած է եղեր վերայիշեալ
զէպօր : Ուղեցի ունենալ անոր Տապանադիրը ,
բայց գիւղին Քահանայն՝ Տէր Արթահամ
Կալէկանի միջոցաւ հազորդած էր ինձ թէ Երե-
միա Եպիսկոպոսի գերեզմանաքարը կոտրուած
է ու միայի գերերն ալ եղծուած , անբնիկունլի
եղած են :

Գանատիլին թողլով՝ Երեմիա Զէլէպի իր
նաւազնայութիւնը կը շարունակէ , եւ Գուլէ
Պաղչայ , Փափազ Պաղչէն (այժմ Վանի-
քէօյ) նաեւ Զէմկէլ քէօյ . Ստալիսոս կոչուած
տեղերը հարեւանցի մը նշանակելով կը հասնի
«Գուգկուննուք» եւ կը դըժ՝

Տող 89 եւ 90 .

«Միւս եւս՝ մինչեւ հասանիմք՝

Գուգկուննուք գիւղն հրէական ,

Հրեայք են յերկուց կողմանց՝

Ի վերայ ծովուն միշտ գիտման :

«Քիչ մ'աւելիքս քանի՜ կը կանգնիմ Գուգ-
կուննուք , որ ծովանայեաց զիւղ մ'է հրէա-

բնակչ, և՛ ըստ ներմիտ, և՛ Հայու յիշատակութիւն չ'ընէր, սրտմտեւել իր ատենը Հայ բնակչութիւն հոս ալ չկար. սակայն Սարգիս Դպիր իր Տեղադրութեան մէջ, այս գիւղի հայութեան մասին ունի կարճ պարբերութիւն մը՝ որ է. «Եւ յետ սորա է գիւղն Գուգկունմուք, բնակեալ ի Յունաց. ի Հրէից. և ի յոյժ սակաւ Հայոց»:

Իսկ Հ. Ղուկաս իր «Ամարանաց Բիւզանդեան»-ին մէջ (էջ 189) այս գիւղի մասին կը գրէ թէ՛

Տեղի է գիւտի՝ հայկազուն ազգին,
 Նոր դործարանի՝ ընտիր ներկազին,
 Նրկարակերտի՝ դործոյ բեհեզին
 Բաւորից այլոց՝ ընտրեւազոյնին»:

Ըսել է թէ, Գուգկունմուքի մէջ նախանցեալ դարու վերջերը Հայեր սկսած են բնակիլ, աշխատելու համար անշուշտ՝ տպածոյ ծաղկագարդ բեհեզեայ ընտիր կերպասներու գործարանը. որը Հ. Թնճիճեան կը յիշատակէ, և որու մասին Սարգիս Դպիր ալ կ'արձանագրէ հետեւեալ խիստ կարեւոր տեղեկութիւնը՝ բակումը.

Ճիւղն (Գուգկունմուք), է տեղի գիւտի նոր դործարանի ծաղկացորէն ազածոյ՝ նկարակերտիցն Պասաճոսոց՝ գոյնզոյն հնարեալ նրբազոյն եւս՝ ի կեանքացոյ ումեմեմ հարստարագեալ շինուածոց՝ Սարգիս Խալ. ֆա կուգկուց, յոյր սակա կուչի Սէրգիս Խալֆա պոստմասի. և՛ սոյն դործարան այժմ փոխեալ է աստի յիստքիտար, և՛ դործեն անց թոսունքն նորա՝ բնդ այլ առուեստակիցս նորին արուեստին»:

Շատ հետաքրքրական է արդարեւ այն դրամներ , որոնք մէջ յիշատած կետարացի հարստարտական Սարգիս Խալիլան անկապած , էր այն՝ որ 1714 թն Վահագն Հասարեկ , էջ 272 : Գրեմ Գարուի Մայր Եկեղեցւոյն , 1727 թն Բարեկիւտարի Ս . Կարապետիւն , Հասարեկ , էջ 488 : Էւ 1733 թն ալ Վասարեկ , էջ 485 : Կարաթիւղ Ս . Կուսաւորիչիւն փերաշինութիւններն բրած է . Էւ անեցած է Վերքունի հարստարտական ախղար :

Այս ենթադրութեանս իբրեւ հաստատութիւն կրնայ ծառայել այն կէտը , որով Սարգիս Գարու կը յայտնէ՝ թէ փերայիչեայ Գարծարանը Գուգկունձաւքէն Բակկիւտար է փոխադրուած , զոր փորած են Սարգիս Խալիլայի թոռները , բայց թէ սր թուականին , յայտնի չէ :

Այս Սարգիս Խալիլայն Բակկիւտարի Աղղ . Գերեզմանատունին մէջ բանալ տուած է ջրհորներ , որոնց մասին պիտի խօսիմ երբ Բարեկիւտար անցնինք :

* * *

Բայց մամուլակի բնիկացիին մէջ Գուգկունձաւքի Հոյ բնակչութիւնը հետզհետէ բաղամանաբոյ , 1855 թն անեցած է իւր յատուկ Եկեղեցին Ս . Կուսաւորիչ անուն , զոր նախ իւր ծախքով փայտաշէն կերտած է՝ արքունի հարստարտական Յովհաննէս Աւիրայ Աերփերեան , Էւ 1866 թն Հիմնադրին ժառանգարդները , ուրիշ ազգայիններու մամուլակութեամբ զայն

բայտարովին նոր ու քարուկիր շինած են, ինչ-
պէս կ'իմանանք դռանը վերէն փորագրուած
արձանագրութենէն՝ որ է .

ՏԱՃԱՐ ԱՍՏՈՒՆԻՅ ՅԱՆՈՒՆ ԽՐԺՈՅ ԼՈՒՍԱՌՈՐԶԻ
ՀԱՍՏԱՏԵԱԼ ԹԱՄԻ ՏԵԱԹՆ 1835
ՅԱՐԲՈՒՆԻ ՀԱՐՏԵՐԱՓԵՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՄԻՐԱՆԻ
ՍԵՐՎԵՐԵԱՆ
ԵՒ Ի ՀԻՄՆԱՅ ՆՈՐՈՇԵԱԼ ԶԱՆԻԹ ԺԱՌԱՆԳԱՅ
ՀԻՄՆԱԴՐԻՆ, ԱՐԻԵԱՄԲ
ԱՐԴԻՍ ԻՒ ՄԱՌԱՌՈՐ ՆՊԱՍՏԻԹ ՇԱՀԱՆ
ՊԵՏՐՈՍ ԱՂԱՅԻ
ԹԱՄԻ ՓՐԿԶԻՆ 1861

Գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ շի-
նուած՝ գծրվ թաւը սիրուն եկեղեցի մ'է ևՍ .
Լուսաւորիչ, ծովեզրին շատ մօտ . Ունի իր
յատուկ դանդաղատունը, ետէն ալ 'Իպրոց-
Մանկապարտէզ մը՝ որ կը պահուի ցարդ թէեւ
գայթ ի գայթի :

* * *

Այս եկեղեցւոյն Քարոյիչը եղած է երկար
ատեն Յովհաննէս վարդապետ, յետոյ Եղիս-
կապոս Սեթեան, որուն չեա կը պաշտօնա-
վարէր հոն՝ իր եզրայրը Տէր Գրիգոր Աւա-
ղերէց Քաշանայն Սեթեան, նաեւ ասոր որդին՝
Տէր Կարապետ Սեթեան քաջ շարականա-
դէտը ¹¹ :

Սեթեան Եղիսկապոս՝ Այդային Սահմա-
նադրութեան 1860ի Եւ 1863ի խմբագրի Յանձ-

¹¹ Սիւսակ ճամբատաւոր գերասանը Տէր Կարապետի
էզրայրն էր :

նամ ազմկերութիւնն պարծեն մասնակցութիւն ունեցած է . մտխաւանած է 1873 Յունիս 30ին եւ թաղուած է կեկեղեցոյն ձախ կողմի պարտէզը , ունենալով զեղեցիկ շիրիմ մը , որուն վրայնապրտութիւնը քաղած էմ անձամբ եւ է հետեւեալը .

ԱՍՏ ԷԱՆԳՁԻ

ՅՈՒՍՈՎ ԿԵՂԱՏՆ ԵԱՒԻՏԵՆԻՑ

ԵՈՎԷԱՆՆԷՍ ԵԳԻՍԿՈԳՈՍ ՍԵԹԵԱՆ

ԷԱԻԱՏԱՐԻՄ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ԱՆՁՆԱՆՈՒԷՐ Ի ՍԷՐ ԱԶԳԻՍ

ՆԱԷԱՏԱԿՈՒԹԵԱՄԲ ԻՍԿ ԵԱԲՍՈՐՍ

ԲԱՐԵՄՈՅՆ Ի ՎԱՐՍ ԵՒ ՓԻՐ Ի ԳՈՐԾՈՒ

ՆՐԱՆԻՒԻ 1844 ՉԻԿԱԴԻՒ՝ 1848 ՎԵՆԵՐԱՆ 1873

Կը պատմէին՝ թէ Մեթեան Լոյիսկոպոսիք վարդապետութեան մամանակ չիլ մը ուտեն կրօնապետութեան պատատու եղած է ԼուկիստարիՄ . Խաչ Վարժարանը . կը յիշեմ որ նա յաւնախ կու գար Ս . Խաչ Եկեղեցին , քաղաքայլու եւ պատարապէս . Ներկոյ եղած էմ ես անոր յարաբերութեանը . 15 տարեկան հասկու կոյի , քոյց այսորուն տէս միաքուէ , որ որուն Պատարարքը Խրիմեան Հոյրիկ նախադաշեց տխուր արտադրութեան եւ Խորէն Նար-Պէլ Սրբոյան յատուկ պատարապ մատոյց տղ որբ եւ անձամբ կատարեց օնումը Հանդուցեալ Լոյիսկոպոսին ու յետոյ արտասանեց տերւախոս դամբանական մը , ներկայացնելով տիպար եկեղեցականը , թուելով

¹² Մատիւս, Թիւ 1404, 3 Յուլիս 1873:

անոր բնախր յատկութիւնները, ազգօգուածաւայութիւնները և լալադին յայտարարելով թէ իւր օծակից եղբայրս էր, զոր կը կորսնցնէր վաղածամ¹⁵:

Խուսն ըստգծութիւն մը շրջապատած էր Սեթեան Սրբազանի դադագը, զոր Քաշանեաներ ուսամբարձ դուրս հանեցին Եկեղեցիէն և մեծաշուք թափաբով սորուն կ'ընկերանար զիւզին Յոյն Մեաքապօլիտը իր Քաշանեաներով, տարին պատշուցին Գուդկունճուքի զլիսաւոր պոգոտաներուն մրայ և ապա բերին զայն տանդել իւր վերջին Հանգստարանին, զոր յայանեցի վերեւ:

Սեթեան Սրբազանի մահէն յետոյ, Գուդկունճուքի Եկեղեցին պաշտօնական Քարոզիչ չունեցաւ, և 1883-1890 թուականին Խրմեան Հայրիկ թոյլով Ս. Խաչի Քարոզչութիւնը, փոխադրուեցաւ Ս. Լուսաւորիչ, ուր տնէր իւր յատուկ ննջարանը թաղական խորհուրդի սրահին կից խուցի մը մէջ: Այդ տեղ ևս զինքը դարձանած եմ մտնելով կուրծքի վերահաս հիւանդութեան մը տաթիւ, որ բարեախտարար բուժուեցաւ առանց շար հետեւանքի:

Բժշկութեանն առաջին տարիներուն մէջն էի դէս, կը բնակէի Իսկիւտարի Սեյմիէ թաղը, և ամէն օր կ'իջնայի Գուդկունճուք Նո-

¹⁵ Այս Եկեղեցականը աքսոր դաշած է 1813-ի, Հանաֆներու և ասրաֆներու մէջ ծագած վէճին ժամանակ Էսկիսիւքու (սրահաստար) կողմը բռնած ըլլալուն համար, կը գրէ Մասիս, 3 Յուլիս 1873:

բին Սրբազնութիւնը աւանայու , պատահեցաւ
ասկայն՝ որ օր մը չի կրցայ երթալ , որով կը
զբէր ինձ հետեւեալը , զոր կը պահեմ իրրեւ
մասունք .

Մեծ Տօբաս Վ. Քարգոժեան

Եւսթիատ

Սիրելի Տօբաս

Այսօր մտքս շինդէն մինչեւ վեց ջեր ոչցեալու-
թեան կը սղաւեւ . եթէ աւելի կանուխ պալու յինիք
չստ շնորհակալ կը լինիմ :

1880 Դեկտ. 12

Ազոթաբաղ

Գաղղաւանք

Հայրիկ

Ինչպէս պիտենք . Յրմեան Հայրիկ ՆՅԱ ին
Գաղղաւանքէն Նոր ապրիլ պիտի թուր կա-
ռապարտութեան ստիպումին վրայ եւ հանկէ
ար՝ ՆՅԱ Սոսոստոսին ուղեւորեցաւ Էջմիածին՝
իրրեւ տմենայն Հայոց ազգայնութիւն կաթողիկոս :

Մեծանուն բժիշկ Տօբի . Ստեփան քաջա
Աստեան երկար տարիներ ընակած է Գաղ-
ղաւանք եւ Եկեղեցւոյն թաղական խորհուր-
դին Աստեանայեան թիւնը վարած : Ստեփանե-
րէն ստալ՝ ՆՅԱ ին , ինձմէ ու անարք հակադ
արիւ : Բժիշկներէ խնդրեց , որ իւր մարմինը
Գաղղաւանքի Եկեղեցւոյն պարտէզը թաղել
ապինք , բայց Ազգային Իշխանութիւնը անար
փառաւոր Գաթաբաբան մը պատրաստեց Շիշիկի
Ազգ . Գերեզմանատունը , ուր կը հանդիշի նա

իւր պարծիշ բնական—արուեստականութեան մասնակցութիւնը. Սկզբի շէնքն էւ Տօքթի. Ստաբիլիտետն է շատ հետի :

Պատգեղանանքի Արեւիկայի ոչն պարտէզին մէջ՝ Սեփեան Սրբապանի շիրմին պէմբկայ Սիրբիւր մը, զոր Վանի շինեց տառն է Գ. Մարթատեան, ինչպէս պատն էմ Հայ բնակեցան Արձանապարտեան թեանն մէջ¹¹ :

Այս պիւղին պատի վերին վրայ տառնար կար պարպին վարժարան մը, բաւական համարանար, ուր թատերական ներկայացուցանակներ ալ երբեմն աւելի կ'ունենային Արմանի անարար պարտանապետին տառնար պատի թեան :

Պատգեղանանքին մեկնելով ու ծովեղերքի վարժարանի շիրմի, Արեւիկայի իր Հիւրը կը բերէ իւր թատերար, զոր մեծ քաղաք վարժարանապետն է թեան կ'անուանէ :

Իր սոխոտաթեանի կը պարպիւն Արեւիկայի ոչն պիւղին. Այսպէս նա թեան է իւր թատերարի ծովամերձ մասին մէջ պատնառն հին մղկիթ—նեքը, թարմեթները, տառապի անպարտմ վիճակին մանրամասն ներկայացուց թեան, բայց յանկարծ ստատմ մը կ'ընէ քաղաքին նաւամատարցէն պէպի տնար բարձունքը եւ հակիրճ պարբերաթիւններով կը յիշատակ հին եղանակն Հայրապետի եւ Հայր Սեփեանի :

Արեւիկայի այս ստատմը կը ստիպէ ինչ կանոն տանել այդ բարձունքին վրայ՝ թմ

¹¹ Հր. Վեհապի, 1931, էջ 189 :

ծննդ տվայցրս, և Պանօթագրու թիւննէրուս մէջ
համառօտիւ նշանակելոյ այդ տեղի հոյ կեանքը,
լի թանկացին յիշատակներով, որոնք Կ. Պոլսոյ
հոյ հոյ դասութիւ պատմութեան ամենակա-
քեւոր էջերը կը յօրինեն:

Հիտարան: Է Իսկիւտարի բարձունքը, որ
իւր կրկնակ բյուրներովը հետուէն կ'ըջիւն
Մարմարա գեղեցիկ ծովին ու շքեղատեւիլ
ռժարայայտ Վասրուրին, և որ իրաւամբ ար-
ժանի եղած է դովքին՝ անմահ բանաստեղծ
Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի: Սուրբ Տաղերուն
մէջ ունի Օր. Եւփիմէ Օսեանի՝¹⁰ ձօնուած
զոգարիկ երգ մը, զոր կը վերջաննէ հետեւեալ
կերպով.

«Ո՛վ երջանիկ Իսկիւտար
Ըզքեզ ա՛լ թող չեմ ի տար
Ա՛յնպէս թեզի կապուեցայ»
Բաժնուելու ճար չի կայ¹⁰²:

* * *

¹⁰ Քոյրը մեծանուն Գրիգոր Օսեանի, որ ինչպէս
գիտենք՝ թաղուած է 1887ին Բարիդի Pèrre Lachaise
Կէրեղմանատունը, ուր գեղեցիկ չիրմ մը կը ծածկէ
անոր հողակոյտը, կրելով երկնգուհան սա համեօտ
արձանագրութիւնը:

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

1834—1887

KRİKOR OULIAN

Patriote arménien

1931 Օգոստոս 14ին, քանի մը ազգայիններու հետ
ծաղկէպուակ մը տարինք Օսեանի չիրմին վերելք, առ
թիւ անոր ծննդեան Հարթարամեակին (Կոչնակ. 1934.
Սեպտեմբեր, էջ 832):

¹⁰² Մտակնազրուքի 56 Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի,
Բարիդ 1904, էջ 51:

Բայց նախ կարդանք թէ ինչ կը գրէ Երեմիայ Զէյլոյի .

Տող 133—160 .

ՅԵՐԵՄԻԱ ի վեր դնաս՝
 Մին ժամու Յոյնս՝ և ի Հայաստան .
 Եէնի մահալէ կոչի՝
 տաճկօք ևւ հայք եղբիւ անկան :
 Ուր զոյ մին Եկեղեցի՝
 զօր շինեաց վանցի Չաքարիան ,
 Գիշոյ որդի վարդապետն՝
 պատճառ այնմ առաքինութեան :
 Անդ հասեալ ևւ այնմ վախճանն՝
 ի հողվարքն եղեալ ի տապան ,
 Ապ ևւ Պօղոս Թաթաւցին՝
 Միթէ ալքն սգորմի նայոյն
 Եէնկի մահալլէս ի վեր՝
 Յաջ ևւ ահեակ բազում պղծեալան ,
 Շատորքն հայոց մինչ մերձ
 ի սուլթան Մուրատին Չամլունան :

133րդ տպին մէջ Երեմիայի յիշած եկեղեցին Եէնի մահալլէի (Նոր-Թաղ) Սուրբ Կարապետի է . բայց գիտենք որ Իսկիւտարի մէջ կոյ նաեւ Սէյամիէ թաղին Ս . Կալը , զոր Երեմիայ Զէյլոյի չի յիշէր , զի Ստամբուլի Պատմութիւնը գրած ատենը (1664 — 1684) չի նշած չէր այն զեռ :

* * *

Երեմիայ կը համարէ թէ Վանցի Զաքարիան է շինողը Ս . Կարապետ եկեղեցւոյն , մինչ անկէ աւելի առաջ տեղի ունեցած է առաջին Հիմնադրութիւնը :

Իսկիւտարի վալիսէն Գամի , մանուանդ՝

[illegible]

Այս Դատարար տանն—տաննեքիւս տարի
բետոյ, փեքոյիշեալ Չարաբիա փարպաղեային
Քանքերոյ նորին էր շինուի 1417ին :

• • •

Յիշատակում Զաքարիա փառապանի, որ կոչում է նաև Զաքէոս, երկիցս Կ Պրատց Պատրիարք եղած է. նախ՝ 1624 1629 թն՝ բաշտրղւոյ Կիւսաբացի Գրիգոր Պատրիարքին, եւ երկրորդ անգամ՝ 1635 1639 թն իմա Զոյ Զաննիկ Պատրիարքին տեղին անցնելով :

Պատարիսարքներէլուս աղաւտման իմեանն մէջ թիւ
մասին կարեւոր քանակ մը շէնք պաներ , բայց
էթէ՝ թիւ ստակարի՝ կոյր աստեղութիւնը Մով—
սէս շինարար կաթմարիկանին պէժէւ շահամար
կոյմնանկցաթիւնը Սահմանկ Գաւնեցի կոչուած ,
ին ընտելոյ՝ եւ արիւտարիք կաթմարիկանին ¹⁷ :

Անտր կենսաբանության թիւեր, դոք 1911 թին հրատարակեց Վիեննայի Բոկի Բոնիում 2 - Գրքան դոքիւ Վ. Գրայնի քերական 17, Եր ներկայացանք

¹ Hensley, *Unpublished*, 100. Hensley, *Unpublished*, 100.
Hensley, *Unpublished*, 1984, 100.

¹⁸ Zingku Uduophu, 1911, *l*° 60—79:

դինքը իբրեւ հակամէտ կաթողիկոսութեան .
Թաշիկէ եւսնեւան ալ 1504ին կը դրէր թէ նա
1503ին Կ. Պոլսոյ մէջ ուսուցչութիւն բրած
է ¹⁹ եւ 1506ին Վան դատնալով եղած է Առաջ-
նորդ Վարապայ մանքին ²⁰, որով՝ եթէ այդ
թուականին՝ դոյն գոնէ 30 տարեկան համա-
րենք, ծնած կ'ըլլայ՝ բաւ Հ. Գր. Գալէմ-
քեաբեանի՝ 1576ին ²¹ :

1610ին Զաքարիա՝ Էջմիածնի Մեկքիսէ-
ղէկ կաթողիկոսին կողմէ նախըտեկ կը խրկուի
թէ Կ. Պոլիս եւ թէ Բումէլի, եւ այդ պաշ-
տօնները կատարած միջոցին կ'այցելէ նաեւ
Հոռմ :

1612ին կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ
քանի մը տարի անցնելէն յետոյ կ'ըլլայ Պատ-
րիարք : Այդ տակէն պատրիարքութիւնը
երեքի էր բաժնուած զխաւսորութեամբ Զա-
քարիայի՝ որ կ'ըլլէր Կ. Պոլսոյ եւ շրջակա-
ներուն . իսկ Արհիմանդիտ Բումէլիի Պատրիարք
կ'ըլլայ, իսկ Գրիգոր Գարանապետի՝ Ռո-
սօսթօի :

* * *

Կրտսի՝ թէ Զաքարիա Վանեցի աշա-
կերտ եղած է Պետրոս Կարկառեցիի եւ Գրի-
գոր Գարանապետիէն ալ կ'ուսանինք թէ նա
Երուսաղէմ ուխտի է գնացած Մոսպատիկի
իմա՝ 1634ին ²² :

¹⁹ Բիւզանդիոն, 1904, թիւ 2324 :

²⁰ Անդ :

²¹ Համդէս Ամսորեայ, 1911, էջ 60—79 :

²² Փամանակագրութիւն Գր. Գարանապետի,

Երեմիա 24 թէպէտ 156րդ տարին մէջ գայն՝
չդիտեմ ինչու, «*Եփրայ Երալիս*» ամառանով
կ'երակէ. քայքայոյն այն տարին մէջ «*Պատմաւ
լոսախնութեան*» գայն կը հաշակէ Ս. Կարա-
պետ Եկեղեցւոյն շինութեանը հոգածու Էդամ
Րիլալուն համար :

Ջաքարիա Վանեցի վարձանած է Իսկիւ-
տար Է. թաղում աւելոյն Սեպտեմբր Գերեզ-
մանատանը, ինչպէս կը յայտնէ Երեմիա
157րդ տարւոյն :

Անոր մահունը ասթի Գր. Դարանազցի
կը գրէ .

«*Եւ Ջաքարէկ լեւ տմի ախոջ ի բարձր
սեղուոջէ ի վայր անկում եւ յետ քանի ատարց
յետոյ փոխեցաւ տա Աստուծոյ ի լուսին Ռ. 21^ր»
(1640)*»²³ :

Ըստ այսմ կը ջրուի այն աւանդութիւնը
թէ նա 1644ին Հոսմ գետանս թեան գիր յղած
Րիլայ²⁴ :

Ջաքարիա Պատրիարքունի փառաւոր
մեծ շիրիմ մը, որ կը գտնուի Գերեզմանա-
տան հարաւային կողմերը խոշոր երկաթադիր
արձանադրութեամբ մը, ասպէս .

Երուսաղէմ 1915, էջ 180. Եւ Միւրառի Է. Եղեղիւմի
Հայ Երուսաղէմի. Միջրեշեայ Ազատեանի, Երուսա-
ղէմ 1920, էջ 142—143 :

²³ Ժու. մանուկաղթութիւն Գր. Դարանազցւոյ, էջ
182. Էւ Միւրառի Է. Եղեղիւմի Հայ Երուսաղէմի,
էջ 143 :

²⁴ Մայր Ռուսակ Զեռազրազ, Վրեհեմ, էջ 112ր .

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ: ՏԱՄԲԱՐԱՆԻ
 ՁԱՌԿԱՒԱՍ ՎԱՌԳԱՊԵՏԻ. ՆՈՐՈԳ-
 ՈՂ. ՍՈՒՐՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ,
 ՆՈՐ ՄԱՀԷԱՏԻ: ՎԱՂՋԱՆ
 ԵՅԱՒ. ԻՄԵՐԱ
 ԹՎԻՆ ԹԿԱ

Այս տապանադիրը գոր էս անձամբ յա-
 դած եմ ժամանակին ու Քաղմալէալի մէջ
 հրատարակած 1918ին²⁵, թուականի խաչոր
 սխառագրութիւնն մը կը պարտաւանկէ. Սարգիս
 Դայիր Սարսֆէն մեզ հանձնակցական իր Պարոյ ճե-
 րագրութեան մէջ կը մտանանէլ պայն գրեթով:

Ճեւ տառ յիւսթիատար յապաքի հետի ի ծովեզբէն ի
 յետեղողմն կոյս, պն երկու թաղար բնակութեան հայոց
 մաս իրերաց հանդերձ երկու եկեղեցեաք Որոյ տառ-
 լիկն կոչի Սեբաստոպ. եւ երկրորդ թաղն կոչի Եկեղ
 մահալլէ եւ ունի տա թաքեմեւ եկեղեցի մի Ս. Կա-
 րապետին յահանու:

Զայս եկեղեցի՝ ետի շինեաց Վանեցի Զաքարիոս
 վարդապետ, որ Էղեւ Պատրիարքի Կ. Պոլիս, ի թուին
 Հայոց ՌՀԶ 1927-ի տար ի գերեզմանատան տեղ՝ կոյ
 եւ տապան շիրմի նորին:

Քանզի՝ տառերն եւրոսեթն ի վիճակի Որոյ
 Կարապետին թէ այս եկեղեցին յառաջագոյն էր մտ-
 առն ինչ ի տեղւոջ վարքիկ աղքեթն՝ որ կոյ հանդէպ
 արտաքին գրան ոյժմու եկեղեցոյ ի կոյժանէ վանուցն
 երտապղծացոյ որ ապա յայսկոյս տեղուցեալ եւ
 յայսմ տեղւոջ պայն հաստատեալ շինեցին պոյս եկեղեցի
 ի թուականին Հայոց ՌՀԶ 1917-ի, հոյարարեմա թեմաբ
 վերայիլեալ Վանեցի Զաքարիոս վարդապետին յորում
 տմի եղեալ է ի նմա եւ իաչ մի արծաթեայ եւ գրեալ

²⁵ Քաղմալէալ. Վեհեպիկ 1918, էջ 142—143

²⁶ Այս թուականին տարի մը առաջ կը սկսի Զա-
 քարիոյի պատրիարքութիւնը:

ի վրայ Երեւոյ ԵԱԶՈ ՅԵՇԱՏԱԿ Է ԶԱՐԱՐԻԱ ՎԱՐԴԱ-
ՊԵՏԻՆ, ՕՊԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԼԵԼԵՐ ԻՈՒԹԻՍՏԵԼՐՈՒ ԺՈՂՈ-
ՎԱՐՊԵՒԸՆ, Ի ԳՈՒՌՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԹԻՒՆ ԹԻՒՆ
(1617) Եւ Զարարիա ու Է Կոչի Զարգուս Էգեւ
ապա Պատրիարք Զայոց ի Կ Պոլիս ի թուականին
ՌՀԶ (1627) Է յետոյ վախճանեալ թաղեցաւ ի գերեզ-
մանատանն Իսքիւստարու ։ Որոշ տապանաքարն ոչ ու-
նեցաւ գիր, յետ ամաց բողմաց ի յինչ Դափանցի
Գէորգ վարդապետին Պատրիարք ի թուականին ՌՄ
(1630) Եւ Եւ 1701 Է, նա յտապանաքար սորին նորա-
ղի Կամեղաւ Է գիր վախճանեցն ոչ գիտեցաւ, ի
յիշատակ վերոյիշեալ արձաթեաց խաչի նորին հա-
նաւ, գրեալ տուեալ է ի վերայ քարին պթաւական զայն
որ ոչ է սցեպէս Զի է այն թուական շինատանց Էկե-
ղեցոյն Է ոչ վախճանի նորինն ։

Ուստի Սարգիս Դոյիւրին սոյն վաւերական
գրածին համաձայն՝ հարկ է Զարարիա Պա-
տրիարքին շիրմադրին թուականի սխալը ուղ-
ղել 1610, ինչպէս Կ'ուսանինք Գրիգոր Դա-
րանապցիէն ։

Զարարիա Պատրիարքին մատերը թա-
գաւած է Երեմիա Զէյպի 15րդ տղին մէջ
յիշած Պողոս Եստրեղիւն, որուն շիրմաքարը
բոլորովին հողածածուկ, հայրն թէ Կ'երեւելը
մէկ ծայրէն ։

Զարարիայի տապանադիրը բնդ օրինակած
պահուս, Գերեզմանատան պահապանին վեր-
ցնել տուի այս շիրմին վրայ կուտակուած
հողերը Է ահա յայտնուեցաւ հաւեւեալ եր-
կաթադիր Արձանադրութիւնը ։

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԴԸՍ
ՏԵԱՆ. ԹՕԽԱԹԵՑԻ
ՊՕՂԱՍ ԱՍՏՈՒԼԵՐԱՐԱՆ
ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՈՐ ՓՈ
ԽԵՅԱԼԻ ԱՌ ՊՐԻՍՏԱՍ Ի
ԹՎԻՆ ՌՃԻԴ

Ըսել է վախճանած է 1675ին և թերևս եղած է Ս. Կարապետի Քարոզիչ, որու մասին չեմ կրցած ցարզ տեղեկութիւն ծր գտնել :

~ ~ ~

Ի տկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին դար ծր և տելի լատոյ, Կոլտա Յովհաննէս մեծանուն Պատրիարքին որով կը վերաշինուի 1727ին խնդէս կ'աւանդէ Սարգիս Դպիր Սարափ Յովհաննէսեան՝ գրելով .

«Եւ յետոյ ի երամսէ շինեցաւ սա ընդ եկեղեցոյ Սրբոյ Խաչին »⁷, ի ժամանակս Զովհաննէս Պատրիարքին Կոստանդինուպոլսոյ Կոլտա Կոչեցելոյ ի քուսկանին Հայոց ՌՃՀԶ» (1727) :

Այս շինութեան մասին Հ. Միքայէլ Զամչեան այ կը գրէ գրեթէ նոյնամասն առոյթը⁸. Բայց դար ծր և տելի ևս կը սաշի, ու Ս. Կարապետ դարձեալ կը վերաշինուի 1844ին վառաւոր և գեղեցիկ. Դժբախտաբար 1887ին Էկէնիմաշալլէի մեծ հրդեհին այրեցաւ այն, ու տարի ծր վերջ Ունճեան Մաթոս և Մերիկ հարազատները իրենց առատամեան ծախքով

⁷ Որ է Ի տկիւտար Սեյմսէլի Ս. Խաչ եկեղեցին :
⁸ Զամչեան Պատմ. Հայոց. Գ. Հատար, էջ 775 :

մեր ախտադնեցին զայն փառաւորացոյն քան
դատաջինն :

Այս մերաշինութիւնները կը հաստատուին
Եկեղեցւոյն շակատը գետեղումն յսկեզօծ
կրկնակ Արձանադրութիւններով , որոնք են .

Ա.

ՏԱՀԱՐԻ ԱՍՏՈՒԹԵԱՅ ԶԱՆՈՒՆ ԽՐԴՈՅ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ
ՆՈՐԱԳԵԱՂ Ի ԿԱՏՐՈՐՓՈՒԹԵԱՆ ՏԱՍԻՆ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐՈՑ ՄՐԲԱՊԱՆ
ԱՐՓԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, 1844 ՕԳՈՍՏՈՍ Ե:
ԻՆԱՅԻ ԿՐԻՏԻՔ Ի ՀԱՆԷ ԻՄԱՆ ԵՒ ԱՐԴԷՔ ԶԳԵՆԻ
ԻՄ ԶՈՐ ԽԱՐԵՆՑԻ ԶԵՂ
ՈՐ ԳԱՅՈՒՆ ԻՄ ՈՉ ԳԱՂՅԵՆ, ԵՒ ՈՐ ՀԱՐԱՏԱՅ ԵՒ
ՄԻ՝ ԵՐԵՒՔ ԵԱՐԱՆԻՄՆԻ

Բ.

ՏԱՀԱՐԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏԻՆ ՅԱՆՈՒՆ
ԽՐԴՈՅՆ, ԿԱՐԱՊԵՏԻ՝ ՀՐԳՈՂԵԱՆ ԵՄԻՄԻՆ
1887 ՆՈՐԱՍՏԵՐԻ Զ. ԵՒ ԳԼԿԱՆՈՐԱԳԵԱՂ
ԿԱՏՐՈՐՓՈՒՆ ԵԱՍԻՆ 1888 ՝ ԵՍԵՆԻՄԻ 12.
Ի ՀԱՐԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԽՐԴՈՂԵՆ ՀԱՅՈՑ Տ.
Տ. ՄԱՂԱՐԱՅ Ի ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ԵՒ Ի ԿԱՏՐՈՐՓՈՒՆ
ԻՆՆԵԱՆ Կ. ԿԱՂԱՅ Տ. ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ Ի. ԱՆՇԻՆ-
ԳԵՐԱՊԵՏԻՆ, Ի ՔԱՂԱՄԻ ԵՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՍՏՈՒԱԾԱՆ
ՈՂՐ ԿԱՆԱՅԱՂՐ ՄԱՐԻՄԻՄ ԵՒ ՈՐԴՈ՝ ՀԱՐԱՏԱՅ
Ի ԵՐԵՆՑԻ ՀՈՐԱՂԱՅՈՍ ԽՐԴԱՆ ԻԲԵԱՆՆ ԿԱ-
ՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ԻՆՆԱՂԱՆՆ. Ե. Յ. Լ. Է.

Նշանակաւորութիւններու շարքին աւերադ ընդ-
Հայ յիշատակել, թէ Արթիկ Սեւեան այդ պատմական
անձը, իւր շատ մը բարեգործութիւններովը նշանաւոր,
էւ ամենէն սիրումն այս Հայը, փառաբար Հայ ձեռք
մը սպաննուեցաւ Ղալաթիոյ Պաշտպան փրօց 1905
Օգոստոս 1-ին, եւ եւ իրեն համար պրօքի Տոպանա-
ղիք մը, զոր հին ասորացիութեամբ հրատարակեցի
ն Պաշտպ Արեւել սրագրին մէջ 29 Մեկտ, 1906ին :

Ըստ այսմ յայտնի է՝ ըլլաց՝ որ Ս. Կա-
րապետ իւր սկզբնական հաստատութիւնէն
(1607?) ի վեր շորս անգամ վերաշինուած է՝
նախ՝ 1614ին, յետոյ 1727ին, երրորդ անգամ
1841ին, իսկ չորրորդ ու վերջին անգամ ալ
1888ին :

* * *

Պատմական փաստաւոր յիշատակներ ունե-
ցող Եկեղեցիներէն է «Սուրբ Կարապետ» Կա-
րապետ հովհաննէս Պատրիարք անօր կողքին բա-
ցած է 1719—1720ին առաջին Հայ Դպրոցը :

Եկեղեցւոյն շիջող գէլին ալ ժամանակին
շինուած է բնդարձակ փանր մը, ուր կը բնա-
կին եղեր Երուսաղէմ գաղտնաբեր միաբան-
ներ, ինչպէս կ'աւանդէ Սարգիս Դպիր Սա-
րաֆ Թովհաննէսեան՝ ըսելով .

«Եւ անդ մօտ ի նա, զոյ փանր բնդարձակ
յանդիման Եկեղեցւոյն եւ է սա բնակութիւն
Միաբանիցն Սրբոյ Երուսաղէմի գոյով բուն
ստացուած փանուց Սրբոյն Յակոբայ՝ որ
յերուսաղէմ : Ունի ասրնիմեր իւր փանքս ոյս
եւ այդի մի մեծ եւ վայելչուի, հաստատուն
սրմովք շրջապատեալ, եւ է ի հիւսիսոյ կող-
մանէ եւ հայի փանքն ի վերայ նորին եւ լայն-
կոյս միոյ կողման սրմոյ այդոյն կայացեալ է
գերեզմանատանն Հայոց յի ծառասաանօր :

« Չամչեան, Պրսու. Հայր. Գ., էջ 775 Երեմիա
Չէլչէի ասեմն ալ Կ. Պոլսոյ կողմք բացուած է թէեւ
Դպրոց մը, իսկ շարահանք մասնութեամբ խափա-
նուած է այն, ինչպէս կ'սրբայ Երեմիա Սաւմակչի
Կասմաքեան, Ը Գրութիւն, 51 եւ 52 արդեւուն մէջ,
որոնց պիտի անդրադառնամ :

Այս մասին Հ. Ղ. Թեմիշեանն այլ իր «Ամա-
րանոց Բիւզանդեան»-ին մէջ կը գրէ .

«Եկեմատնայլէ երկրորդ Վ. թաղ սարին
Սաբ եկեղեցի Սուրբ Կարապետին .
Անդ վանք բնդարձակ յանդիման նրմին
Տուն միարանից Երեսաղէմին» :

Եւ վերայդ բնայ ստղերը կը յայտնեն . թէ
ս'բշափ ըզնարձակ տարածութիւն ունի Եղեր
Երեսաղէմի վանքին տապաւածքը , որ մինչեւ
այսօր հանգչուած է զեռ «Աւնիքն» այգին»
յարջորջումով եւ որ հետզհետէ այգիսթենէ
Էջիբսփ Էզամ է զուտ հայաբնակ ողտաուն մեծ
թաղ մը , այժմ՝ յբուած , տմայացած եւ հրդեհ-
ներով մոխրացած :

* * *

17րդ դարու հիշդ սկիզբը հիմնուած այս
եկեղեցին իւր հնութիւնը յայտնող վերտա-
ւութիւն մը չունի , ըսցի Չաքարիա Պա-
սրխարքին նուիրուած վերայիշեալ արձաթ
խաշէն , որ շղթաեմ թէ կը պահուի զեռ-
սխայն թէ տեսած եմ Եկեղեցւոյ հարաւային
սրմին զուրուպուցուած կարճ ըսցց հին Ար-
ձանաղբութիւն մը , որ Քրիստոսի մկրտու-
թիւնը ներկայացնող արձանիկի մը ներքեւը
գրաւմասած է երկաթադիր Վատդ ստղէս :

Վատդ ստղէս Բիւզանդեմ . ՀՋ 1565 . Հ. Թեմի-
շեանն սբշափ որ երկրորդ թաղ կ'անուանէ Ս. Կարա-
պետը կամ Եկեմատնայլէն , ըսցց տեսանք՝ որ հնու-
թեան տեսակետով աստիճանն է այն , հաստատուած ըլ-
լալով Ս. Խաշէն շա'տ տաղէ :

ՅՈՒՇԱՏԱԿԻ Է՝ Ի ԴՈՒՌՆԵ Ս՝
ԿԱՐԱՊԵՏԻ՝ ԼՐԱՐՈՒՄՅԻ
ՔԵՐԵՍՏԷՃԻ ԿԻՐԱԿՈՍԻՆ
ՔՎՆ ՌՄԼԵ (1786)

Սիրուն , բնդարձակ Եկեղեցի մ'է Ս . Դա-
րապետը , քարուկեր , քարձրագիր , հաստա-
տուն կամարով , լայն սրտառահաններով , ունի
աջ ու ձախ կողմերը մէկմէկ աշտարակաձեւ
դանդակատուն , կրկնակ վերնատուն , հիւ-
նայի խորան մը , լուսաւոր պահարաններ եւ
հիւսիսային կողմն ուլ Ս . Մինասի նուիրում
մատուռ մը :

Տառարին սրմէրը դարդարումն էն ալ-
բունական զեղեցիկ պատկերներով բարուն ուլ
Հոյ մրձիններու արտադրութիւններ , սրնոց
մէջ նկատելի էն Պէհյատ Սեմեակ նշաւոր
նկարչին եւ ասոր նկարչուհի , վաղամեծիկ
աղջկան զարծերը :

Հին ժամանակներէ սկսած կաթողիկոս-
ներ , նախկին պատրիարքներ եւ սրբիշրարձր-
ատախճան Եկեղեցականներ իջեւանած էն հոն ,
բնակած էն երկար տակն , ու բարսդած ,
ինչպէս Կիրակոս Երեսնոցի Պատրիարքը
1641ին ²⁰ . Ջուղոցի Կաթոս կաթողիկոսը

²⁰ Այդ միջոցին է որ Կղեմէս Պալանոս Կ . Պալխ
կու զայ եւ թիւղիկ հաղուտ հաղած ու Ծպտումն
կ'անցի ի սկիւտար ու կ'երթայ Կիրակոս Պատրիարքին
քով Ձառչեան , Դ , 45²² — 1652ին , երբ Կ . Պալտ
չին Ս . Ղադաղոս Եկեղեցին կը բարդուէր , Երեմիո
ձեւէպի կը հայտնուի ասորիկներ , ու կը ստիպուի իւր
հորը Տէր Ստրաբոսին եւ վարժապետին՝ Տէր Ասի-
հանէզի հետ պահաջանել իւսկիւտար , տե՛ս Հ . Ն .

Աճճին՝ Լըր ասիտի կ'երթար Երուսաղէմ¹³ .
 Լա Աւետիք Պատրիարքը 1763 Յուլիս 14ին Լըր
 դինքը հալածողներէն ծոփա համբով խոյս տա-
 յով , կ'ապաստանէր Ս . Կարապետի Վանքը¹⁴ :

Սելեւքի Կարապետ կաթողիկոսը 1727ին
 Կ . Պոլսոյ Մայր Եկեղեցւոյն մէջ ամուսնէն լե-
 տոյ , բաւական ժամանակ հիւրընկալուած է
 Երուսաղէմի Հոգևոսներ¹⁵ . ինչպէս նաև
 Գրիգոր Շղթայակիրը¹⁶ : Հոն առանձնացած
 է 1711ին Կարսի Յովհաննէս Պատրիարքը , Լըր
 իր պաշտօնը կը յանձնէր իւր սիրելի Յակոբ
 Նալեանին :

Այս նշանաւոր Պատրիարքն ալ 1761
 Մայիս 15ին կ'երթար կը քաշուէր Ս . Կարա-
 պետի Հոգևոսներ , Լըր իր անբաժելի հիւան-
 դութեանը պատճառաւ կամովին կը հրաժա-
 րէր Պատրիարքական պաշտօնէն , դոյն հրա-
 պարակաւ ու անձամբ յանձնելէ յետոյ Գրի-
 ցոր Պատմական Եղիսկոյոսին :

Այս հոն՝ ոչոք մանքին մէջ նա կը մտնա-
 նէր , հազիւ ամիս մը կեանք ունենալէ յետոյ ,
 որոյ մասին Սարգիս Յովհաննէսեան Սարգիս
 Դոյրի իւր ձեռագիր աշխատութեանը մէջ կը
 գրէ հետևեալը .

« Կամի տեառն 1764 : Հոյ՝ ՌԻՖԻՎ .

Ակնեմար , Երեմիս 22, Էդլ . Պէտկոքեան , Պիեռա
 1873 . էջ 44

¹³ Պատմիկոս, Պատմ. Հոյոց, Գ., էջ 713 :

¹⁴ Անդ, Գ., էջ 622 :

¹⁵ Ժամանակագրական Պատմութիւն Ս . Երուսա-
 ղէի . Առաւանտաւոր Եղի . Երուսաղէմ 1890 . Հա-
 տար Բ., էջ 10 :

¹⁶ Տգրեւոյց . Ազգ . Հիւնդասունոցի , 1901 . էջ 154

մայիսի ԺԳ. ըստ որ Եւր. որ էր ԼԳուս մըն յինանց. մեծ քարանդակուն էւ յաւուսկ ա- նուամբ տատաւածաբան յարջարջեայն էւ եւար- վեան վարդապետն Պատրիարքն Կոս՝ Պոյսոյ Նաեկոր Արքեպիսկոպոսն, յնու թեամբ տկար գործի էւ նուագեայ յուժոյ, կարգեայ ինքն ի տեղի իւր, գոյամամի ռոյսու աէր Մոսկովի թու Պրիգոր վարդապետն, բոլկի ին սրբոյ Երուսաղէմի Պատրիարք էւ Հոգաբարձու յազգին իւրոյ, էւ ինքն անձկու թեանց էւ նե- ոյս թեանց հանդեսս սակաւ ինչ ի յիւսկիւ- տարու վանքին նրաւելոյ՝ 1 տեւ Հասար Թ., էջ 254 էւ Հասար Թ., ծանօթապարտ թիւնե- րու, էջ 605—610) :

* * *

Յովհաննէս Պատրիարք Կ. Պոյսեցին 1813 Մայիս 14ին էր վոյցձադնադաւու թեան ծանրապէս էնթեմայ բոլարոյ, կը հրամարէր, կ'երթար բնակել Ս. Երուսաղէմի վանքը, որ կը վախճանէր 1817 Յուլիս 26ին էւ կը թու- ղուէր տեղւոյն Պերեգմանատունը :

Նոյնպէս Աստուածատուր Պատրիարք Կ. Պոյսեցին, 1841ին հրամարտեմնք տալով՝, կ'երթար բնակել Ս. Կարապետ՝ որ վերանի-

³⁷ Ձգիւած, ինչո՞ւ համար Պրմանեան Սրբապետն էւ սարկունք՝ այն Պատրիարքը Բաղրպպի համարած էն, մինչ Սեւոսի Պէրպէրեան իւր պատմութեան մէջ՝ միշտ նաեղ (էջ 10, 71, 75, 444, 452) պայն Կ. Պոյսեցի կը հրատարկէ, ու ճաղատագրին ալ պա- նիկա Պոյսեցի կ'արձանագրէ

Եւ Պատմ. Աւետիս Պէրպիւրեանի, էջ 274, 280, 408, 721

թացնելով ու խառն արձեւք իրարու վրայ ջուր
կը սրահէին, հայրենի հնաւանդ զեղեցիկ առ-
վարտ թիւնները վերջիչելոյ երազներով. քայց
այս բոլորը կորսուած է այժմ. հազիւ ցան-
ցաւ խումբ մը տարին անգամ մը կ'երթայ
հոն՝ Վարդապետի տանին, տն ալ սրտան
Պատրիարքին ներկայութեանը պատահաւ :

Եկեղեցին ունեցած է միշտ յաւ երգեցո-
ղութիւն շնորհիւ համբաւաւոր երաժշտապետ
Իէթէոս տղայի, որու մահէն յետոյ իւր առ-
շակերտը Երմոյ Գուրաձեան եղաւ յաջորդը,
մէծ հեղինակութիւն ցոյց տալով :

* * *

Ս. Կարապետ Եկեղեցին չա՛տ կանոնաւն
ունեցած է իրեն կից 'Խորոց, զոր' ինչպէս
քիչ մը վերելք քաւ եմ, բացած է Կոյստ (Յով-
հաննէս քաղմէրախտ Պատրիարքը 1719-
1720ին, բաւ այժմ կրնանք բնորոնիլ թէ
կ'Պոյսոյ ազգային կրթութեան զբեթէ տաւա-
ջին արանք եղած է Եղնիմահայիլ թաղը :

Չունինք զժրախտարար յայտնի տեղեկու-
թիւններ Կոյստի բացած այդ վարժարանի
մասին, բայց կ'ենթադրեմ՝ թէ քաւական Էա-
նանաւոր եղած բլրայտ է այն՝ կիրթ ու բնաւոր
Եկեղեցականներ հասցնելու համար .

Հոն հարկաւ դասախոսութեան պաշտօն
վարեց Ամուսնայ մականուանեալ Գառապար
Դպիւր Սեբաստացի, որու անունը մէծ դո-

գիտաւոյ յիշատակած են՝ Կոյստ եւ Նալեան
մեծապարծ Պատրիարքները :

Կարծէ՝ որ ասանց պրի ասած գումարա-
նութիւնը զեռեղեմ հոս, քաղելոյ Բարդէն Մ.
Վ.ին՝ աջմ կաթողիկոս Երեմիայ՝ պատա-
րաստած «Առաւել Բալիսնիէն Պատրիարք» գեր-
նապիրը կրող կարեւոր աշխատութենէն ¹⁰

Կոյստ 1723ին, Խարբերողի Ղուկաս գիտ-
նական վարդապետին Լատիներէնէ թարգմա-
նել կուտայ՝ Ակոյանի Աստուածաբանու-
թիւնը ¹¹, ու անոր մէջ ինքն ալ կը դրէ եր-
կար Յիշատակարան մը, ուր ի միջի այլոց
Պատարար Իսկրի մասին կը կարդանք հե-
տեւեալը ¹². «Ձեռնադատն մեր ի Քրիստոս
գիտաւոր Իսկրն Սերաստայի, որ բազում
երախտիս անի ի վերայ մանկանց մերոց
համբաւաց» :

Իսկ Նալեան Յակոբ Պատրիարք իր
«Մեկնութիւն Նալեկիւ» հակայ երկասիրու-

¹⁰ Վերենա 1904, էջ 183—185:

¹¹ Այս Գիրքին թարգմանութիւնը մեծապիւր է եւ
կը պահուէր Ղալաթիոյ Արքային Մատենադարանին
մէջ Անոր Յիշատակապատմութիւնը կարեւոր է եւ կը
վերջանայ «ապէս» Վերջ երկու քաղաքացիական պայմ.
Աստուածաբանական գրուելու 1723-ի 11.23-ի ի թաղան.
Կ. Պոլս. ընդ Իսկրն ու ինքը կալապետ Երեմիայի
սը յիսկիւտարէս Կալստ, էջ 188:

¹² Այս յիշատակութիւնները ընդգրկեալած է Նալե.
Աղաւառնի Մկրտիչ Մարտարան, իր 1923ին հրատարա-
կած՝ Միտարանք եւ Այլոց Զայ Երաստաղմի Էրեմի
մէջ, էջ 60—61:

¹³ Մեկնութիւն Նալեկի, Յակոբ Նալեանի, Կ. Պո

Թեանք մէջ կը պրէ : Յիշեցէք զգաւախարանն
 և զմանկամարդն յուսանող : այ Հոր մերոյ : այս-
 րինքն Կոյտի : Գալատան Դորանկատ զՀայրա-
 պատին ծերունի գաիրապու Գաապար Մեծ
 Լեւոնա կոչեցեալն Սերաստացի , որ բազում
 երախտիս ունի ի վերայ մեր և այլոց աշա-
 կերաց յուսանողսն , յորոյ վաւարանդու-
 թեան ժամանակի լեալ կը սասնջական և
 պատապարան և փախարկ-բարար կաթմատու
 իմաստից և մատակարար առ այլս :

Բարձրախա զաւախարակ մը ուրեմն
 և զած է այս «Գաապար մեծ-ամուսնայն» , որ
 իր ծախրոյր ապապրել իսկ սուեր է Կալեանի
 «Հագեչան» և «Մեկնութիւն Եարեկի» զոր-
 ծերր , ինչպէս կ'ուսանինք՝ այս առիթու Բար-
 պէն Սրբապանի «Կոյտի» կենսապարտ թեանք
 մէջ գրածէն (էջ 183 -148) :

Գաապար Սերաստացին 1751ին ուխտի
 կ'երթայ Երուսաղէմ ու հոն կը կնրէ իր բեղ-
 մնաւոր կեանքը . կը թաղուի Ս . Փրկչի Կան-
 քին մէջ և Միաբանութիւնը իր վրայ կը
 կանգնէ զեղեցիկ չիրթմ մը հետեւեալ 18-ապ
 Արձանագրութեամբ , զոր Ազանուտի Սրբա-
 պան արտադրած է՝ «Միաբանք և Այցելութ
 Հայ Երուսաղէմի» Հատորին մէջ , էջ 60 61 :
 Ահաւասիկ այն .

Իս 1745, էջ 1136. Ետե Կոյտու Բարպէն Սրբապանի ,
 էջ 65 :

Ի ԹՎԻՆ ՓԲԿՁԻՆ ՄԵՐՈՅ (= 1751)
 ԲԱՅՄԱՆ ԻՐԱՆ ԸՅԺՈՐՁ ԱՅԻ ԸՆՏ ԻՏԱՆԵ.
 ԸՍՏ ԻՄ ԿԱՐԻ ԶԱՇԱԿԵՑԻ ՆՈՒՐԻ ԻՄԱՆ
 ՈՐԿԻՍ ԲԲԲՆՈՅ ՈՐ ԱՐԻ ԴՆՅԵՐ ԵՈՐ ՎՆԱՆ.
 ԵՐ ՁԱՅԻՆ ՀԱՅՈՒՆՆ ԶԱՐԻՈՒՅԱԼԷ ԲՆԱ Ի ԲՈՅ.
 ՏԵԱՌԻՆ ՅԻՎՀԱՆՆՈՒ ԻՅԻՐ ԲԱՐՈՒՆՈՒՆ ԳՊՈՒՏԸՆ
 ՈՐԿԻՈՅ ՆՈՐԻՆ ԳԱՅՏԻԱԲԱԿ ՊԲՏՆԱՋԱՆ.
 ԶԻՆՁ ԷՈ ԲԱՐ Ի ՍՈՒՐԻ ՎԵՀԷՆ ԲՆԱՎՈՐԱՆ.
 ԶԱՅԻՆ ՆԱԻՍԻՐԻ Ի ԿԻՐԻ ՈՐԿԻՈՐԻՆ Ի ՅՈՒՍԻՐԱՆ.
 ԲԱՐԷՆ ՈՒՍԻՐԻՆԵՐ ԻՐԱՆԿԱՆՆ ԼԵՐՆՆՈՅ ՎԱՆՃԱՆԻ.
 ԻՐՈՒՍ ԻՐՎԷՆ ՇԷՆՁԻՐԱՐԻ ՀՈՎԻՈՅ ԱՅՊԱՆԻ.
 ԻՐԱՆՆ ՀԱՌԱՆՆ ԵՐ ԲԱՐԻ ԳՈՐԻՆ ԸՆՏԱՆԻ.
 ԱՆՊՈՐԻ ԶԱՐԱՆ ՎԵՐՆՈՅ ՈՒՎԱՆՆ ԲԱՐԱՆԻ.
 ԵՆ ԼՃԱՅԻ ԳԱՐՈՐ ԻՐԵՐ ԲԱՐՈՒՅԱՆ ԿՈՋԵՅԵԱՆ.
 ԲԱՐԱՅԱՆՆ ԻՐԻՆ ԲԲԲՆՈՅ ԼՆԱՌԱՆՈՒԱՆ.
 ՀԱՐԱՆԻՆԱՐԻՆ ՈՅԻ ՀԱՆԳԻՐԻՆ ԳՐԱՆԱՆԱՆ.
 ԵՆՐԱՐԻ ԲԱՆԱ ԼՈՒՍ ԵԼԷՆ ԲԱՐՈՐԻԱՆ.
 Ի ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ԲԵՃ ԲԱՅԻՍԻ ԲԷԿԻՆ (= 1751).

*Այս Գառազարի ածանր կը կարդանք նաեւ
 Ղալաթիոյ Ի Լաւաւորի, Եկեղեցւոյն «Ս.
 Յանկոյ Մծրնայ Հայրապետի» մատարան դու-
 սին վրայ յատուկ արձանագիր Յիշատակա-
 րանով մը՝ որ է.*

ԱՍՏՈՒՆՈՎ ՇԻՆԵԱՆԻ ՍՈՒՐԻ ՏԱՃԱՐԻ ՀԱՆԳԻՐԸ
 ՍԵՂԱՆԻՆ
 ԲԲԲՈՅՆ ԲԱՐԱՆՆ ՍԵՐԱՆՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ Ի ՅԻ-
 ՇԱՏԱԿ՝ ԳՈՂՍՈՅՍ
 ԲԲԲԱՐԱՆ ԳԱՏՐԱՐԻՎ ԼԱՐԱՅԱՆ ՍՊԱՆԱՐԻՐ ԳԱՍ-
 ԳԱՐ ԳՊԻ
 ԵՐ ՆԱՐԱՆՆ ԳՐԻՆՈՐԻ ԵՐ ԵՂԻՍԱՔԷԻՐ ԵՐ ԶԱՐ-
 ՄԻՅ ՆՈՐԻՆ
 ՍԵՐԱՅԱՆՆ Ի ԹՎԻՆ ԹՃԶԲ (= 1733) 44.

44 Կենսագրութիւն Կոլտաի, էջ 125:

Եւ այս Բիշապականներով Էւ Արձա-
նադրութիւններով պիտի լինէ Երեւանի , թէ՛ ո՛ր
ստաբիլանի կրթական , անշահախնայ ըստ
դաստիարակման Էւ Երեւանի Բարձր , որուն
անունը արժանի է արդարեւ Նշանակուելու
Է . Պարսկ Նախարարներն կրթական պատմու-
թեան մէջ՝ Դարաթիւղ Բիշապականին մէջ
լուր ձեռնարկ Գրեցար Է Նշանակուած , իսկ Տա-
պանապարտ պիտի լինէ Երեւանի Արքեպիս-
կոսէ , այս ինքն Երեւանի որ կր թարգմանութի
Արքան :

* * *

Ինչպէս թիւ մերեւ կարգացին , Սարգիս
Գրեցար Սարափ Երեւանի Երեւանի կր պիտի . թէ՛
Ս . Կարապետի պիտի կրեցար Է Երեւանի
ընդարձակ Երեւան , այն՝ որ յետոյ Նշանակու-
ածունով մկրտուեցաւ :

Անոր հիմնարկութեան հիշող թուականը
յայտնի չէ մեզ , յայց Սեփեղի Կարապետ կա-
թոլիկոսի ինքնակենսագրութեան ⁴⁵ , զորոյ
յենթով կ'ստանդուի թէ՛ հաստատուած է այն
Երեւանի Պատրիարք Սարափոս Կաթողի-
ցիկն , որ Երեւան Պատրիարք Երեւան է Սար-
գիսի , նախ՝ 1677 - 1680 , Է յետոյ 1680
1682 : յայց որովհետեւ սա նախապէս Է Պար-
սկայ Պատրիարք Երեւան է 1659 - 1660 ⁴⁶ .

⁴⁵ Երեւան , Տեղեկաց Պատմութիւն , Կ . Պարս 1859 ,
էջ 330 :

⁴⁶ Տեղեկ , Պատմագրութիւն Երեւանի Չեղեկաց ,
Հատար Ա . , էջ 152 , 154 , 156 , 165 Է 168 :

ստաթի կրնանք բնդ սունել, թէ այդ վանքը չինստած է այն թուականներուն, բայց ապա՝ աւելի բնդարձակութեամբ ու ձոխացած՝ Գրիգոր Ծղկալալիքի և Կոյսա ինտիմանէն Պատրիարքաներուն բարեկան արհեսթիւններով՝

Ի կրտիչ Եղիսկոպոս Աղաւնունի՝ իր օրինարանի և ուղղելու Հոյ Երուսաղէմի» և Կատարի թեանք մէջ (էջ 236) կը յիշատակէ թէ՝ «Լրջմար Խակիւսարցի, անուն անձ մը Գրիգոր Պատրիարք Պարտիակի արտ (1615

1617) Ի. Կատարի Վանքին կը նուիրէ այդի մը Ի կրտարի մէջ և Կենդանութեանք նոյն այդիին արդիւնքը կը գրէ Երուսաղէմ։ Այս այդին, կը գրէ Աղաւնունի, կից էր Հայոց պերեպմոնտաւան, և կը թուի, թէ Բարաբրոս Կաթողիկոս Պատրիարքին հիմնած և Գրիգոր Պատրիարք Ծղկալալիքին 1726ին բնդարձակած՝ Հոյկոտունք, չինստած էր այս այդիին մէջ, որ լեռաց կառուցուեցաւ Երուսաղէմի ճեմարանի փորձարանք Լրջմար Խակիւսարցիին նուիրած այդիին փոքր հետաշեմաւ աւելցած ևն ուրիշ զետիւններ։

Բացմարի ևն նկատկներով և յայն արահներով կառուցուած փայտաշէն բնդարձակ աշտոյն չէնք մ'էր այս Վանք կամ Հոյկոտուն կոչուածը, զոր պատանեկութեան պատան ևմ շտա անդամներ - պատան ձոխացեաց

Ն. Տէր Հոյկալի Բաւանջ Երաւրնեան կը սխալի արեւմէ իր Կիւստանկարաւ Հոյկալի Երաւրնի Խ. Խոյկիւղիւն, ուր արեւմտեանք մէջ (էջ 61), երբ կը գրէ թէ այդ վանքը 1726ին հաստատած է Գրիգոր Ծղկալալիքի Պատրիարքը։

Երբ ասողէ՞մի Վանքին սեպնական այս հոգևորներ, ժամանակի բնթացքին տակաւ իր ձեռք փոխած ու եղած է վարժարանն եւ ճանչցուած «Աուրբ Կարապետի Դպրոց» անունով. հոն իրենց նախնական կրթութիւնը ստացած են ժեմանուն բժիշկները՝ Տօբթ - Սերփիշէն⁴⁰ 1 Սերփիշէ Վիշէնեան՝ եւ Տօքթ. Նահապետ Ռուսինեան⁴¹, ինչպէս նշանակած է՞ իրենց կենսագրութեանը մէջ:

Այս Դպրոցը 1838 Մեղսեմքեր 13ին, Ադաւնի Ստեփան Պատրիարքի օրով եւ նախաձեռնութեամբ Սերփիշէան Յովհաննէս ու Պաբեան Կարապետ ամբրաներու կ'ըլլայ՝ Հեմարան գիշերօթիկ քարձրագոյն վարժարան⁴²: Ազգային անդրանիկ դիշէրօթիկ վարժարանն էր այս, որուն Տնօրէն կը կարգուի Յակոբիկ Մանուկեան կարող ուսումնականը. ուսումնապետ կ'որոշուի Չամուսճեան, մեծաւճառ Տերոյենց Յովհաննէս պատուելին, եւ դասատու կ'անուանուին՝ մեծանուն գիտնական Խաչատուր Պարտիզպանեան եւ յայտնի գրողն ու Պուէս Խաչատուր Մկրտչեան:

Ամէն ծնողք կը փութան իրենց զաւակները դրիւկ հոն. Հեմարանիլ այսպէս կ'ուսեանայ բնօրի ու յատաջողմ աշակերտներ, որոնք կ'ըլլան յետոյ ազգօղուս, ազգաշէն անհատներ, որոնցմէ յիշատակութեան արժանի

⁴⁰ Համդէս Ամսորեաց, 1898, էջ 322:

⁴¹ Աճղ, 1902, էջ 41:

⁴² Ազրոտարարութիւն Հեմարանի, Տպ. Կ Պոլիս 1840, էջ 10:

Էն՝ *Մտեփան Ասրանեան բժիշկ (բաշա)*, *Կարապետ Իսթիւնեան՝ Մասիս թերթի խմբագիրը*, *Արքայաժողովրդական (Ազգ. Պատրիարքարանի պրիմասկանոսը)*, *Բարսեղակ պէյ Ֆէրուհեան (բժիշկ)*, *Յովսէփ Պէյրան (բժիշկ)* եւ ուրիշներ :

Ազգ. մեծ դուքսերանք ցոյց կու տայ Ճեմարան—Վարժարանին, որ հետզհետէ կը ստանայ փայլուն վիճակ. Տպարան մ'ալ կ'ունենայ եւ կը հրատարակէ Տարեցոյցներ եւ ուրիշ պարբեր⁵¹, քոյց դժբախտաբար հազիւ երկու տարուան շրջան մը կը բոյոթէ, եւ ահա կը սկսի խաղալիկ բոլոր ամիսացական լրատւացութներու կամ Լատմոյութիւններու, որուն համար ժողովուրդին մէջ յատաջ կու գայ իրարանցում⁵² : 13 Ապրիլ 1841ին, ինչպէս կ'աւանդէ Աւետիս Պէրպէրեան պէյուզ :

Ներքու Երեք հարիւր ոգիւրի ժողովուրդենէ Հոյոց հասարակցանի Ճեմարանն ի սկիւտաբոս թեյադրու թեամբ Յակոբիկ ազայի Մանուէլեան, Տնօրէնին յիշեալ Ճեմարանին եւ ուրտեցին դրով եւ կնքով յատաջադատ ցանել պճեմարանն անկախ ի հպատակութենէ ամիսացից⁵³ :

Ժողովուրդային սոյս չարժումք սակայն ոգուտ մը չ'ունենալ եւ Ճեմարանը առօրօք փառսք կը պոցուի⁵⁴ : 1841 Հոկտեմբեր 3ին :

⁵¹ ՏՊՎՍՍՍՍՍ, Թէպէրիկի, էջ 75—76. Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, 1901, էջ 212.

⁵² Պատմ. Ա. Պէրպէրեանի, էջ 568.

⁵³ Պատմ. Աւետիս Պէրպէրեանի, էջ 568.

Փակուսելէն յետոյ թուրք կառավարութիւնը զայն կը գրաւէ ու կը վերածէ գինուարական Հիւանդանոցի :

Այս վիճակը կը պահէ մինչեւ 1845 . որտեղն Մատթէոս Պատրիարք Չուհանեան՝ մեծ կարգաւ Ռիգա քաղաքին շնորհաւորութեան երթալով , նոյն պահուն կ'աղերակ որ Ճեմարանը վերադարձուի Հոյ Ազգին : Պատրիարքին այս խնդրանքը սոցարդին չի մնար , Ազգը նորէն կը ախրանայ շէնքին եւ 1846ին նոր մ'ըտդիրով՝ դարձեալ իրրեւ Ճեմարան-Վարժարանի կը վերադարձայ զայն⁵⁵ , որ շարտախտաբար նախկին փայլն ընա՛ւ շունենար :

Հաջիւ 5 կամ 6 տարի կը շարունակուի՝ ոչն ոյ շա՛տ կայն ի կող եւ 1851ին նոյն շարտախտն ախպոսովը կը փոխադրուի Ազգ . Հիւանդանոցը՝ ուր վաղանցիկ կեանքով մը կը վերջանայ իսպառ⁵⁶ :

* * *

Եւնիմաշայի Ճեմարանը այնուհետեւ կ'ըլլայ պարզ թաղային վարժարան մը երկսեռ , որ արդարեւ հետզհետէ կը բոլորէ լատաղայն շրջաններ եւ Ազգին կ'ընծայէ ուսեայ բնաիր պատկերներ , արմաքունին անմահ անուն , ինչպէս բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանը , եւ ասոր կ'ըրայրները Աւրսթիւն եւ Միշրան սոցա կ'ըլլէ Արք . Դուրեան Պատրիարք Երու-

⁵⁵ ԱՅԳ. 47 272—273 :

ԱՅԳ. 47 323—324 :

ասպէ՛ն ի) , պրապէտ Պոպոս Պոլիկեանք , Խաչիկ
Սեդուրիկեանք (պատմապէս) , Տիգրան Այս-
մեանք (խմբադիր) , Վարդան Լաթֆեանք
(բանաստեղծ) , Մէլքան Կիրոսեանք (պրա-
պէտ) , Տիկին Զապէլ Ասատուրք (Սիրի-
քեպոպոսն ի) , Խէպիկի Էստրիշեանք՝ սրտնց
ցանկը երկար է գրել :

Այս պարզ տրամբին մէջ զաստիճանած են՝
Սիմոն Ֆէլէկեան, Սրտայիան Թղթեան, Տա-
նատ Առիթիկեան, Բասեղայ Թիւիւան, Բարսեղ
Տիւրիկեան, Միշրան Դոսթեան (Եղիշէ
Սրտայանը), Մէլքոն Արիւսեան, Սիմոն Գա-
րամանեան, Նաւէ Արայիկ Է. ու թիւերը :

Մատթէոս Մրբազան Բզմիրյեան Աստու
Պատրիարք և Կաթողիկոս՝ երկար ասորինել
կրօնադատութեան պատասաւ եղած է հոն և
միջոց մ'ալ Տէր Խորէն Քահանայ Փէշիկա-
նեանը, իբրեւ ուսուցիչ: Հայերէնի և Թրան-
սերէնի: Ըսյց ասանցմէ շատ ատա՞ւ ալ պատա-
խատած են հոն Տէր Մեքրուպ Պապատայեան
ուսումնական քահանայն՝ և Տէր Բաղէոս
Լուսինեան քաջ Փրանսայէա քահանայն:

Դ՝ Այս Տէր Բեաբապի դատակերպն էին՝ 1- Պէթրիւնի Ոսթ. Դեանդանաւաւն առաջին թարգման Ռաւն էֆիւնտի Պապառայեաւն 1767ինակ՝ 2- Սոյն Արքիւս Եֆէն աւան հասակեցաւ թեւան, 3- Ապառն Տապառնապէտ Դոքէ գին Պապառայեաւն, 4- 2- Հայաւեփոյ մէջ Ոսթ. Հիւր գաւառ Դիմա Պապառայեաւն, որ պարագայիցս եղան է

24 Տէր Թադէոս ու Հասարակ իշ Եւանաւոր դա-
ւակներ՝ որոնք էին Վարդանի Լուսինեան լրամասն ցն
Պետրոս Դուրեանի ընկերք մայրամուտիկ, ֆրանսերէն
գասաւոր Դարեկին և Հասարակ Լուսինեան Այս մի-
ջինք հաւան է իմ Գրանսերէնի ուսուցիչս:

Ինչպէս յիշած է՞մ վերեւ, այս Գալուսթր 1887 ին ամբողջովին հարց ձարակ եղաւ, անցեալի քաղցր յիշատակները սգին մէջ ցնդելով՝ զինքը մտխոյցնուց կրակէն ելած մարմնը ահա հետ: այլ տարիներ յետոյ այդ վարժարանին նախկին ուսնէրէն Լեւոն Սէմէրճեան, իւր անձնական խնայողութիւնէն մաս օրոշելով, 1911 ին վերաշինեց իւր մանկութեան կրթական յարկը եւ ամեն ինչը կրկին ու սիրուն բարոյակիր պարտքով մը, որ կը կատարարուի Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյն համեմատ եկամուտներով եւ ուր թաղին երկսես տղաւորիկ պաւակները կ'երթան ցարդ իրենց մարի ձարակը տանելու:

Վարժարանը կանոնաւ է պարտէզի մէջ եւ ձակասար կը կրէ արձանագրութիւնաւ:

ՍԵՄԵՐՃԵԱՆ

ՃԵՄԱՐԱՆ ԵՐԿՍԵՌ ԿԱՐԺԱՐԱՆ

1911

Ճեմարան-վարժարանէն ոչ շատ հետոյ քաղուած են մասնաւոր վարժարաններ ալ, ինչպէս Մկրտիչ Բակկանեանի, եւ Սիմոն Գաւիսմանեանի հաստատածները, որոնք տասուցի կեանք միայն ունեցած են:

* * *

Եւնիմահայիկ Ս. Կարապետի թաղը եղած է միշտ զուտ Հայ մտղորդական ու արհեստաւոր՝ զտաւարացի բնակավայրը, մինչ իր

¹ Սէմէն ինչ հայկական էր Եւնիմահայիկի մէջ

դրույնի Սևրամիլ Ս. Խաչի թագր աւելի Զոջ
ամիրաներու :

Եկնիմաշայի մէջ ապրած են բազմաթիւ
մեծանուն սուսմնականներ, բաւական բլլայ
յիշել ասոնց մէկ քանին, որ կենդանի յիշա-
տակներ թողած են ազգային ժամանակակից
պատմութեան մէջ :

Մասթիկոս Իզմիրլեան¹⁾, որ վարդապե-

ղուցէ անյարժար բլլայ յիշել աս, թէ Եկեղեցւոյն սիւղ
մուտքի դրան պէտք կար Բայմարեան Հայուն ամենու-
րեղարձակ գինեատուն — ճաշարանը, որ սլխարի գլուխ
Լիլ²⁾ ա՛յ ստանալիտութեան մեծ շամբան ունէր և ուր
ամէն կողմէ կը գիմէին յատկապէս հոն պատրաս-
տուած տոյ պոմեկ կերակուրք նաշակելու, և միան-
գամայն ասորձակը բաժնայտ աղիտակ սղիտմ, զոր
Բայմարեան ինքը կը պատրաստէր խաղողի բամանոյ
շանչէն :

Եկեղեցւոյն Խաչի կողմն ալ՝ Յայն թաղին մօտ կը
գտնուէր մահաւախ Խաչի քաղաքիւն փեւը, որուն ար-
տաղած կարկանդակներն ու փոկեկները այնքան սո-
խորձաւոր էին, որ Խաչիտարի բոլոր բնակիչները՝
Հայ թէ Թուրք, թէ՛ Յայն երամային կ'երթային անկէ
ստակու կամ գնելու մէջ փութին աշխատասար Հայտ-
քարները ամէնքն ալ Վանեցի, Մշեցի, Բալուցի և այլն
հայեր էին, շատ մաքուր փուռ մ'էր ուր աշակերտ
էղած ստեննիս խորային կ'երթային երբեմն, թէ փոկեկ
առնելու, և թէ կարգալու տնայ շնորհն սակաւոր փո-
րազրոս ամ Երձանագրութիւնը՝ որ էր «ԵՒ ՎԵՍԷՆՆԷՆ
ԵՒ ԵՒԵՆՆԷՆ, ՄԻ ԱԲԱԶԵՆՆԷՆ ԵՒ ԵՒՆԵՆՆԷՆ» : Բայց այս
բոլորը անհետ էղած են այժմ Եկնիմաշայի թագր
հրդեհներու երեսին ամայացած է : «այ բնակչութիւնը
հոն զգալապէս հուսացած» կը բնակի ջրաւղան՝ սո-
ցաւորանակներու մէջ սակայն Ս. Կարապետի բար-
ձրաբերձ Եկեղեցին կը մնայ կանդուն իրբու արձան
յիշատակի :

¹⁾ Իզմիրլեան Սրբապան, ինչպէս գիտենք՝ Պատ-
րիարք եղաւ 1857ին և իր սրտի տեղի ունեցան Սուր-
թան Համիտի կողմակերպած սոսկալի Հայտաբոլորը :
Իզմիրլեան պատրիարք 1865 յայտնին ստիպուեցաւ
հրաժարիլ և ջարդարար Սուրթանը գինքը աքորել
տուաւ Երուսաղէմի Վանքը, ուր մնաց ինչ 12 տարի :

առաջին մամանակէն Պարոյիչ կարգուած էր, կ'ապրէր Եկեղեցւոյ խորհրդարանին կից սենեակի մը մէջ, ուր ունէր հարստ Մատենադարան մը հարստագիտագիրքերու, սրննցմէ շատ անգամ կ'երթայի ազատել, երբ բնակութենա Բակիրատար էր առկային, մինչեւ 1891 թուականը, եւ ունէի սերտ յարաբերութիւն այդ պատաստական Եկեղեցականին հետ:

Եկեղեցւոյն փոքոցը բնակած է Չամուռնեան Պրուսացի Տերոյենց Յովհաննէս քաղմաշմուռ Պատուելին եւ հոն գրած է իւր քաղմաթիւ երկերն ու թարգմանութիւնները, սրննց ցանկը բաւական երկար է հոս ղետուելու համար:

Հարսութիւն Իրմբեան Բակիրատար Ս.

Թուրք Առնամանկ քաթեան հռչակումէն յետոյ, 1902ին վերադարձաւ Կ. Պոլիս եւ Էդուտուարիոյ ա մենափայտն ու խանդավառ ընդունելութեան եւ նոյն տարւոյ Հոկտեմբեր 22-ի Նոյեմբերին վերաբին Պատրիարք բնաբուհու եւ 1903 Մարտ 18-31ին ալ՝ ազգային միահամուռ բուկոյ քաթմարտու ընդունուր Հայոց Հայքապետութեան գտնը, յաջորդելով իրմեան կաթողիկոսին:

Հագիւ տարի մը պաշտօնադարեց, ու յանկարծ առաջ փախնեցաւ սրաի հրանդութեւ, որուն ենթակայ բոլոր սկսած էր կրօնապիմի մէջ. Կ Պոլսէն շմեկնած իր Գիրքերուն մեծ մասը նուիրեց Սուրբ Կոստայեա Եկեղեցւոյն եւ մէկ մասն ալ հետը տարաւ կթմբածին: Գրած է «Հայրապետութիւն Հայոց տնուն գործ մը» սը հրատարակում է Կ Պոլսոյ մէջ 1891ին:

Իրմէն ունիմ էա բաւական թուով նամակներ, որոնց ամենափոքիւնը դժխախտարար մահուամբը ընդհատուած, բերաւ ինձ յանձնել Բեարոյ Ս. Վ. Նշաւնեան (այժմ կոչակոպոս), սը Իզմիրլեան Սրբազան կաթողիկոսին հետ իջմբածին էր պայած Քչոյ անուարաւ նամակը Իզմիրլեանի մեռալորը՝ կը պահեմ յովս իրքեւ թանկ յիշատակ:

Կաշի իմ պարտքական ընկերներէս, պէտքիկ
պատարարն տնեցաւ 1903ին պատարարաւորու
մանը կենսապրութիւնը¹⁾, բաւական ընդար-
ժակ աւ մանրամասն, որիկ կարելի է պատել,
իմ ի՞նչ անխանջ բերմնաւոր պիտի մը եղած է
Տերոյենց, որ բացի տպագրութեանէն, խո-
ղած է շատ մը ձեռագիր օրինակութիւններ,
որոնք 1837 թուականը կը կրեն եւ կը պա-
հուին Վիեննայի Միսթարեանց Վանդր²⁾ :

Տերոյենց Արդ պարտ տալին կէսին Հայ
բժշկական պատմութեան մէջ այն տեղի լիջա-
տակներ. 1842ին թարգմանած ըլլալով Եր-
կու ատղջապահական դիրքեր, գործ տուած
էմ Տ. Յովհ. Աւագ Քաշանայ Մկրեանէ ի
ժամ իմ բժշկական Երկարամեայ ձրի ոյցե-
րութիւններուն :

Նոյն Տերոյենցի ինքնածեռագիրներն են
անոնք, կը պահւի քոմս. տանց տալինին
տնունն է :

«Հարկաւոր բժշկարանի օդէն կամ քուր
իյնալով կամ կախուելով կամ ս. րիշ դիպուա-
ծով մեռած մարդիկ ողջընցնելու կերպ. Բոս-
քալ եւ Մանրէի բժշկանիտուն գիրքերէն

¹⁾ Զովն Պրատայր Տերոյէոյ. Բ. Գ. Մրմբեան,
Կ. Պոլիս 1908, էջ 196—201 :

²⁾ Այս Հետադիրներն են՝ 1. «Կետմարմուկի Կա-
րակի պէ պատմութեան Կառուց» գաղութական ՊՂ
1441. 2. «Վերքակելի Դերքոյի յաղագս պատկերա-
մարտաշար տալ» 2. 3. Տաշեան, Մայր Բուրակ Զեռա-
գրաց Վիեննայի Միսթարեանց, էջ 205 եւ 206 :

ժողովելով քաղաքականից Պրուսացի Յովհաննէս 1842» :

Իսկ երկրորդին վերնագիրն է՝

«Առաջադրեալի կանոններ որ մարդոյս առաջ անուի և ինքզինից իրանկարծունքն անքէ պահպանելու կերպը կը սուղեւեկ» :

«Այժմեան երեսիլի բժշկներուն շինածներէն ժողովելով քաղաքականից Պրուսացի Յովհաննէս 1842» :

Իսկ այս բժշկական թարգմանութիւններէն, Տերպենց Յովհաննէս Պատուելի իւր աշխատակցութիւնն բնծայած է Բէստէն Բրաւեր, Տէր-Պետրոսեան անունի թմբկին, անոր գրաբար լեզուով պատրաստած Բժշկաբանները վերածելով ստիկ աշխարհաբարի տրտք 1838—1841 վեց հատորներու մէջ յոյս տեսած են Օրթագիրդի Արապեան Տպարանէն» :

*
C

Տերպենց Էլէնթմաշայլէն իւր բնականութենք փախադրած է Մերսմիկ թաղին՝ Ձիւրհատը փողոցը, դրեթէ մեղի դրկից տուն մը, ուր Եղբորս հետ կ'երթային բրմէն Հայերէն գրաբար լեզուի մասնաւոր դասեր տանելու :

Տերպենց մեռաւ՝ 87 տարեկան, 1888 Յունիս 22 Յուլիս 4 ին, և մեծ ահանդէս յուզարկաւ որովհետք թաղաւեցաւ Իսկիս տարի Ազգ.

• Կենտոյսունքիւ Բէստէն Բրաւեր, Բժշկի Տէր Պետրոսեան Հմդէն Ամսթըլ տարի 1838, էջ 267 :

Գերեզմանատունը՝ ուր Եղիա Տէմերձիպա-
շեան արտասանեց Նիանայի գամբանական մը :

Պրեսայի Պատուելին ունեցած էր Լըբ
գաւակ, որոնց կրտսերը՝ Աստմ Տերոյենց յաւ-
րեցաւ ազատ էր եւ սնէր բանի մը թարգմա-
նութիւններ : սա ի խոր ծերութեան կնքեց
իւր կեանքը Պէլձիական մայրաքաղաքին մէջ :

Աւետարէս յարգող մը Տերոյենց Պատուե-
լին, նա մանաւանդ Նիացոյ մը անոր տա-
ղանդին ու բարձրագոյնութեան, եւ՝ իրրեւ
անոր երբեմնի աշակերտը, երբ բժիշկ եղայ,
Լրախօսարկաւական պարտականութիւնս հա-
մարեցի՝ բժշկական պարմանատարութիւններս
չի խնայել իրեն, իւր Նիանայոյին օրերուն
մէջ : Եւ մահանալէն յետոյ, իմ խորին վշտակ-
ցութիւնս իւր որդւոյն գրաստը յայտնելով,
տաճարեմ իւր յոյսը իմ յայտարէր ինձ հան-
գուցեալ Հօրս գանկը բանալու եւ ուղեղը
կշտելու : Աստմ Տերոյենց տաճարեկն շրնդու-
նեց գրելով ինձ պատասխան նամակ մը, զոր
կը ներկայացնեմ հոս :

Իւսկիտար 5 Յուլիս (Ն. Տ.) 1888

Մեծ. Տեառ Տօրթ. Վահրամ Ե. Թորգոմեան

Աստուծոյ ձեռն ցաւակցական գրութիւնն, որով
կ'առաջարկէիք ողորացեալ Հօրս գանկը բանալով ու-
ղեղը կշտել :

Հայրս իւր բարձրագոյնի հմտութեամբն, զոր Դուր
եւս լաւ գիտցած էք զնահատել, եթէ աշխարհի ահա-
նաւոր գիտնաց կարգը գաւառելու համար իւր ուղեղին
ծանրութեան շտին անշրտեկտ պայման ունենար, եւ
Էթէ գիտութիւնն արդէն հաստատած շրջար՝ թէ այն

կարգի արտեղ սուգեղն հասարակ մարկանդաւոց ուս-
ցեղէն ծանրագոյն բոլոր անգործութիւնն է, յայնժամ կը
հաստատեմ Ձեզ, ասանց ամենեւին գիտացութեան կ'ըն-
դունէի ձեր անախտկը, թէ եւ իսկ ինքնին ծանր բը-
լտոյ կը խառնախառն, մանտանը թէ շեմ կարծեմ որ
այդ գործնոցս թիւնն անանկանայէն Ձեզի նոր արժէք
մը կարենայ յաւելալ:

Ընդունեցէ՛ք յարգանայս անկեզն հաստատութե
սրով եմ եւ Թեմ Ձերոյ
Աստ Տերոյեանց:

Է. Ի՞նչ բնական Տերոյեանցի կենսապրութեանը
մէջ (149-145) հրատարակած է սոյն նամակը,
ինձմէ գոյն ասեկոյմ եւ իր գիրքին մէջ դո-
հունակութիւն յայտնած է որ թոյլատուած
չէ ինձ Տերոյեանց Պատուելիին գանկը բանայ,
թմանայու համար սուգեղին ծանրութեան
կշիւը, զոր անկատարած ստորականէն աւելի
պիտի գանայի, ինչպէս գտած են ատենուր Պի-
շտինը եւ սրիչ մեծանուն գիտանեկրունը:

— — — — —

Ի. Կարապետի փոփոցին բերանը կը
բնակէր նաեւ ծանոթ Պուէս Խաչատուր Պա-
տուելին Խառքեան, որ 25 տարի շարունակ
տոյրած է Բաքից, եւ սրկէ գրած է իւր
«Տեմութիւն Զոյրեկապիւն», «Նշանք մա-
մանակիւն», «Ի ձեռն կայաց Դատարարաւո-
րիւնը», «Քալիւր», որանը հրատարակուած
են Կ. Պոլսոյ «Լուսն» եւ Բաքիցի «Փարիզ»
թերթերուն մէջ. Ի. Պ. Խառքեան «Նաղկո-
ցածոր» անուն թերթ մը պիտի հրատարակէր

Բարեգէն 1866ին, բայց անոր յայտարարութիւնը միայն յոյս տեսաւ :

Միտաքեան 1873 1875 թուականներուն Ս. Խաչի վարժարանը Հայերէնի եւ Պրանսերէնի դրողխօսութեան դասատու եղաւ մեղի, մեռաւ ՏՊ տարեկան 1891ին եւ թողուեցաւ Իսկիւտարի Ազգ. Գերեզմանատունը : Յաւրսթիւն Մրժբեան ասոր կենսադրութիւնն ալ 1906ին հրատարակեց, Տերպենցի վրայ դրածը տպադրութեան յանձնելէ երկու տարի առաջ :

* * *

Ս. Կարապետի եկեղեցիէն թիշ հետս կը գտնուէր Գուրեաններու տունը, ուր մեռաւ բանաստեղծ Պետրոսը 1872ին եւ երկու տարի յետոյ ալ եղբայրը՝ Յարսթիւն : Երկուքն ալ թաղուած են Իսկիւտար :

Արտակարգ հանդէսով կատարուած է Պետրոս Գուրեանի յուղարկաւորութիւնը, որուն նախադասած է Յովհաննէս Եսլ. Աթեան եւ թատերասէր Յակոբ Վարդովեանի նաադախտմբն ալ մահերդութիւններ եղաւ նաեկրով առաջնորդած է զայն իւր վերջին զնարանը :

Տղայ էի՝ բայց ներկայ եղած եմ ոչ ոք մեծահանգէս յուղարկաւորութեան սրտ մտին ունիմ գրուած մը 1900ին ⁶⁴ :

* * *

Եկնիմահայի թաղին Հայութիւնը հաստատած է բարենպատակ բազմաթիւ բնկերու-

⁶⁴ Հանգէս Ամսօրեայ, 1900, էջ 177—178 :

թիւներ , Գալուզաւէր , Աղփատաւէր , Ուսումնական , Եմսլոդական և Գրասիրաց՝ որ Տէրայենցի թարգմանած Հոյսի Փաղափալալուք խնր տպագրել տաւած է 1842—1843՝ Օրթագիւղի Արապեան Տպարանին մէջ՝ այս Ընկերութիւնը և նման արիշներ գծաթատարութեամբ կեանք չեն ունեցած :

II. Կարապետ Եկեղեցին ունեցած է թէ չին առևներ և թէ՛ նոր ժամանակներու մէջ շատ քահանայներ , որոնցմէ յիշատակելիները գիտենք թէ էին՝ ինչպէս գրած եմ ալ՝ պէն , Տ . Խարսոյ Պապատալեան , Տ . Թաղէս Լուսինեան և Տ . Խորէն Փէշկովանեան , զոր ձանչցած եմ իրբեւ կարօյ Եկեղեցական և լատրեմրատաց :

Այս Քահանայներուն հետ կը պաշտօնավարէր՝ Սարը (պէգին) կոչուած , Եկեղեցոյ անուանակիր Տէր Կարապետ Վանեցին : Սա ծայր տարիձանի կատարարան ու վարպետ քառախոյ շինոյ անձ մ'էր , բաւական հմտութիւն ունեցող Եկեղեցական մը , որ վախճանեցաւ ՏՅ տարեկան հասակին 1895ին : Գարմանած եմ գինքր իւր վերջին հիւանդութեան ժամանակ , մահուանը նախընթաց օրը բռն էի դարձեալ , երբ բժշկական քննութիւնս իր վրոյ կը կատարէի , լանկարձ ինձ հարցոյց՝ թէ «արդեօք այլ եւս յոյս կարա՞ծ եմ իրմէն» . «Ինչ կ'ըսէ՞ք Տէր Հար» խոսքս հարկի սկսած էի , և ահա , Վրդեակ , մահ ո՛չ լմացեալ մահ է , մահ իմացեալ անմահութիւն է» քսաւ՝ և լռեց ու լռեց . . . :

Ս. Կարապետեան կարելի չէ բաժնաւոր, աւանդ սոցիալիստ անոր քոյր թաղի Եկեղեցին «Ս. Խաչը», որուն երկու հարիւր լիանաման տարեգարմը մեծ աւանդէս տանուցատ 1927ին, եւ այդ ասիիւ Եկեղեցւոյն Աւագերկցը Տէր Հմայեակ Էքսէրճեան՝ բանասէր Քաւանայն պատրաստեց կարեւոր աշխատութիւն մը «Յիշատակարան Հնգեակ Յարեյիանի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Խալիստարու 1676-1926» տնուն¹, որ քոյս տեսաւ Սէթեան Տպարանէն:

Երեմիա Զէյդպի իւր «Աւամարդոյ Պատմութիւն» երկին մէջ՝ բնաւ չյիշէր այս Եկեղեցին, որովհետեւ իր գործը գրած ու աւարտած տարիներուն, այսինքն՝ 1661-1684, գեա հաստատուած չէր այն, եթէ ոչ՝ Երեմիա Զէյդպիի պէս Եկեղեցասէր ու տղայսէր ներհուն պատմադիր մը իր տեղադրական մանրամանն պատշաներու միջոցին, երբ Վասիսրի հայաբնակ յետին վայրերուն Եկեղեցիներն ու մաստուները մէկիկ մէկիկ կը նշանակէ, երբ Բուսիստար րապարք մանրամասն կերպով կ'ը նկարագրէ եւ Եկեղեցասէր Ս. Կարապետը կը յիշատակէ, եւ մինչեւ անգամ չի մասնարդրելու թէ Զամբրնա կոչուած բլուրին մասերը եղած սոցիները մեծ մասամբ տեղահան են

¹ Այդ հրատարակութեան մասին հարկ տեսաք կարդ մը յրապաւելչ տեղեկութիւններ գրել, Կ. Պարսոյ «Նար-Նար» թերթին մէջ 1927 Սեպտ. 9ին եւ Տէր Հմայեակ՝ գրածներու աշխատութեան տեսակով 10. 10. 1928 որոյցին 1927 Սեպտեմբեր 27ին թուով իրենց իրենց պարտքս մ իւր աշխատութեանը մէջ յիշատակութիւններու տեղի տուող կարդ մը կ'էտերուն, որոնց կ'անգրագատնամ ձեռնոթագրութիւններու քննարկին:

Հայերու Վերջոյէն պիտի կարգանք թիշ հե-
տեւ, անկարելի եւ անբնական է որ անուա-
րնէր Ս. Կարապետի ա ընտրի մասկը եղած
Ս. Խոսշ Եկեղեցիւն, ժամուանոյ որ՝ ինքր 1662
թուականին ալ Բուկիւտար գտնուած է՝ ինչ-
ոյէն պրած եմ Ս. Կարապետի մասին մէջ:

Այդպիսի ժամանակակից պատմութեան
մէջ կարեւոր տեղ պրտած Եկեղեցի մ'է Ս.
Խոսշ. կանոնն է Բուկիւտարի բարձունքին
Սելամիւն՝ կոչուած տեղը, որ համանական
է՝ որ կանու ինչե կար Հայ բնակչութիւն, հար-
կա ստիւտաթիւ, որ ասանձին Եկեղեցի ու-
նենարէ առաջ, իւր հոգեւոր միտքարութեանը
Ե. Կրտսեան պէտքերուն համար կը գիմէր
անկտակած Ս. Կարապետ:

Ս. Խոսշի մասին Սարգիս Դպիր Սարաֆ
Յովհաննէսեանի պրածը, զոր անցողակի կեր-
պով մէջ բերի Ս. Կարապետ Եկեղեցոյն, եւ
Չաբարիս պատրիարքին առթիւ, ստիպուած

ա Սելամիւն անունը արուած է այդ թաղին Անի-
զնուէմ պատն Նուշի կոչուած վայրը գտնուած Իււ-
էէր մը իմա թրքական ազգեթագոր: Համբաւաւոր
Նիւշի ազգեթագորն եղաց Սելամիւն Ալ. Էփէնդի
Յիւստակ: Կը պատմուէր թէ այդ Նիւշի Նստատուած
է այդ թաղը:

Ինչի նա մասնաւոր պերզման թաղին այն համա-
պարհին վրայ, որիկ պէտքի Ս. Խոսշ եւ Անիպատէմ
կերթցուի եւ որ ընկաւուած է այն իր կրտսեակիցնէրէն
Ե. այդ պատմաւորաւ անոր հոգեկցար միշտ թաղմ կը
շարքարէին ա վրան ալ գիշերները շարքար մը կը վա-
ռէին հանդիպակալ թաղը գինաւ պատնէն Այդ Սէւ-
Ա. ա իւ Ե. Նստի գոյութիւն. թայց հիմնադրին պե-
րզմանը կը մնայ համբաւն վրայ:

Եմ կրկնել այս անգ ալ տառնց Ս . Կարապետի
վերաբերեալ մասին , որպէս զի կարենանք
ճշգիւ իմանալ թէ ի նշ պայմաններու՝ մէջ
կարելի եղած է հաստատել այդ նկեղեցին :

Սարգիս Դպիր կը գրէր . « Եւ աստ յիս-
քիսաւք քաղաքի ետի ի ծովեզրէն ի լեռնա-
կողմն կայս . զոն երկու քաղք բնակութեան
Հայոց մօտ իրերաց՝ Խանդերձ երկու եկեղե-
ցեօք : Որոց առաջինն կոչի Սելամարզ . յո-
րում է եկեղեցի մը Հայոց յանուն սուրբ Խա-
չին : Որոց առաջինն կերտողն ի ԶԳՈՅԷ՝ է
Տէր Արքայաւ Բանանայն պալարցի . Եւ զե-
րեզման նորին է ի քակի եկեղեցոյն որ վախ-
ճանեալ քաղեցաւ անդ ի թուականին Հայոց
ՌՃՀԶ (1727) » :

Հ Ղ Ինձի՜նեան ալ Վամարանց Բիւզան-
դեան» ին մէջ : էջ 185) Ինչպէս Ս . Կարապետի ,
նոյնպէս ալ Ս . Ստէփն համար չարապրած է
տառնաւ որ յիշատակութիւն մը է տող՝ որ է ,
« Եւսեփիսաւր» վերադրին տակ .

« Գրկին են ի օմին Թաղք Հայոց Ազգին
Սէլամարզ ձայնեալ Թաղ իւր առաջին ,
Ուր վայելչակերտ՝ Հին եկեղեցին
Շինեալ նորոգեալ յանուն Սուրբ Խաչին » :

* * *

Տեսակ մը խորհրդաւորութեամբ ծած-
կուած է Ս . Ստէփ նկեղեցոյ նախնական չի-
նութեան , կամ լաւ եւս՝ տակդման պատ-
մութիւնը , որ թէ եւ մոզավրդական զրոյցնե-
րու Եւ տակի տառնգամէպերու վրայ յեցած է ,

այնու ամենայնիւ՝ դուրկ չէ հասանականութենէ՝ եւ ժիժէ գրոյցները կամ աւանդութիւնները չեն՝ որ շատ անգամ կը կազմեն յարջ պատմութեան մը կորիցը, հետզհետէ յառաքանութեան կամ ջրուելու պայմանաւ, յայտնարեւոյտ՝ Յիշատակարաններու եւ վաստակու շնորհիւ՝

Մերամբիկի մէջ ծնած, սնած ու մեծցած, եւ իմ պատանեկութեանս հազար անգամ յաճեմ թէ՛ այս, Տէր Արքայաւոր անուն Քաջանայ մը տառջին հիմնադիրը եղած է Ս. Խաչ Եկեղեցւոյն, առ այս մեծամեծ գոհացութիւններ բնելով եւ դժուարին պարագաներու հանդէպ յազիմեան հանդիսանալով, խոհական ու շրջագոյնաց հետքամտութեամբ

Թաղեցի ձերունիներ, սրտնց հետ իմ ժօրենական Մեծ Հայքս, վիրաբոյժ Ղուկաս ադա Ղուկասեան՝ Եօթանասնամեայ մեռած 1869ին, եւ Ս. Խաչի տարեց քաջանայներ՝ Աւագերէց Տէր Մարտիրոս, Խույ Տէր Խորէն, յաւարարապետ Տէր Գրիգոր եւ Տէր Գարեգին, նաեւ Տէր Աթանաս, որոնք հետզհետէ Մեծ Հօրս եւ Հօրս Տաներէցներն եղած են ու վախճանած ութսունամեայ եւ տեղի տարիքի մէջ, կը պատմէին միշտ, իրենք ալ աւանդութեամբ յաճ ըլլալով, թէ Տէր Արքայաւոր, զոր Սարգիս Գոյիք Պապարցի կ'անուանէ ինչպէ՛ս տեսանք վերեւ, Իսկիւտարի վերոյիշեալ թաղը՝ հաստատուելով կը սկսի քաջանայաւ-

²² Որ Ս. Խաչի մէջ կ'աւանդէ Տէր Սեդրի Արքիմանեկէն յետոյ

դործէր Ս. Կարապետ եկեղեցին, և ժխտեցա-
մայն դադար ժամերդու թիւն և պատարապ բնել
իր բնակած տունին մէջ:

Այսին չէ թէ ուր թուականներուն էր
այս, և թէ և ըր Տ. Արքաւած փախադրուե-
ցաւ Իսկիւտար-Սեւմբել քաղց կ'երեւի թէ
եկեղեցւոյ պաշտօնական շինութենէն շատ ա-
ռաջ եղած ըլլալու է այն ⁶⁸:

Երբ սմէն տարի խաչմերապի Մեակոյցի
օրը Ս. Խաչի մէջ անոր Հիմնադիր Տէր Արքա-
ւածի հոգւոյն համար յատուկ պատարապ կը
մատուցուէր (եւ կը մատուցուի ցարդ հար-
կաւ), թաղային փարմարանին ըստը աշա-
կերաներս ներկայ կ'ըլլային և այս օրուան
պէս ժխտուէ՝ որ «Տէր Աղաթեան» երգեցա-
դութեան ժամանակ, լուսաբարապետ Տէր
Գրիգոր Բաշանայ Սեւմբել, իր պարթեւ հա-
սակը զցած, կը դառնար ժողովուրդին ու իր

⁶⁸ Այս տեղ կը ստիպուիմ գիտել, թէ բնդունելի
չէ Տ. Հմայեակ Բաշանայի այն փարկածը՝ էջ 71, թէ՛
Տէր Արքաւած կը պաշտօնադարէր Սամաթիոյ Ս. Գէորգ
եկեղեցին, և թէ այն տանին կրօնական փշեքուն
ստիլի փախած ու Իսկիւտար ապաստանած է նա:

Բոլորովին սխալ է այս ենթադրութիւնը, զի ակ-
նաբխում կրօնական փշեքը և նախատակ Տէր Կամի-
տասի խնդիրը շատ ետքերն է, որով Տէր Արքաւած
չէր կրնար մասնակցութիւն ունենալ անոնց մէջ. նկա
տեղի կ'էս մ'ալ կայ որ՝ Պալատիցի քաւանայ մը իրեն
մօտիկը եղած Ս. Հիւշան յապիւ եկեղեցին թաղայի,
չէր կրնար մինչեւ Սամաթիոյ երթալ քաւանադար-
ձելու համար: Եւ կ'ենթադրեմ որ Պալատի մէջ պա-
տաւած հրդեհներուն իր տանը տեղը զո՛ւ տալով,
Տ. Արքաւած կը հարկադրուի անցնիլ Իսկիւտար, ինչ-
պէս իրեն պէս ուրիշ շատ Պալատիներ, և փերջնա-
կանապէս կը հաստատուի Սեւմբել թաղը:

«Հայկապոշ ձայնովը Տէր Արքայաճամբի յիշա-
տակը որհնելով՝ կը պատմէր հետեւեալը, թէ՛

«Տէր Արքայաճամբ շատո՛նց միտքը պիտի
պիտեզ եկեղեցի մը հիմնել, եւ տարիններով
պիտի սուրբ նպատակին հասնելու հետամուտ
կ'ըլլայ անվտանգ, Ամէն օր, Եւ անխառն շու-
կայն կ'իջնույ եղիւ եւ տանը վերաբերեալ բա-
նէր ծախու առնելով, զանոնք կը յանձնէր
Տանիկ բեռնակիրներու ու առատ սրարգելնե-
լով կը պատուիրէ՝ որ տանին յանձնեն՝
«Անխառնէմ, էրմէնի քիլիսա սօփադրնաւ,
Էրմէնի բարազըն էվինէ», այսինքն՝ «ՀԱՅ
ԵՂԵՂԵՑԻՈՅ ՓՈՂՈՅԸ», ՀԱՅ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ
ՏՈՒՆԸ», որպէս զի այս կերպով՝ պիտի գնե-
լուն հաւատցնել տայ, թէ Հայ եկեղեցի մը
կայ հոն:

Տէր Արքայաճամբ ինքն հաւերելու բեամբ տա-
լիներով կը շարունակէ իր հնարագիտ ծա-
նուցումը եւ հետզհետէ շուկայի տանիկ բա-
լար խառնուրդներուն, խնչպէս եւ բեռնա-
կիրներուն մեծ մասին հետ բարեկամ ըլլա-
լով, ոչ միայն անոնց յարգանքին առարկայ
կը սկսի ըլլալ՝ այլ եւ՝ հաւատցնել՝ թէ իրաւ՝

¹⁰ Գիտնալ պէտք է՝ որ այդ Հին աստեղները փո-
փոքներու տնտես նշանադրել ստիպուած լինէ իւր, մեր
մանկութեան որեքուն էր՝ չա՛տ լաւ կը յիշեմ, որ
թուրք կատափարու թիւեր սկսաւ սովէն փոփոխել թերանց
դամել, աստիկերէն լեզուաւ տախտակներ, որոնք կը
յայտնէին տնտես պաշտօնական տնտեսները Այսպէս՝
Ո՛ր կաշի փոփոխելն էրկու թերաններն ալ զբաւեցան մէկ
մէկ տախտակ, որունց վրայ կը կարդայինք՝ «Էրմէնի
Էվինէ» առաւելը՝ բառերը՝ այսինքն «Հայ եկեղեցւոյ
վանդաջ» վերադառնալ թիւեր, որ մինչեւ վերջի աստեղներ
կը մնային:

Վերը Անի-Պատեմի սօտ կայ վաղ ժամանակ-
ներէ ի վեր Հայ եկեղեցիէ եւ ամուսնի այ
Ստույրս (Ս. Խաչ) է. ինչպէ՛ս Զէնիկ-Բէսի
Ելիպիմ մօտ Յայեերը ի հնումն ունէին հա-
մանուն Եկեղեցիքն ։

Տէր Արքաշամ շա՛տ պէտք ասէր այս
Հնարքին , ինչպէ՛ս կ'ըսէր պոստով ու յու-
զումա՝ Տէր Գրիգոր Արամեան . պէտք ասէր
այս , որպէ՛ս զի օր մը կարենար վկայութեան
կանչել այդ բոլոր տաճիկները , երբ կեկեղեց-
ւոյն շինութեան հրամանը ս. զեյուս ելլեր .
որովհետեւ՝ այդ հին անցեալ կոյր օրերուն
մէջ՝ տաճիկ վկայութեամբ միայն կարելի էր
կեկեղեցւոյ մը հիմնարկութեան բարձրացոյն
իմա կայսերական հրամանը ձեռք բերել .

Այս էր ահա վեր ի վերոյ Ս. Խաչի Լու-
սարարացեա Քաջանային եւ անոր հետ ուրիշ
ձերանիններու կողմէ յայտնուած տանգական
պատմութիւնը , զոր կը յսկինք շարունակ կեկե-
ղեցւոյն մէջ կամ դուրսը եւ պարսպին ներս
կամ ուրիշ տեղ ։

Հարց է սակայն դիմեալ՝ թէ ինչո՞ւ հա-
մար Տէր Արքաշամ ուղեց իր բնակած թաղին
մէջ նոր կեկեղեցի մը հիմնել , քանի՛ որ անդին
կար արդէն Ս. Կարապետը եւ ինքն ալ կը
քաջանայադործէր հոն ։

Ասոր պատճառը հետեւեալը էր զոր
կը կարծէին , Ս. Խաչի շինութեան պատմու-

խիւնը բերնէ բերան պոց սորձած ծերունի-
ները, պարս յիշեցի վերեւ :

Այսինքն՝ Նախ որ՝ տակաւ թաղին մէջ
Հոյ քնակչութեան թիւը կ'առաւելուր եւ յա-
տակ կ'եկեղեցւոյ մը սկէտքը պղալի կ'ըլլար .
յետոյ՝ Ս . Կարապետ երթալու համար հարկ
էր անցնիլ Երկու թաղերը իրարմէ քամնոյ
տաճկի քնդ արծակի գերեզմանոցէն , ուղի մ'ու թ
անտառէն , որ՝ բուեր կը վաղէին , եւ խիտ
առ խիտ աճող հնամենի խոշոր նոսրինկուն
հաւաները կը պահուրտին եզեր արիւնաբբու
Նիւիշէրիներ , Քրիտտանեայները կոպտաւե-
րու . . . : Ժամերդու թիւնները , մ'անտանդ՝
տէլում օրերունը , տառապանք մ'ու թին՝ շա՛տ
կանուր կը սկսէին . հաւատացեալ ժողո-
վորդը կը վախնար անցնիլ ուղի գերեզմանո-
ցէն՝ որ կարճ համբան էր եւ է , ուստի կը
տախտուէր ուրիշ տեղերէ երկար շրջաններ
քնել Ս . Կարապետ հասնելու , որպէս զի Արա-
րազու թիւններուն սկիզբէն կարենայ ներկայ
դննուիլ . . . Ի տես պոպոխի զժողովուրդի թիւն-
ներու եւ գետ ո՞վ գիտէ ուրիշ թիւն պատճառ-
ներով , Տէր Արքաշատ հոն Նոր Եկեղեցի մ'ը
կանդնելու պաշտօնաբեր կը յղանայ , բայց տա-
րինե՞ր , տարինե՞ր կը սաշին , մինչեւ որ
բախտ կ'անենայ իր ստաղադրած սրբադան
նպատակին պարծալբու թեանը յանդելու :

* * *

Բայց մեծը բերած չուկացի տաճիկ բա-
րեկամներէն , Տ . Արքաշատ կ'աշխատի ծանա-

Թանալ վերեւ յիշածս՝ Սէլաթի Ալի Էֆէնտի
անուն մեծ ազգեցիկ Շէյխին՝ անոր մտերիմ
և սիրելին կ'ըլլայ տակաւ, ու օրին մէկը կը
զգացնէ, թէ թաղին եկեղեցին չա՛տ փոքր ու
հին ըլլալուն, պէտք կար նորի մը ու կը խոն-
զըէր առ այս՝ իր պաշտպան միջնորդութիւնը.
և նոյն պահուն ծոցէն կը հանէ Աղերսաղիւր
մը պետութեան ուղղուած, զոր ստորադրած
էր Ինքը և իր ներքուհին: Այն թուականին
էր այս, ինչպէս կ'աւանդէ եկեղեցւոյ Գան-
ձատունը պահուած յիշատակագրութիւն մը,
զոր 1910ին Աթոռակալ Տէր Տաճատ Քահանայ
բաշտպան հաճեցաւ հաղորդել ինձ:

Այս Աղերսաղիւր կը խնդրէին՝ որ պաշ-
տանական արտօնութիւն տրուէր իրենց նոր
եկեղեցի մը շինելու, նաեւ հրաման՝ որպէս
զի տունի մը մէջ ժողովին թաղին մանուկ-
ները, անոնց Աւետարան կարդալ սորվեցնե-
լու համար:

* * *

Սէլաթի Ալի Էֆէնտին այս Աղերսաղիւրը
տունէ, կարդալէ յետոյ, դարձանքով կը
հարցնէ, «Բիւրէ այդ տեղ Հայոս եկեղեցի
կայ, ես չեի գիտեր»: Այս՝ կը պատասխանէ
Տէր Արքաշաճ, «Այո՛, 30—40 տարիէ ի վեր
զոյոս իմն տնի այս եւ Զէնկէլիքէօյի տերակ
Խապլոսի (Մ. Խաչ) եկեղեցիէն յետոյ շի-
նուած է. կրնա՞ք ստուգել շատ մը վկայներէ՞»
կ'ըսէ, ու օրին մէկն ալ կը ժողով իրեն չա-
տանցարնէ ի վեր ծանօթ խումբ մը թուրք-

տաճիկներ եւ դանոնք վկայութեան կը տանի Սէլամի ⁷⁰ Ալի Շէյխին :

Շէյխը անոնց կը հարցնէ , թէ՛ «Իրա՞ւ , այդպէս քան գիտե՞ս» , եւ ահա բոլորն ալ երգում ընելով հաստատական պատասխան կու տան ու կը յարեն իսկ՝ թէ՛ «Երկար տարիներէ ի վեր՝ իրենից այդ փողոցը ապրանք տարած եմ եւ լսած եմ քէ Հայ եկեղեցւոյ առունով փողոց կայ , եւ կը նանչնան Հայ Քառանդակն՝ որ եկեղեցի ունի» :

Թուրք-Տաճիկներու այս վկայութեանը միայն Շէյխը կը խոստանայ դժայեւմ տալ աղերսարկու Քահանային , որ դուրսը բանալով եւ ձեռքերը դէպի վեր յարձրացուցած կ'արտասանէ աղօթք մը . Շատ հանգած հրամանն եւ արտանութիւնը կու գայ վերաշինելու հնացած??? Հայ Եկեղեցին :

Այս յաջողութեանը միայն՝ Տէր Արքահամ անպատում՝ ուրախութեամբ լեցումը , անմիջապէս պարծի կը ձեռնարկէ եւ տեղացի Հայերուն ոտանդակութեամբը՝ ափրափոյ կանգնել կու տայ փայտաշէն փափր Եկեղեցի մը , որ

⁷⁰ Թիշ տառք բառն էմ , որ Ս. Խաչի թաղը կը կոչուի Սէլամիէ . ի յարգանս յիշատակի Շէյխին բոլոր մամուկ անգնելով՝ այդ յարջութեամբ փոխում ազատագրում է , եւ որպէս զի՝ Եսկիստարի եւ Հայտարարաւոր միջեւ գտնուած Սէլիմիէ վայրին հետ սնունդը չշփոթուի՝ եղած է Սէլամարդ , եւ Պուլա Կոյստուր Միտաքեան ալ հայացուցած է զայն՝ «Անուգլիկն» , «Անուղլուիկը» , փոխանակ՝ Սէլամարդի ու գրելով՝ Աղցային Ընդհանուր Ժողովի Առեւտրայէտ Տօքթ. Մանգան թաշա Ասրանեանի ուղղած իր մէկ Ոտանուորին մէջ՝ գնդապիւրջ թերթ Կ. Պոլիս , Թիւ 1553 , յունիս 6/18 , 1875 :

արդի բնագործակ Եկեղեցւոյն Հոգին վրայ
Եղած է՝ կ'ըստի :

Տէր Արքայապետ այլ ևս կը սկսի ապաստո-
րէն Պատարապ—պաշտօն մատուցանել Հոն ու
յայն անտանել «Ա. Կալ», յենրով՝ ինչպէս
յայտնեցի արդէն, Չէնկէլ Կէօյ գիւղին մօտ
դանտած Երբեմնի Ատալքոն (Ա. Խալ) ⁷¹ ա-
ւերակ յոյն Եկեղեցւոյն պատմական յիշատա-
կութեանը վրայ :

Արշապէս չի գիտցուիր թէ Եկեղեցւոյն
այս Քաշանայն ուր թուականին պաշտօնապէս
իրաւունք ստացաւ իր ձեռնարկը դրական ար-
դիւնրի հասցնելու, սակէն պարապայի սա-
րայանի է, որ անկասկած տեղի ունեցած բը-
րալու է այն՝ 1681 թուականէն յետոյ, այս-
ինքն Երեմիա Չէլպի Քէօմի Բէնեմի «Ատալ-
քոյն Պատմութեան» աւարտումէն վերջ, Լիւ
ոչ՝ ինչպէս բնած եմ, անգամ մ'այ կը կրկնեմ
ու պիտի կրկնեմ շարունակ, թէ Հոգինակը
Երբեմն և Երբեմն իր չի պիտի մնար իր գիր-
քին մէջ այդ մասին, Երբ Ա. Կարապետը կը
յիշատակէ, «Տեսնել իմ այս առթիւ գրածս
Տնոր-Լուր», թերթին մէջ ⁷² Սեպտ. 1927 թն :

* * *

Ա. Խալ Եկեղեցւոյն մէջ խնամով կը պա-
շտի ձեռագիրը Աւետարան մը, զոր աչքէ ան-
ցուցած եմ մամանակին, և որուն Յիշատա-
կարանը կատարեալ համարումս թեամբ՝

⁷¹ Մինչեւ ցարդ այդ աւերակ Եկեղեցւոյն տեղը
կը կոչուի՝ Ատալքոնեկոյր, այսինքն «Խալ-ճոր» :

1910ին ինձ համար արտադրեց Տէր Տաճատ Քաշանայ Բաշայեան եւ իր հարստար գեղադրութեամբն ալ հաւեցաւ նմանահանել զայն :

«Փա՛ռք եւ դո՛ւտ թիւն եւ երկրպագութիւն պաշտելի. եւ երկրպագելի. զուտ հաւատար սուրբ Երբոթ-դութեան հօր եւ սրգոյ եւ սուրբ հոգոյն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն :

Փրկեցա՛ւ եւ Ժողկեցաւ. աստուածարուզ եւ սուրբ աւետարանս Դրբաստի ի յագարն Կոստանդնուպոլիս. յաւկաւրաարն ի զուտն սուրբ Խաչն եկեղեցին. թփին. Ռճ՛կ թի. եւ զանկացոյ եղեւ սմա հոգեակր եւ բարեմիտ Բեկնցի յունանին սեպրտսին Կազակցին Նախախմային հարն մարտաին սօրն թոսախին տէրփէթին մադ-տեախի. Եւ բառացաւ զսա՛ ի հաւալ ընչից իւրոց. եւ Եղի զուտն ի սուրբ խաչն եկեղեցի յիշատակ իւր եւ Ծնաղացն իւրոց. ափնցի յունանին սեպրտսին. Կազակցին Նախախմային հարն մարտաին մօրն թառախին. մադ-տեախի տարփէթին եւ այլ ամենայն արեանն ժերմաւոս-բազն. եւ այլ ոչ ոք չսունի իշխոնութիւն հանել ի գրանէ սարտ՝ Ծախելոյ. եւ Կամ պրաւելոյ. եւ Կամ այլ ինչ իւրիւր. Եւ եթէ սք յանդգնի զմասն յաղացի եւ զտնէծան կայինի առցէ. Եւրջ աղաչեմ զմեզ Կարաբք ս՛րբ հանդիպիր. ի սմայ Կարգելոյ. եւ Կամ յարեմակելոյ յիշեալիւր եւ Կամ հարեանցի տեսանելոյ յիշեալիւր միւս մաստուն սգորմիայի. եւ ի բերանով սգորմի աստուած սգորմի ասէք տէր մեր յիսուս քրիստոս սգորմեացի մեզ յիւր միւտանդամ զայլատեան յիշէք աստուած զմեզ յիւր յիշէ որ է արհնեալ յաւիտեանս ամէն : Հա՛յր մեր սք յերկինս :

Այս Արշատաւարանէն կ'իմանանք՝ թէ Եկեղեցին զոյ էր 1690ին, ըսոյց կը ներեմ ինձ յայտնել այս տօթիւ, թէ շա՛տ անընակաւ կը պանեմ Տէր Հմայեակ Քաշանայ Էրսէրանին

այն ատարկութիւնը¹², թէ Երչատակարանին ՌՃԼԹ թուականին վերջի «Ե» դիրքը քիչ մը հետոն դրուած բլբալուն, կրնշանակէ «քուակակալ» բառը և ո՛չ թէ Կիւնր: Դիտելի է որ արդէն «քվիլի»-ը նախադէպ ամբողջովին դրուելէ յետոյ անմիջապէս՝ քիչ մը անդին համաուտագիր մենիկ «Ե» չէր կրնար կրկնուիլ. Ս. Խաչի Աւետարանին զրչութեան ճիշդ թուականն է՝ ՌՃԼԹ (1634), որով՝ անտեղի է Ս. Խաչի Հիմնարկէքը 1634-էն առաջ տառնիլ¹³. Եսեւ ուշագիր բլբալուն ենք, թէ՛ Երչատակարանին մէջ միայն «Ե» տառը չէ որ հետակայ դրուած է, այլ չա՛տ տողերու վերջը կր տեսնենք հետոն տարուած տառեր, պարզապէս՝ Երչատակարանին բոլոր տողերը ուղիղ գիծի մը վրայ շարակարգելու համար:

Իրաւ է թէ Տէր Արքայազամ ամէն հնարք (նեքելի խարէութիւն)¹⁴ ի գործ դրած է, որպէս զի հաստացնել տայ, թէ «Ս. Խաչ» անունով եկեղեցի մը ի հնուց գոյութիւն ունեցած է, չինտ թեան արտանութիւնը ձեռք բերել կարենալու համար, քան մը որ ամենապատարին ևս զրեթէ անհնարին էր այդ դրուն, ևս զիտենք՝ թէ քանի՛ քանի՛ եկեղեցիներ հիմնադրուած փոյցուած են, որովհետեւ՝ անոնց հաստատութեանը համար հարկաւոր

¹² Ժամամուկ, Կ. Պոլսոյ, 29 Սեպտեմբեր 1927:

¹³ Այս Աւետարանին ճիշդ ու ճիշդ նման մէկ ձեռագիրը կը գտնուի Եկեր Երւոյզի զրադարանին մէջ, ինչպէս կ'իմացնէր Յ. Քիւրտեան 1928-ին «Համ. դէս Ամսօրեացի» նոյն տարւոյն Սեպտեմբ. հոկտեմբ. թիւին մէջ:

Եղած հրամանը սոփորական ձևով՝ պաշտօնական ազգային չէր տոնուած, ինչպէս կ'աւանդեն Սարգիս Գրիգոր Սարաֆ Բագճանեան, Շ. Դ. Բեմբեմեան, նաեւ շատ մը ուրիշ Բիշտատեալաբաններ, զորս նշանակած եմ ազգէն այս աշխատութեան մէջ:

Եւ ահա թէ ինչու, Սարգիս Գրիգոր այդ Ս. Խաչի համար գրած է թէ՝ «Եւ չգոյլ կերտեաց զայլի Տ. Արամեոս զի այս բարեգիշտաւք Քաջանայն աբղարեւանդոյ բանի մը զայս քիւնր սակզմելու յաջպած է կատարելու եւ եղական նարպիկութեամբ»:

* * *

Տէր Արքայազամ Պալարլիէր, ինչպէս կը գրէ Սարգիս Գրիգոր, որ ինքն ալ Պալարլիցի էր ու իր թաղին «Ամեկատուլի» կոչուած Գորոնջին մէջ ուսուցիչ եղած է եւ միանդամայն ընդորինակոյ կարդ մը գործերու, որոնք իմ անպահանջութիւնս են այժմ:

Ընդունելու ենք, թէ Տէր Արքայազամ կաշախտէն թաղած է իւր ծննդոփայրը ու փոխադրուած Իսկիւտարի Ալյամիկ թաղը, եթէ ոչ՝ այդ եկեղեցատէր ու եկեղեցաշէն Քաջանայն անպատճառ պիտի ուղէր իր մասնակցութիւնը բերել Պալարլի Ս. Շրջատեալեան եկեղեցւոյն երկրորդ շինութեանը, որ տեղի ունեցած է 1692ին, այնու հանդերձ մեղադրելի չէ բան, թէ փերայչեան ձեռագիր Աւետարանին նշանակած թուականէն առաջ զայն թիւն ունեցած ըլլալ Ս. Խաչ եկեղեցին աւելոյն

պայմանաւ՝ որ Տէր Արքայապետի ատենին մէջ
գաղափարածածուկ էր այն աւանդականը .

Ինչպէս որ այնպիսի թիւով, Պաշտօնացի այդ
Տէր Արքայապետ Բանակային Երկու Եւ Կէս գարկ
ի վեր յաւելածական երախտագիտութեան աւ-
մենապատ գաղափարներ ծնուցած է Սէրափի
թաղին հին ու նոր, անցեալ ու ներկայ հայ
սեռանդներու սրտին մէջ :

Վարձանած է նա թերեւս ի խոր ծե-
րութեան , 1727 թուին . անոր խնկելի մար-
մինը ամփոփուած է Եկեղեցւոյն բակը , ինչ-
պէս կը գրէ Սարգիս Եղիբ Սարափի Գովհան-
նէական թանգար՝ «նա գերեզման նորին է ի
բակի Եկեղեցւոյն , որ վախճանեալ քաղեցաւ
անդ ի բուսականին Զայոց ԹՃԶՁ (1727)» :
Եւ այս ատկերով՝ քաղաքականպէս կը հերքուի
Տէր Զմայեանի Էքսէրանեանի այն պարբերու-
թիւնը , թէ Տէր Արքայապետ Խաթապէս Բա-
ղատը ըլլայ Ազգ . Կերեզմանատունը եւ 1830ին
ունոր սակերտիքը փոխադրուած Ս . Խաչի
Ճախակողմեան (հրապարակին բակ , կ'ստի ,
պարտէզը ⁷⁴ . Ոչ , Քահանայի գերեզման բա-
նայ աւստկերտախոր փոխադրելուց աւել , սրբա-
պզծութիւն կը համարուէր այդ հին ատեն-
ները . մանաւանդ որ շեմ կարծեր թէ կարելի
ըլլար այդ ստկերտախոր անեղծ գտնայ 10%
տարի յետոյ (1727էն 1830) :

* * *

⁷⁴ Գիշտատեարաւ . Զեղեանի Գերեզմանի Ս . Խաչ
Եկեղեցւոյ . Գ . Պոլիս 1927 . էջ 131 :

Տէր Արքայապետ էր հանդիմ. Խաչի Էկե-
ղեցւոյն հիւսիսային պարտէզին մէջ, ունի յա-
տուկ շէրամքաւոր, որ կը կրէ խոշոր Էրկաթե-
ղիք: Այստեղ Արքայապետ իրեն մը, սակայն մէկ
բարակէտեմ մը դաստուան, որոնք անձնամբ բնոյ-
թիւնակամ եմ ժամանակին, իմէն Տէր շատ-
յեակ ալ հրատարակեց յետոյ¹⁵, բայց կա-
րենք որ համարիմ պետեղի, որոնք Մանգոթա-
պետ իրեննեքուն շարքին մէջ, աւելի հիշող
կերպով բան արդէն հրատարակուածը. Ահա-
ւաթիկ այն:

«Ար փառն առաք. սիրով Քոյին
Բանդ կասէ, տեղը ստորին
Բեւեռաւոր կենաց փայտին
Շիրիմա, այս, հարկ, հոգային
մեծաւ, պատուով, եղաւ, մարմին,
Աղաչանք, սրբոյ: Խաչ + ին
Խաղթեալ, ով, սուրբ, աստուան, ան + ին
Բողոք, զմեզ, յանձնեց սորին
Տր. Արքայապետ քահանային
Էկեղեցւոյն յոգնեցաւ
Ձի. հոգաւ, շափ, այս, սուրբ խաչին
Աշխատ, եղի, յաւառային
Որք, բնութեանք, յաճախեցին
Լիով, սրտիմ, տուք, զոգորմին
Հաղար, հարիւր, երթանանին
Վեղաւ, եղի, վախճան սորին
Որք, հանդիպեմք, ի տապանիս
Ասի պարտեմք, հաղք մեր կրկին:

ԲՃ. ԲՃՁ 172713

Տէր Արքայապետ աջակողմը եւ հիշող քովը

¹⁵ Անդ, էջ 14—15—16:

թաղուած է, անոր կէանքի բնկէր ու աշխատակից Լեւոնուհին, որ մեռած է երեք տարի յետոյ 1730ին: Այն ալ ունի յատուկ շիրիմ, կրկնով երկաթագիր վերաստութիւն մը, որ դժբախտաբար անց անց արուած է, և որ դժուարութեամբ կրցած էմ կարգայ ու բնդօրինակել 1910ին:

Կր բողկանայ այն 17 տողէ, որոնց ամէն մէկը բառը կէտադրութեամբ բաժնուած է: Ահաւասիկ.

Ով Իսկուհի . . . . . կին
Դայ ի դատաւ . . . . . ծին
Ազգ. և ազինք անդ ժողովին
Դատել. զաշխարհու համայն իրին
Իրիցակինու. այս. ազախն . . .
Միջնորդելով. դժայր. քոյի.
Մի. չիշեպեա. զմեղս. սորին
Այս խղճալի. Մարիամ ÷ ին
Ունի. զմիջնորդ. սուրբ Խաչ քոյին
Որ տեղեաւ իսկ . . . . . երախտին
Զի դատեացես. յաջակողմին
Ոչ. չիշելով. զյանցանս. ամին
Հանդիպելով. ի սոյն շիրմին
Ասել պարտիմք. բոցդորմին
Հոցկադունի . . . թվ. ՌՃՀԹ» (1730):

Այս կրկին Տաղանդաբերը ժամանակի բնթացքին հետզհետէ անշարացած բլլախուն, 1730ին գանոնք գեղեցիկ կերպով վերաշինել տաին Իսկիւտար-Սելյամսրդցի Փանոսեան Պետրոս և Կարապետ Կրայրները, և Տէր Արքահամի գերեզմանին հարստային ձիւն վրայ փորադրել տաին հետեւեալը.

«Կառուցում շիրիմն արդեամբ իրկայց
 Խարազատաց Պետրոսի եւ Կարապետի ի յի-
 շատակ Հօր Խրեանց Փաւստ աղա Առաքե-
 լիանի . 1902» :

*   *   *

Աւելորդ շրջայ միջանկեալ կերպով ըսել
 հաս, թէ երբ Տէր Աբրահամի հին շիրմաքարը
 նորին վրայ գետնգելու համար, պոքմուտքներ
 հայր կը քրքրէին, դուրս հանեցին երկու ու-
 ըրէլ տապանաքարեր, որոնք անկասկած իրեն
 հիմ կամ ծածկոց գրտան պէտք է ըլլային
 գերեզմանին մէջ եւ անոյառանառ փոխադրուած
 են հան Ազգային Գերեզմանատանէն .

Ասանք կանդուն ազուցուած կը մնան
 այժմ Ս . Խաչի ձախակոյժեան պարսկցի սր-
 մին վրայ, Տէր Աբրահամի գլխին մաս

Մէկ հատին վրայ կը կարգանք՝

ԱՅՍ Ի ՏԱՊԱՆ, ՀԱՆԳՐԱՅԵ-

ԱՆ, ՊԻՌՈՍԱԻ ԱԻԱՋՆՈՐԻ

ՆԵՐԱԼՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, 70 ՀԱ-

ՅՐՆ ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ԿԵԱՆՍ ԹՎ .

ԹՃՀԻ ՀԱՅՐ ՄԵՐ (պոքինքն 1724) :

՝ Այս Ներսէս պապնալեւը որ Պալաթցի էր, մէկ
 տարի Կ . Պալաթ պատրիարք եղած է՝ 1704ին . Չամ-
 ջեան Պատմ ., Հատար Գ ., էջ 747) եւ յետոյ Առաք-
 նորդ Պաւլոս քաղաքին, սր վախճանած է 1711ին եւ
 թողած անդալսն Ս . Առաքանածին եկեղեցւոյ պար-
 տէզը . Ասոր տապանաքարը հրատարակուած է նախ՝
 Նիկոսէիայ Հայրենասէր տնօրէն թերթին՝ 1872 Նոյեմ-
 բեր 15ի թատահամարին մէջ՝ յետոյ Թիւղակիոն ալ
 զայն հրատարակեց 24 Դեկտ . 1903ին :

1872ին եւ ալ հրատարակեցի զայն Տաղանդիւր
 Պարսխալեան Հայոց Կ . Պալաթ աշխատութեան մէջ
 (Նազմալէպ . 1923. էջ 169) :

Իսկ միւսին վրայ՝

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԿՆ—
ՅԻ ԹԵՐՃԻՄԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ
ՊԱՂՏԱՄԱՐԻ ՈՐԳԻ ՆՈՐԱՐՈՅՍ
ԿԱՐԱՊԵՏ ԶԷԼԵՊԻՆ
ԹՎՆ ՌՃԶԳ (1735) :

Այս Երկրորդ տապանագրին թուականէն դատելի է՝ որ Տէր Արքաշամբի եւ Երէցկիներն չիբիմները բաւական ժամանակ յետոյ չինուած են , թանի որ տապիրն վախճանած է 1727ին եւ Երկրորդը 1730ին :

Տէր Արքաշամ ունեցած է չորս դասակ , որոնց Երկուքը քաշանայ ձեռնադրուած են Տէր Նիկողոս եւ Տէր Փէորդ անուամբ :¹⁷

Տէր Աբրահամը յաւերթ անժտուաց սղահ—
յու ղեղեցիկ ու վեճ նպատակաւ , Եկեղեցւոյ քաշանայական դասին մէջ միշտ անոր տ—
նութեանկից մը եղած է . այսպէս՝ Ս . Խաչ՝
Հետզհետէ ունեցած է , Տ . Արքաշամ Բ . վախ—
ճանած 1762ին , Տէր Արքաշամ Գ . Գապտաւ—
քայեան (՚ 1865) , Տէր Արքաշամ Դ . Աւէմեան
(՚ 1872) , Տէր Արքաշամ Ե . Մրժրեան
(՚ 1881) , Տէր Արքաշամ Զ . Խոլէեան այժմ
Աւագերէց Մայր Եկեղեցւոյ :

* * *

Տէր Արքաշամ Ա .-ի կառուցած Եկեղեցին
իր փայտաշէն վիճակին մէջ կը շարունակէ
մնալ գրեթէ մօտ կէս Դար եւ 1727ին Ս . Կա—

¹⁷ Էֆէրմեան, Յիշատակարան, էջ 22

բաղկատ եկեղեցւոյն հետ միասնական կը վերաշինուի¹, աւելի բնդարձակուելով, որու մասին Մարգիս Դպիր Սարաֆ Բոֆհանէնէ սեան, կը գրէ հետեւեալ տողերը .

«Եւ յետոյ ի եփմանէ շինեցաւ սա Ս. Կարապետ րնդ եկեղեցւոյ Սրբոյ Խաչի ի ժամանակ: Զավանսն Պատրիարքին Կոլոտ Կոչեղելոյ ի քաւականի: Հայոց ՌՃՀԶ (1727)» .

Ըսել է այս վերաշինութիւնը տեղի ունեցած է նոյն իսկ Տէր Արքայհամի մահուան տարին, եւ թերեւս սկսուած էր անոր կենդանութեանը, բայց մահը վրայ հասած .

Կարտի որով շինուածը կը տեսնէ մինչեւ 1830, Նիզդ մէկ Դար, յետոյ կը վերաշինուի այն փառաւոր, աւելի բնդարձակ ու զարուկիւր, սր դարձու մը հաստատութիւն է այսօր, ինչպէս կ'ստացանէ մեզ անոր աւագ դրան վերեւը գրաւուած ոսկեգրուադ Արձանադրութիւնը, որ է .

«Ողորմութեամբն Աստուծոյ չփնտղ կոտորեալ եկեղեցիս Ս. Խաչի ի Պատրիարքութեան Տ. Կարապետ Արքեպիսկոպոսի յարդեանց Ազգիս Հայոց եւ ջանացողութեամբ Աստուածաւել իշխանապետաց, որոց ամենեկուն րնդ մասնաւոր Հոգաբարձութիւնութեան, տայէ Տէր զուարկանալ յերկնաւոր

¹ Հարկաւ արքունի հարստաբաղկատ Մարգիս Խաչ-Փային հսկողութեամբը, երբ սա Ս. Կարապետի 1727 թ շինութիւնը կատարած է, ինչպէս քանիցս յայնժան ձմեռնաթաղութիւններուն մէջ Վէր Վէր 1884 եւ 1921 .

Եկեղեցիին ընդ ամենակից հրեշտակաց՝ Յամի Տեառն 1830 Սեպտեմբեր 22» :

Ս. Խաչի այս վերջին չինութեանը ճարտարապետ կ'ըլլայ մեծարուեստ Սերվերեան Յովհաննէս ամիրայ⁷⁹, որ 1829ին չինած էր Խաղիւղի Ս. Ստեփաննոսը, և 1835ին այ չինեց Գուդհունձուքի Ս. Լուսաւորիչը :

Բարեւէր անձեր ստատորէն կը ստատրեն այս վերաչինութեան, այսինքն՝ Գրիգոր ամիրայ Պաշեան, Իրայէլ ամիրայ Փիշմիշեան, Յարութիւն ամիրայ Նարատունեան, Յարութիւն ամիրայ Պէզճեան և Աղնաւորեան և արիւններ, որոնց մանրամասն զանկը գետեղած է Տէր Հայեակի Քահանայ Էրզնէեան իւր Յիշատակարանին մէջ⁸⁰ :

* * *

Ս. Խաչ Հայեակայ, ընդարձակ եկեղեցի մ'է. ճայր ստանարին Երկու կողմերը կը դրուեն մեծ պահարաններ, որուն հարաւայինը նուիրուած է Ս. Երզնղաւրեան և Հիւսիսայինը Ս. Յարութեան, ուր կը պահուի կենաց փայտի մասունքը, ամբակուս յատուկ տուփի մը մէջ, և ուր կը զանուի նաեւ Բկրատութեան չրեղ աւաղանը՝ Այս պահարանը իր յատուկ ճախրոյթը կատուցած է Պէզճեան Յարութիւն, ինչպէս կ'ստանինք Իսան

⁷⁹ Դաւթբաքիւնի՝ Ստամպոլի Պատմութեան, Հասար. Բ., էջ 430

⁸⁰ Յիշատակարան, էջ 24.

վերելքը զեականացուած սակեցած Արժանապարտ —
թենեկն , որ է .

1830. ՇԵՆԵՑԱԻ ՄԱՏՈՒԹԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ԵՒ
Ի ՓԱԹՈՍ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵԱՅՆԻ ՈՐԴԻՈՅՆ
ԱՍՏՈՒՆՈՒՅ ԱՐԴԵԱՐԻ ԳԵՐՏԱՅԱՐՈՐ ՊԵՃԱԼԱՆ
ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԱՄԵՐԱՅԻ

Եկեղեցին ունի երկու ընդարձակ դաւիթ
և մեծ վերնատուն մը , չորս ընդարձակ պատ-
ուհն ըստականի լայն պարապետներ , որոնց հիւ-
սիսայինին մէջ , Տէր Արքաշամի 'Վերեցմանին
մարի կողմը շինուած կայ՝ մարմարեայ գե-
ղեցիկ տաշտ մը , որուն վրայ ընդարայիւ փո-
քուած է .

«Շինեցաւ տաշտս ի յիշատակ հոգոյ Տէր
ԱՐԲԱՆԱՄ ՔԱՆԱՆԱՅԻ Հիմնադրի սուրբ
Եկեղեցոյս . 1831 մայ . 1» :

Հարաւային պարապետին մէջ ալ կայ յա-
րեւմտան շինուած տաշտ հետեւեալ Արժանա-
պարտեամբ .

«Շինեցաւ տաշտս ի աշականգստի ի յի-
շատակ հոգոյ տիրացոյ ՄԱՐՏԻՐՈՍ պան-
ծալի սարկաւազի եւ քաղմեկախտ պաշտօնէի
Սուրբ հաշիւն , 1831 մայ . 1 ⁸¹» :

Այս Մարտիրոս Սարկաւազը մեծ ծա-
ւայութիւններ մատուցած է եկեղեցւոյն , և

⁸¹ Տէր Արքաշամի եւ Մարտիրոս սարկաւազի
նստիւած այս տաշտը շինած են Փիշմիշեան ընտա-
նիքի սնդամները , ըսկը գտնուած քրամբարին հետ
միաստմանակ :

միանգամայն՝ թաղին կրթական գործին, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ յետոյ :

*   ■   *

Եկեղեցին ունի ծառայարդ րնդարձակ բակ մը, ուր կը գտնուի յանկայր, ժամկոչներու խուցը, Քարտղշին և Քաճանայնէրու սենեակները, թաղական խորհրդարանը և Գպրաց դասու սրահը. իսկ Արեւելեան գին՝ Տաճարի խորանին ետեւը շինուած է լայնարձակ գոնձատունը, որուն ետեւն այ կայ՝ պարտէզի պէս մեծ տեղ մը : Հստ լայնածառայ տարածութեան մը վրայ շինուած է ամենահաստատ եղական ջրամբար մը, եկեղեցւոյ տանիքին անձրեւի ջուրերը հաւաքելու և բաշխելու թաղին պէտքերուն : Բաց աստի՛ եկեղեցւոյ բակին մէջ այ կայ մեծ ջրամբար մը որ շինուած է 1831ին ի յիշատակ Հոգւոց Ասրգիւս և Կարաւետ ամիրայիցն Փիշմիշեան, ինչպէս կը կարգացուի վրան :

Ս. Խաչ եկեղեցին փաստաւոր տաճար մ'է, ինչպէս յայտնեցի արդէն. անոր արտաքինը չունի ճարտարապետական արուեստի շքեղութիւն, բայց ներքինը սիրուն է՝ հրապուրիչ, լուսաւոր :

Ունի սպիտակ մարմարեայ գեղեցկաչէն սեղան-քեմ, որուն խորանը՝ պատկերի համար կը կրէր հաճանքաւոր հնամենի մեծ շրջանակ մը, որ 1862ին՝ չգիտեմ ի նշ թելադրութեամբ փար տանուցաւ և տեղը կաթոյիկէի ձեւով նոր մը շինել տուաւ արքունի ճարտա-

բաղաւ Բախուցի Աղնաւորեան Յովհաննէս
 ԼՔէնտին, ի յիշատակ իւր վարդաժեռ գրուին
 Թորոսի :

Անգանին ա զստին աջ ա ձախ կողմերը
 եւ որսերը, դարդարումն էն Քրիստոսի
 Մենդեան, Խաչկութեան, Թագման եւ Եւ-
 րոսիեան իւղաներկ հիանալի պատկերներով,
 մանաւանդ Գեթեմանին, որոնց մեծ մասը
 դժամ է նշանաւոր պատկերչան Պէհրաս
 Ումէս, եւ իւր աղջիկը, եւ մէկ մասն այրատ-
 լիւղէն յատկապէս բերել տուած է եղբւր Պէհ-
 րեան ամիրաց :

Անկեղեցիոյն կամարածեւ բնդարձակ ձե-
 ւոր դարդարումն է առ կախ երեք խիտ
 մեծ մամակայ քաւերով, եւ շուրջանակի ալ
 փաքերով, որոնք Էւրոպայէ բերումն են մաս-
 նաւոր յանձնարարութեամբ եւ ածնական հան-
 դիստոր սրերու միջոցին կը մատուին հիւ-
 նալի յուսարձակութեամբ :

Տաւարին մատրը կը դրուէ աշտարակա-
 ձեւ սիրուն զանդակատուն մը, որ շինուած է
 1882ին եւ ունի հետեւեալ Արձանադրութիւնը .

ՇՐԵՆՃԱԼԻ ԶԱՆԳԱՅԱՏՈՒՆՈՒ ԱՐԵԱՅԱՐԻ ԱՐԵՎ
 ԶԱՌՈՅ ԵՒ ԱՆՎԶԱՏ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՐԻ Տ. ԳՐԻ-
 ԳՈՐԴՈՒ Ս. ԱՐԵՎԳԵՍԻՍԻՍՈՐԻ ԱԼԷԱՆՅԱՆ
 ԱՌԵՆՆՈՐԳ ՏԱՐՈՆՈՅ ԵՒ ՎԱՐՈՋԻՉ Ս. ԵԿԵ-
 ՂԷՆՈՐՅՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. ՆԵՐ-
 ՍԷՍԻ ԱԶԳԱՍԻՐԻ: 1882.

Գում-Դարսի Մայր Անկեղեցիէն յետոյ
 Բակիւտարի Ս. Խաչը համարումն էր Կ. Պոլս-
 ցոյ Երկրորդ նշանաւորը. մեծ ախտատեղի էր

Լւ ի , որնի Եկեղեցական թանկագին ամենա-
շքեղ զգեստներ , որոնց շաաւրսուն վրայ կը
կարգացուի նուիրատուներու անունները ,
ինչպէս մանրամասն կը ներկայացնէ Տէր
Հմայեակ Քաշանայ , վերոյիշեալ իւր հրատա-
րակութեանը մէջ (էջ 29—32) :

* * *

Վաղ ժամանակներէ սկսած , Եկեղեցական
կարեւոր դէմքեր բնակած են այս Եկեղեցին Լւ
հոն բարոյչութիւն բրած . Մշի վերաշինու-
թենէն յետոյ անպատճառ կոյտ Յովհաննէս
Պատրիարք կ'այցելէր Երեմի Ս . Սաշ . որու
մասին նախան մեծանուն Յակոբ Պատրիարքը
մասնաւոր հոգածութիւն ունեցած է Լւ իր
կենդանութեանը ջուր բերել տուած է շա՛տ
հետունքէն Լւ հոսեցնել տուած խոշոր աղ-
բիւրներով , որոնք Եկեղեցւոյն հարաւ ու հիւ-
սիւսը Երկու դռներուն քովը շինուած կը
մնան :

Այս առթիւ Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յով-
հաննէսեանի Տեղադրութիւն Կ . Պոլսոյ ձե-
ռագիր աշխատութեանը մէջ կը կարդանք հե-
տեւեալը , զոր թէ Լւ անգամ մը հրատարակած
Լժ (Նոյր—Լուր , 9 Սեպտ . 1927) , բայց հարկ
կը համարեմ կրկնել զայն՝ որ է .

« Այս Իւսրիւսաբ բաղաքի , ի բնակչութեան թա-
ղին Սեւածորդի ջուր բերեալ աղբիւր հոսեցոյց Յակոբ

Պատրիարքն Առաքելապետ Զեմարացի, Նախգլխի կաշե-
ցեալ, եւ արար յիշատակ մեծ ի մերձ ի վախճան կե-
նաց իւրաց, որ հանգեաւ ի թաւականին Հայոց ԱՌՔԻ-
յուլիս ԹԴՅ (1764):

Ճեւ քանդի յետ այնորիկ նանապահօ անցից քրոյն՝
ժողք մի խանդարեալ և գնան, ապա ի թաւականին
Ի Ա Ե Է 1708 կրկին տարաբեալ շինեցան իւրո-
շակոյ տալիք շրջն, խաւական վերակապալ իւրաք մար-
կաւոց ձերացոյ Մարտիրոսին, ի քոյ անախ նորա-
կերտ աղբիւրք ինչ շինեալ հաստատեցաւ յեկեղեցոյ
եղբայր Սաշին, քրոյիք եւ աշխատութեամբ նոյն ճերա-
ցոյ Մարտիրոսին, որ էր լուսաբար Եկեղեցոյց Մարոյ
եռաշին եւ մանկավարժ նորակերտ վարժարանինն:

Այն աղբիւրները կը հոսին զետ այժմ
Եկեղեցոյց այլեւ այլ աւղերը, քոյց անոր հիւ-
սիսոյին կոպժի պանսում փողոցի մը մէջ՝ կար
Էրեւնն ուրիշ աղբիւր Նախեանէ շինուած, զոր
1709 Վստին իր ծախքով վերանորոգել կու-
տայ Աղուշեայի Մահանախ Այնասուրի արդի
Գրասպար ամիրայ:

Այս աղբիւրին վրայի Արձանադրութեանը,
զոր մեր տղայութեանը կը կարդայինք շարու-
նակ եւ դոց բրած էինք, յգեց ինձ Բերա
1911ին Տէր Տաճար քահանայ Բաշայեան:
Հրատարակած եմ դոյն արդէն «Հայ Բժշկա-
կան Արձանադրարանութիւն» աշխատութեանս
մէջ⁸² եւ է այսպէս.

⁸² Հայ Բժշկական Արձանադրարանութիւն, էջ 87
—88—

ՏՐ Է ԵՐԱՆՏԵՆԱՅՍ ԵՒ
 ԲԱՐԵՐԱՐՈՒԹԵԱՆՆԵ՝ ՆԱՆՆ
 ԶԱՎԱՐ ԱՅՏԻՎԱԼՈՒԹՅՈՒՆ Պ՝Տ-
 ԲՈՒՐԳՆԵ ԵՒ ԵՐԿՐՈՒԹ՝ ԼՈՒ-
 ՍԱԼՈՒԹԻ ԱՐԱՏՏԵՍԻ ԱԳՆԱ-
 ԻՈՒԲԻ ՈՐԴԻ՝ ԳԵՐՅԱՐ-
 ԳՈՅ ԱՐԱՏՏԵՍԻ ԳԱՍՏԱՐ
 ԱՍԻՐԱՅՆ, Ի ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԻՎՐ՝
 ԵՒ ՀԱՄԱՅՆ ՆԵՋԵՅԵԼՈՅՆ:
 ԹՄԵԸ Վ Պ Վ Ը (1248 + 551 1799):

Այս աղբիւրի մասին կայ նաեւ ուրիշ
 գրաւորւն մը, որ կը պահուի Ս. Եւսէի առ-
 ժարնէրուն մէջ եւ գոր պարձեալ Տէր Տառա-
 րահանայ յրաձ է ինձ տղնուարար, եւ է հե-
 տեւայր:

«Մեծագործութիւնս Եղեւ եւ կատարեց՝ ա պօրու-
 թեամբ սուրբ խաչին Գրիգորոսի. այս է՝ շինութիւն աղ-
 բերօ. քանդի՝ շուսաւորե՝ ի հողի ապուղեկցի մահաւոր
 տղնուարի օրդի՝ մահաւոր պատար գերապատիւ ա-
 միրայն ի ջրոյ իւրմէ՝ զոր եւս բերել ժեմու աշխատու .
 թեամբ, կէս մասուրայ ջուր՝ եւ զբոլոր քախն այն
 աղբերս՝ շնորհեաց սուրբ խաչ Եղեկեցւոյս, ի յիւս
 աւել իւր եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեղբոցն իւրոց .
 զոր տէր Յիսուս մշտահա պահեցէ ի փառս սուրբ
 խաչին, եւ ի պարծանս ազգիս: 1800. ԹՄԵԹ,
 մայիսի ԺԲ»:

1762 1763ին է որ հասիլ սկսած է սոյն
 աղբիւրը, որ այժմ գոյութիւն չունի եւ անոր
 արձանագրութիւնը կրող քարը կը պահուի
 Էկեղեցւոյն մէջ:

* * *

Դեռ սուրիշ նշանատուր Էկեղեցականներ
 եղած են Հոն Վարդգիշ : ասանց մանրամասն
 ցուցակը ներկայացնել կարելի չէ : ասշատիւր
 միայն բաւ ըլլայ գիտնալ , թէ նախկին Պատ-
 րիարքներ իրենց բնակավայր բրած են Սուրբ
 Խաչի Էկեղեցին , որուն սիշդ գէժը 1800ին կը
 շինուի բնդարձակ ու փառաւոր շէնք մը , որ
 մինչեւ վերջերս Պատրիարքարանն անունով
 աննշցումն էր : Այսպէս՝ բնակած է Հոն Կա-
 րապետ Պալաթցի որ 1823-1831 պատրիարք
 էր , եւ Սուրբ Բարսեղոս թիւն բրած ու փախ-
 անած է 1850ին . նոյնպէս՝ Գեորգիոս Սերո-
 բեան՝ որ Երկիցս պատրիարք եղած է (նախ՝
 1839-1840 , յետոյ՝ 1848-1850) , սիշա բնա-
 կած է Հոն , եւ ոչ միայն թաղին Վարդգիշը
 եղած է , այլ եւ՝ վերաշինոցը այն տեղի Էկե-
 ցային երկտեղ վարժարանին :

Անդրիանուպոլսեցի Սարգիս Պատրիարքն
 ալ իւր հրաժարելէն յետոյ գացած ապրած է
 Հոն , ու քոլէրայէ վախճանած 1865ին .

Թրիմեան Հոյրիկ գեա նորընծայ վարդա-
 պետ , ապրած է Ս . Խաչ . Էւ ազգային օրէնքի
 պատրաստութեանը համար 1856ին կազ-
 մուած , Սահմանադրական անդրանիկ Բան-
 ձնաժողովին՝ անդամ ըլլալով հանգերձ ,
 բացած է Հոն 1855-1856 Տպարան մը Էւ սկսած
 է հրատարակել իր «Արժուի Վաստախան»

---

²² Էրզնու շարաթաթերթ , Կ Պոլիս 1861 . Թիւ 31.
 49 173—175 :

Հայրենաշունչ թերթը, որտեղ հոգրին վրայ
կը կարդանք՝

«ԸՆԴ ԷՈՎԱՆԵԱՆԻ Ս. ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ»

պարբերութիւնը :

Խրթմեան՝ բացի Արծուի վասպուրական-
նէն, այդ տպարանէն հրատարակած է նաեւ
« Զրահակոյ Մակկակոյ » անուն գործ մը . բայց
1858ին այդ տպարանը փոխադրած է՝ վանեւ
այն տեղ վերականգնել իր թերթը՝ « Վանուսակ »
վերնադրած՝ որ գործադարձն երկար չէ
տեսած :

* * *

Էստ կը յիշեմ թէ մեր մանկութեան որեւ
բուն՝ Խրթմեան Հայրիկ տակաւին վարդա-
պետ՝ Քարապիշ կը դարձնայ Ս. Խաչ, որ կը
մնայ մինչեւ 1865, յետոյ կը մեկնի վասպու-
րական տշխարհ եւ անտի կ'ըմբռնէ Սոթիկոյ-
պոս մեծնադրութեան որ 1865ին կ'ընտրուի
պատրիարք որ կը դառնայ Կ. Պոլիս :

Պատրիարքական պաշտօնաւարութեան
չըջանին գրեթէ ամէն ամիս կ'այցելէր Սուրբ
Խաչ, չիւր մնայալ մեծ անուն Օտեան Գրիգորի
ստանը, որ կանդան էր՝ եւ է՝ Էկեղեցւոյն
արեւելեան կողմի փողոցին վրայ եւ որ վերջի
տեսնենքս վերածուեցաւ գործարար

Խրթմեան Հայրիկ այսպէս՝ Կ. Պոլիս գրա-
նուած միջոցին Ս. Խաչ Էկեղեցին իրեն սիրելի
տեղն ընտրած էր եւ պատրիարքութենէ քա-
շտեղէ վերջն ալ դարձնայ Քարապիշ կցած է

Հսկն միմէկէ 1878 եւ այդ միջոցին՝ 1876-1877 զրամ է՝ Լեւոնի Դանիլ Գրաքի Լեւոնի Էր. Զուպլովի փառաբանութիւնը՝ եւ սորից պարծեւը, սրտեք իւր անտեսն անմահ բրամ էն:

Երբմեան 1880ին մեկնած է Կ. Պոլսէն իւրեւ Վաննահայր Վարապայ փանրին, իսկ 1881ին դարպասութեան մը դռն բացարկ եկած է նորէն Կ. Պոլսի եւ պարձեւոր Քարապէն եղած է Ս. Լեւոնի՝ միմէկէ 1880ին փերկերը. անկէ լեւոնի փառաբանութիւն է Քարապէնէն իւր Լեւոնի սորից եկեղեցին, ինչպէս պատմած եմ նախորդէս:

Ս. Լեւոնի այս փերկի լարագումբեան միջոցին է որ բարեբախտութեան անեղած եմ սուղի ծանոթանալու Երբմեան Զայրիկին, եւ ապրիլ իւր մեկնութեանը մէջ. Շատ անգամ անցանք Կր. պատուէր սեւ խոնարհ յարկը ու կ'որհնէր մեր համեմատ սեղանը:

Ձերմ սիրահար երկրագործական եկնտատու պիտու իմաննքու, մեծ համակրու իմին մը անէր հանգէպ Եզրորս Գէորգ Թորգոմեանի, շրջանաւարտ Բանդիկէի երկրագործական:

Ն. Երբմեան Զայրիկի Գլ. պ. փ. եւ Զուպլովի՝ 1878ին սկիզբներէ. Իմեան Չորս իմարդ տանէր Քարապէն եւ Զայրիկ այդ իմարդման իմաննքու սրխանակերը հետք աւարտ Գէորգի փեռմագովին գանձեր ներկայացնելու համար:

յարձրադպին մարմարանէն , պոփելով կը դռ-
վէր անոր արհեստի հմտութիւնը , և թուր-
բիւց մէջ շերտաբաւն ու խեղճ ասարածմանը
համար ասարած աշխատութիւնները ու մտ-
տուցած ծառայութիւնները :

Կը սիրէր ճեղ և ինքը ինձ խելացի
եղաւ , որ Հայ բժշկական պատմութեան մէջ
մասնաւոր էջեր յատկացնեմ՝ համարաբանա-
կան շին Հայ բժշկներու կենսադրութեանը ,
որան ձեռնարկելի անձ իջնողն և կը շարու-
նակեմ ցարդ :

1881ին երբ արշեցի իմ մեծ Գրաջա հեռ-
դէպի Փարիզ համբարդութիւն մը բնել , և եկ-
նումէս ատաջ՝ կիրակի սը մը Հայբիկին պա-
տարադ մատուցանել տալի Ս . Խաչի Եկեղե-
ցին , ի լիշատակ Եւսկրտարի բոլոր Հայ նեջե-
ցեալներուն . Սրբազան Հայբիկը այդ օրը շատ
յուզիչ բարոյ մը խռնցաւ և Եկեղեցւոյ բե-
մէն յաջորդութիւն մաղթեց ինձ խմբակ ա-
ծելու սկսած Հայ բժշկական պատմութիւնս :

Շուրհաւ նստած օրս՝ պոցի մնաք բա-
րովի նսրին Սրբազնութեան , հակառակ համ-
բարեց ու զոտւո Վերալարնիք» բառ , և
օրին մէկն ալ ինձ Փարիզ ուղղեց նամակ մը ,
զոր կը պահեմ իրբեւ խնկապին ինչ , և
այժմ՝ կը ներեմ ինձ պետեղել զայն ձեռնօխա-
զրութիւններուս մէջ , հակառակ որ անձնա-
կանիս է այն վերաբերեալ :

Ան Մեն՝ սիրելի իմ առքաւս Վ. Քարգամեան

ի Փարիզ:

Սիրելի առյաւս

Սիրեմ գիւղ դարձի՛ր Հերթք է՝ գի Ես' չ յաղի
աչք տեսանելով եւ ո'չ լցցի սենկն լսելովք:

Անճարակ եւ խելաղար Յովնանեանի համար⁸⁵
արդէն յանձնարարութիւն ըրի մեզ չեքնով: զարմեայ
կը յիշեցնեմ մեզ գրովս, որ այդ յանձնատ երխտա-
սարդի համար մի անք եւ զարման գանկք: Մեր կող-
մէն ոչ մի ներսով չեղնացեան Պ Գարբիկի՝ միջնորդէ՛ր
եւ խստիք:

Անշուշտ կը մտածեա Շայրիկին ընծայ մի բերե-
լու: Շայրիկ Թերացեք ու մանկացէ՛ր պատկերներու
հետ պէտք է խաղա: Առատաւանդունդ պատկերներ⁸⁶
կ'ուզեմ թաց գունաւոր ընծ ուղեք, այլ պարզ եւ սեւ:

Մատաւցէ՛ք ոչ քննա Նաղելի քրտջղ, որ այժմ Փա-
րիզուհի գարմած է:

Աղ-թարար

1889 յուլիս 26.

Շայրիկ:

Երեւոյ խաւար

Ամսունս թեւանա նշանատ քին ինքր ան-
ձամբ ներկայ եղաւ Աղգային պատրիարքա-
րան իրբեւ մկայ, եւ երբ կրտատուէմ պնաց,
հանկէ ալ երկիցս գրեց ինձ իւր սրբապիմ նա-
մակները, որոնցմով իմ զարմանումիս կը
յանձնարարէ՛ր իւր կողորորդին Խորէն Խրի-
մեանը:

Ահա տարիկ այդ նամակներն ալ իմ ականի
կարդաւ:

⁸⁵ Այս երխտասարդին համար հարկ եղած գի-
մումը ըրի Պ. Գարբիկ, կ'ուսուցեանի քով եւ այս բարե-
սիրտ անձը չի մերժեց իր աննշանութիւնը:

⁸⁶ Մեն յանուկութեամբ պնեցի Ս. Գրքի պատկեր-
ներ ու տարի Շայրիկին, որ մեն տրախութեամբ բն-
դունեց զանոնք:

ՄԷՆ աստուծո Վարքամ Հֆէնաի թորգամեան
ի Պոլիս

Մեր եղբայրացի Պ. Խորէն յի պահանջեամբ շնորհակալութիւն կը յայտնէ ձեր բարեւորաւ լեզնուս թէնէն որ իւր հնազան յազաչուս պարժանելու շնորհարան էր :

Աստղա Հայրիկ իւր շնորհակալութիւն եւ սրհնուս-թիւն տալէն յետոյ, պարձեալ ձեր խնամոց կը յանձնա-բարեմ, եւ կը յուսամ թէ ձեր նորաստր ձեռք պիտի բռնէ ձեր եղբայրացին վասն պի նա շատ պիտանի է Վարդապետ վանուց զպրոցին, որոյ առեւտրութիւն իրեն յանձնուած է :

Թորգամեան զերգաստանին բարի ծնողքնէրէն
սկսեալ յոլսր առգամաց ողջոյնս մատուցէր :

Ազգութաբար

1882 Մեպտ. 7 :

Խրիմեան Հայրիկ :

ՄԷՆ աստուծո Վարքամ թորգամեան
ի Պոլիս :

ՄԷՆ աստուծո Վարքամ

Սիրելի Մեր.

Ձեր պատուական նամակն շատ վազուց աւառցած էմ. ներգրութիւն կը խնդրեմ, որ չի կրցայ շատ պա-տասխան գրել, զու պիտեա հո՞ Հայրիկ նամակներու մէջ խեղդուած է. Պարսն Խորէն բաւական իւր յազա-ցուէն կազգուրած է. իսկ կարծեմ սաստիկ ցուրտն ու ժմեռն պիտի նեղէ զինքն եթէ շրջաւանայ : Ինքր միշտ չի բերանով շնորհակալութիւն կը յայտնէ ձեր բարեւորաւ խնամատարութիւնէն. եւ էլ այս առիդն կ'առ զթիւմ եւ կ'որհնեմ զձեզ :

Իմ սիրելի Գէորգ Հֆէնաի արդի վիճակ յեմ պիտեմ, պաշտպանն վաշտայի մեանելէն ⁷⁵ յետոյ՝ կը յաւ-

⁷⁵ Ետեւոր րաշա Դազապեան, որ նախարար էր կայ սեբասթիոն պանսիի պարծպութեան, եւ խիստ գնահատուց էր իւր իւրաքանչիւր :

տամ որ իւր պաշտօնն կը շարունակէ քիչ ժի յարժարել լամ կաթնիկն²⁰ պաշտօնէին, Բայց ո՞ւր մնաց իւր էշ ծախելու ինդիրն²⁰, ամէն անգամ կրտսեր եղբայրներ տւելի մարտիկ կը լինին դոքն տեսնալու, իսկ այս անգամ դու... ալ պիկ եղար, ինչո՞ւ չէ, բով չկուիր, չտալու րաց է, ուստի տուն չբջիւղ իրենց մօշն շուտ կը պտենեն, խեղճ Եւսրդ Լիւնտին պաշտօնու մէջ կը չըջի, ո՞ւր պիտի գտնէ: Եթէ ինքն խելացի լինի շատ շուտ կը պտենէ, պաշար մէջ արեւուն տառջ եփած աղջիկներ շա՛տ, լաւ կը լինի որ Պարստայի պաշտէն մի հաստ առնէ եւ տուն բերէ:

Ի՞նչ լաւ կը լինէր եթէ Հայրիկդ ու Մայրիկդ պրկէիր յերստացեալ, քանի որ Հայրիկն այս անգ է, միթէ անունք էլ զկոյ կ'ըստայո՞ւ երթալ կ'ուզեն²⁰:

Ողջունելով համայն Թորգոմեան զերգաստան

Մեծ Կոթնարար

1888 Վեպրտար 3:

Հայրիկ

Դսողդր եւ յաղպրաղայն լիշատակներն են ինձ համար այս նամակները, որոնց ընդեր-ցումը դիւ կը ստանի յա՛նկարծ երիտասարդու-թեանն եւ բովակումն արուեստիւն այն տարի-նէրուն մէջ, երբ կ'որս բուէինք փայլուն լոյսերով, յոյսե՛ր՝ որոնք տա՛ղ, ստապատիր Էրազմեր են եղեր:

✱   ✱   ✱

²⁰ Միջոցէլ բաշա Փորթուքալ տաղանդաւոր, հաստ եւ աղպաւէր Հայր, որ յաջորդէց Եսկար բաշա Փաղաղեանի:

²⁰ Ամուսնական ինդիրը բանի կ'ուզէ Հայրիկ Վա-նեգի կատակարարաւթեամբ:

¹ Հակոտակ մեր ջերմ փափաքին չկարողացանք մեր ծնողքը խրկել Երստացեալ:

Թրիմեան Հայրեկէն դատ Ս. Խաչի
մատչան Դարոցիչ Էդամ են՝ Արիստակէս Էդ.
Թափաղէկեան, Պատրիարքական Տեղապահ Է.
Ս. Կարապետի նախկին Դարոցիչ, ար. փախ-
ւանած է Սկումբէ թաղին մէջ՝ 1875 Նոյեմ-
բեր 1ին:

Յովհաննէս Ն. Վ. Փափաղեան 1841
1877 եւ կրօնաւարդ:

Գրիգորիս Էրբեայ. Ալէաթեան՝ որ 1861
1866 Մարտի 10 Ալգարեան անուն թերթը
հրատարակած է, որչափանաւարած է Ս. Խաչ,
նախ՝ 1884 1888 եւ յետոյ՝ 1890 1899 եւ
հին ալ փախւանած՝ 1899 Պոստատ 15ին:

Դարոցիչ Էդամ են հին նախ Բարդէն Ն.
Վ. Պիւլիսեան այժմ Կիլիկիոյ Աթոսակից
Կաթողիկոս: Ի կրտիչ Էդ. Վահագնեան,
Էստրաֆ Ն. Վ. Պէտրեկեան, Թարգոմ Էդ. Գու-
շակեան այժմ Պատրիարք Ս. Էրստակէսի,
Գարեգին Էդ. Խաչատուրեան, Վեպեդ Էդ.
Գուրեան եւ արիշներ, նախ Էրբու հասա ալ
նախկին Մխիթարեան փառապետներ, որոնք
էին՝ Մարկոս փառապետ 1862 եւ Մեարայ
Վ. Ճերմակեան (1879):

* * *

Ս. Խաչ ժխտ նշանաւոր եկեղեցականնե-
րու կայան Էդամ է. եւ կը յիշեմ յառն բոլոր
հին Յովհ. Էդ. Կապուտիկեան Խորէն Սրբա-
դան Նար-Պէլ, Խորէն Սրբապան Աշտիկեան
Էրեայ Պատրիարք, Գարեգին Էդ. Սրբանձ-
անանց, Նիկողոս Էդ. Աղասեան, Մատթէոս

վարժարանին Տեոսը և գաժ և, ուսումնական
Քառանկայ մ'էր և, ՎՏԿԻ Ազգ. Մաշմանա-
դրութեան խմբագրիչ Գանձնատպոյֆին դու-
ծուն մասնակցութիւն ունեցած է :

Նշանատուր էին նաեւ Տէր Մարտիրոս
Պարակայէտ, Տէր Բարթոլոմէոսյան, Տէր
Գաբրիէլ, Խանձեան և Տէր Սերափէկ Պոլա-
նեան քաջամասերաժիշտները, որոնք Եկե-
ղեցական Լրագրոյութիւններուն մէծ դարկ
տուած են և գաժ են դեռ ուրիշ քառանկաներ,
որոնց մասնակցութեան ցուցակը կազմած
է Տէր Տաճատ Բաշանեան, որիկ տանելով
հրատարակած է¹⁰ : զայն Տէր Հմայեակ Է-
սէրճեան :

Բայց այս Քառանկաներու շարքին Ս. Խաչի
պոյժատութեանը և թաղին զարդացմանը
մէծ սոցէա ծառայող ու առաքող Եղած է
Մարտիրոս Սարկաւազ, որուն անունը Եկե-
ղեցաւէն Հիմնադիր Տէր Արքաշամի, Նախան
Յակար և Սերսբեան Յակոբոս Պատրիարք-
ներուն հետ անմահ մնացած է Ս. Խաչի Տա-
րեղբաւթիւններու մէջ :

Մարտիրոս Սարկաւազ որդի էր Արար-
կիբցի Տէր Մովսէս անուն քառանկային Ս.
Խաչի, ծնած էր 1743ին և շա՛տ կանուխէն
նախընտրած է Եկեղեցւոյն, որուն ըստաքարա-
պետ կ'ընտրուի 1778ին¹¹ : Իր այս պաշտօնա-
վարութեամբը ո՛չ միայն մեծ խնամով ու հո-

¹⁰ Յիշատակարան Եկեղեակ Յոբէկեակի Ս. Խաչ
Եկեղեցւոյ, էջ 81—87 :

¹¹ Ամդ, էջ 56 :

դամն առ թիւատար, այսահայտան կ'ըլլայ Ս. Թուշի-
րոյրսը, զորքերսուն եւ հակոյ տնտը բարեկարգ
կարգւոյցառ թիւ տնտերուն, այլ եւ կ'ընտրուի
աւանկախարժ տնտը ստրտակերտ զորքային, որ կը
հաստատուէր 1794 թին, ինչպէս կ'ուսանալ մեզ
Սարգիս Գոյլը, Սարաֆ-է-Սոփ հաննէ տեան իւր
շարագրած Պարսկական Տեղացոյցառ թիւտնը մէջ՝,
որ կը ստղէ հետեւեալը.

Եւ օգտնուելի Ս. Թուշիկեղեցի մ'առաւար
Լ. Ե. Կարապ. շիւմալ է, որ անթերիք կարծի՝
հարկոյ համկանց, նորակիրտ որ շինեցաւ ի
բնակարանի, Հայոց ԹԻԼԻՍԻ, 1794 :

Գիշ մը փեղեւ տեսանք որ Սարգիս զորք
Լը զրէր, թէ այս Սարտիրոս ստրկաւար
նորակերտ զորքային աւանկախարժն, Նաթեան
Պատրիարքին բերել տուած ջուրին, նամբու
ներք խանդարտած բլրաբուն, ինքը սովէն ջանք
կ'ընէ որ կը յաջողի փերտշինել տալու դանտնը
1794 թին, Ընտր այդ գեղեցիկ գործը յաւէր-

20 Ինչ տեսնուեալն է այդ մեծագործը: Աւերադ
շրջադ յիշատակէ, որ ինչպէս տնէն եկեղեցի, Ս. Թուշ-
ու տնէր 4 կամ 5 գեղեցեկամայն ժամակոշներ, որոնք
տառաւաններ կանուխ կը շրջէին փողոցները, երգելով՝

Ի՞նչ բարձր բլրեալ տնտ է լի տար Լեւոնեղ,
Եկեղեցւոր մէկ խոյրէր կ'ապրէր միշտ ներսնը մու-
րիկ մը, որը Խաղով Ամուսնու կ'անուանէին, եւ որ
եկեղեցւոյն դուռը կանգնած խաւնէ կը նստէր: Ուստի
փորութիւն տնէր տարաթ երեկոնէր, միայն դուռն ել-
լալ՝ թէն անցագած կ'ապրէին իւր՝ տնուն մէջ գիշած
էր խաւնէ փաթիկ նորարկներ, եւ փողոցներ, ման
գաւով կ'երգէր՝. Անշուկ եւս իրակն առ Լ. Գիրտ.
Եւ Կովիւրով Կարմաւ Աստուած Դուռն Գոր-
տ, Կովիւ, Աստ. Աստ. Աստ. եկարող կ'ապրէր յիւն-
իւն Անշուկեղի Եւն. Եւ Կով անմեղաւոր տառ-
եակներ. Եւ ի՞նչ շատ ա՞րդափ արադ սահնցաք, քա-
ցիւր

ժողովչատանի քննելու. համար է որ Էկեզեզույ
հարստ այնինքանկին մէջ պանուած ջրատաշար
կը կրէ Մարտիրոս Սարկստային անունը :

* * *

Քաղի ջրադինէրու վերաշինու թեան պատ—
ճատ բլրակ , յա սարսարապետու թեան , պարտ—
պետու թեանէն⁹⁶ եւ մանկամարմի պաշտանէն ,
Մարտիրոս Սարկստայ ջանայիւր եղած է թա—
պին պարտք ուսելու Մատենայարանով , որու
մասին քիչ յետոյ :

Այս բաղնաջան եւ կրթասէր Սարկստայր
70 տարեկան հասակին մէջ կենած է իւր բեղ—
մնաւոր կեանքը 1873 Սեպտի Աին եւ թողաւ
է Իսկիւսարի Սեպտին Գեղարմատաւունը ,
որո ոնի փառաւոր շիրիմ՝ մը գեղեցիկ Տա—
պանայրով , պար կը կարդաւ Տէր Հմայեակի
աշխատու թեանը մէջ⁹⁷ որ կ'արտայրեմ այս
տեղ .

ՄԱՀԱՐՁԱՆ

ԱՍԻՆՐԹԱՅԻՆԱՏԱՆԻ ԵՒ ՊԱՆՈՒԱԼԻ ՏԵՐԱՅՈՒ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԿԱՅԱՆԻՆ

«Առ ընկա՛լ ի քեզ նստայ պարծանայ տպրոյ
վազորդեան ,

Զի ի քեզ հանդէի լերին Գոգոթիայ փառք
քաւաթեան ,

Եւ դոք վրդովեալք Անմահ Զարթսնիւր ջոկք
հրակերպեան ,

Շարժեցէ՛ր տառէն յակումբ գեղապար քնա—
րեւդակ ձայն ,

⁹⁶ Հնգեակի Յոքեկեմ, էջ 57:

⁹⁷ Հնգեակի Յոքեկեմ, էջ 52:

Բըդիսեայէ աստէն տնիթարչոսմ նոնի մարտա-
 փայլ շուշան ,
 Յաղայցեն փառկբ խոնեայ բնդ կեղեմ ողիք
 քիւրակնեան ,
 Ձի սա բարեփառ հայրենասիրի շքեղ մահար-
 ձան ,
 Սա նորայ պանէ բզնին յիշատակ փառապանծ
 Հայկեան ,
 Սա ի վեր ամբարն քառս թեան խմբին ճառար
 Սրբարան ,
 Սոփա կանդնեցաւ պեղեցիկ փարձից Նոր
 Ուսումնարան ,
 Սա նոի եկամուտ մթերեայ ի պէտս մանկանց
 Թորդոմեան ,
 Դիւրաքայլ դարձեաց . . . . .
 Եւթնակի աստամբ պատկեայ աստէն դիւր
 ամաց շրջան ,
 Սըացաւ ի վեր ի թորչա հաղւոյ , յիմմահից
 կայան :

Վախճանեցաւ

Յամի Տեառն

1813 յԱպրիլի 4 :»

*   *   *

Ինչպէս բռնած էմ նախապէս , Ս . Խաչ Եկե-
 պեցին մեծ ուխտասեպի եղած է , Յորհիւ իր
 ունեցած «Սուրբ Կեկաց վալտ» ի սկական
 մասունքով , զոր ստացած է 1787 Մայիս 2ին՝
 փաւրացուած Կարգուանցի Ջաքարիւր Պատ-

» Այս առթին վերջին բառերը Էդեսիոյ Էն Էզէր :

բխարքին յատուկ Կանցակազմը՝, որ կը ստանա Փանձաքանը :

Ամէն արարով անոր խաչահանդիսաբարն է, որ աստին կ'երբէն գտնուենք : Ապրիլի 11-ին անի Բն Փլիկանուն, հիանալի շարանանք :

Իսկ ի կրակի անդամարին է որ կը կատարուի Եկեղեցւոյն Տանը, շքեղ եւ արատկարգ հանդիսախմամբ, եւ որտեան Պատրիարքը մասնատրադէս կը հրահրուի պատարագայութեւն՝ աղագէս՝ տեսած ենք այդ ասիկա Պապա Բարեկարգան, Մկրտիչ Թրեման, Կերակոս Վարժապետան, Խորէն Աշրեան, Մատթէոս Եղմբրեան, Մարտիրոս Ռամանեան եւ Եղիշէ Գաւրեան, Պատրիարքները որոնք եկած անպատարագած են հան, եւ ընդարձակ եկեղեցին կը լեցուէր ա՛յ ըստիս հան բազմութեամբ, որ ներս մտնել կամ գորս ելլել կարելի չէր ըլլար :

Շատ կանուխէն կարճուած է հան Դպրաց դատ, որուն սկզբնատրութիւնը կը կարտուի 1710—1720 թուականներուն միջեւ : Ընդց բառ Տէր Հմայեակ Քահանայի հետադատութիւններուն առաջին Դպրապետը կ'ըլլայ հան ոմն Տիրացու Փարսոսա, որուն պաշտանը կը տեւէ 1765—1780 :

Ասոր կը յաջորդէ Տիրացու Մարտիրոս Աւագ Սարկաւազը եւ կը գաղապեալ մինչեւ

ՆԱԽԱՐԱՐ ԵՎ ԲԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՐ ՀԱՄԱՅԵԱԿ ՔԱԿԱՆԱՅԻ, էջ 27—29 :

1802 - Լ. Հեազհեազ ուրիշներ կ'ըլլան զպրապեալ , ինչպէս 1803ին Տէր Բարթեղեմէոս Փաշանայ , 1804ին Տէր Պետրոս , 1805ին Տիրացոյ Քերտզէ Թատգաթիւան Է : 1810ին սարաւորին Տիրացոյ Մկրտիչ : Սահայն այս թուականէն յետոյ կ'անուանին համբաւաւոր Էրամիչալ գաւառաւորներ , որոնք Էն՝ 1815ին Տիրացոյ Փամպուկէյ Մերկերբուան , 1822ին Տիրացոյ Արաքել Է : 1826ին Մարտիրոս Դպիր Շիշմանեան որ էր Ղ.Է.նոյ Էոյ - Շիշմանեանի հայրը :

1850ին զպրապեալ է Էրամիչալ Յակոբ Աղամեան , 1845ին Նորանի Արեքան , Է առանցմէ յետոյ զպրապեալ կ'ըլլան սշ-Էրամիչապուկաներ Է Եկեղեցական Էրեքոյոյ - Թեան համար գաւառաւոր Է՝ որչափ Տիրացոյ Պրիպոր , որոն կը յաջորդեն Հեազհեազ համբաւաւոր Տիրացոյ Արիստակէս , Պապա Համբարձում Ձերչեան (՝ 1904) , Տէր Պարթիկ Յանձեան (՝ 1906) , Տէր Բարթեղեմէոս Պիւրպիւրեան (՝ 1885) , Յակոբ յետոյ Տէր Սերգի (Պոյաձեան (՝ 1887) Է Է.Է.ն Յանձեան , Էրմոյ Պոյաձեան յաջ Էրամիչապուկաները՝ , որոնց բոլորն ալ ձանձղած Էմ ժամանակին :

Է այսպէս Ս . Խաչի համբաւաւոր Էրամ է Խիտ հոշակաւոր , մինչ այժմ՝ բոլորովին

²⁰ Տէ . Յարէլ , Յանձեան յաջ առաջին քան Տէր Հեազհեազի , էջ 97—98 :

անշարացած , կանդստն է միշտ ամայութեան մէջ , իբրեւ մահարձան անհետացած անցեալ վտարերու :

*   *   *

Եկեղեցւոյն հետ դրեթէ միաժամանակ զպրոցի պէս բան մ'ալ տնեցած է թաղը եւ թերեւս՝ Տէր Արքայապետ ընկալարանին մէջ էր այն . բայց խեղապէս զպրոց կամ՝ մարժարան զպսութիւն տնեկալ սկսած է 1777ին¹⁰¹ եւ տեսած է մինչեւ 1797 . ս'ը տեսնեմ Քաշի մասնակի նորոգութիւններու միջոցին «Ասլա-կիլիս» կը շինուի այն , ինչպէս կ'աւանդէ Սարգիս Գալիբ Սարաֆի Յովհաննէսեանի այս մասին գրածը , զոր նայնութեամբ ներկայացուցի արդէն Սարախրոս Սարկաւադին մասին բրտժիշտաւորութեանն մէջ :

Այս նորակերտ մարժարանին կապուած ըլլալու Ջարարիս Պատրիարքին յատուկ կանգակաւմէն է¹⁰² , որ Մարտիրոս Սարկաւադ կը հրաւիրուի ու կ'որոշուի «Թանկալար» , ու թաղին կը թական զորժը մասնակիին համաձայն զգալապէս կը բարձրացնէ , պաշտօնաւարելով մինչեւ իւր մահը՝ 1813 :

Ինչպէս տեսնուի նախապէս , Սարախրոս Սարկաւադ բաղձերախառն շխատաւոր մ'էղած է եւ մարժարանին խիստ կարեւոր մէկ պէտքն ալ հոգացած է , ռժտելով զայն Մատենադա-

¹⁰¹ Տե՛ս Յիշատակարան Յարեղեանի էջ 54ին մէջ եղած տեղեկութիւնները զորս Տ. Հմայեակ քաղած է Եկեղեցւոյն հին տաճարներէն :

¹⁰² Անդ. էջ 61 :

բանալ ժր, որ հասարակ է ոչ միայն իրեն
 տեղեկական պիտիւթիւր, այլ և՛ շարա կողմէն
 էտրեւոր մտածանելի մտղիւյի միտքայուցում
 է դարձնել:

Ամէն մէկ հասարակ տեղ տեղ կը բան է
 իրեն տեղեկական կը իրար, մէջէն մեծագրեւ
 լի մեծ է՝ ոչ ոք չի պարզապէս կրնա իրարու ունի,
 ինչ անվանի է կը լի մեծ է տեղեր, դարձ կարգ տե
 դան և մի ՎՏՊին, մարմարանին արդի Մասեւ
 նապարակներ աշխատելու գաղան մասնակց

Մարտիրոս Մարկարաց իր անունը գրան
 է նաեւ ՎՏՊ գործը Հայ բժշկական պատմու
 բեան մէջ, բնագործական ըլլալով 1787 Սոսո
 տանին Միմէն Մարկարոսի Զեպարու Կուր
 լաւ Զեպարուի աշխատելի գործը, դար
 ընտիր գործարի իմարդմանուն է 1787-ին մե
 ծանուն Էմարց Պատմելի Պատմելին, Առանց
 Մարտիրոս Մարկարացի երբեք գաղափար
 չարիսի տեղեկացին բժշկական այս կարեւոր
 մեծագրին միայն, դար ծանոթացուցան և մ
 1800-ին Կառն Եկրեւելի, Կ Պարու, Իր
 1926, Զեպարու 1830, 1830 և որ կը պահուի
 ոյմ մի իմացի Մասեւնապարանի ու կը կը
 228 իմար, մէջն ու Մարտիրոս Մարկարացի
 կը իրար 1779 իմարականով

Մ. Իմացի այս մարմարանը միայն մանչեւ
 բաշտուել՝ անխափան կը շարունակուի, և
 1810-ին մինչեւ 1815 կ'անհնայ խառն փայլուն
 փայլուն մը, շնորհիւ՝ Տնօրէն Տէր Զեպարուէն

Փառխաղեանն ու աստեղեղանն Փաշանային, ինչպէս երբեմնաներ Տէրայենց Պատարելիի հրատարակած «Հարստան» թերթէն¹⁰² և Ջախունիայ Արշալոյս Արարտեան ինձէջ հրատարակուած թղթակցութիւնէ մը¹⁰³, որ վարձարանին խոստ վադրուն լստաջադիմութիւնը պիտի տրուէ երբ պիտի և երբ նկարագրել տեղի տնկած մրցանակարարութեան հանդէսը, որուն երբ նախագահէ Վերթեանէս Եւրոպային վարդապետը ի պիմաց Կոստիկոս Պատրիարքին

Վարձարանը որդ ժիշոցին երբ մատակարարութեան լստաջադիմութեան հետեւեալ թեկնարարութեան մը անորով, որուն Աստեղեղանն եղած է Փիշմիշեան Նշան ազա:

Տնօրէն Տէր Կոյհանէնէս մտանաւ որ ոյժ տաւած է եղեր մայրենի պարտար լեզուին, և աշակերաններուն պատրաստել կուտայ եղեր մեր նախնեաց լեզուակին նախընայ ասեր, որոնց մէկ հասար՝ Կոստանդնուլի շարաքանկան Բնիկ Բեհի Բ. Կոյի պարտաւ Բեհի տալու, ի գովեստ պրտագ լստաջադիմաց մէլայ, հրատարակած է լեռայ Արշալոյս Արարտեան¹⁰⁴ Բայց որիշ թղթակցութիւն մը որ 1847ին հրատարակուած է, և երբ նկարագրել տարեկան մրցանակարարութեան հանդէսը, կարեւոր երբ համարիմ պետեղել հոս

¹⁰² Հայաստան, Ա. տարի, Թիւ 24, 7 Դեկտեմբեր 1846:

¹⁰³ Արշալոյս Արարտեան, Ջմիսնից, Թիւ 285, 145 Կոյի 1847:

¹⁰⁴ Անդ, 16րդ տարի, Թիւ 345, 2 Մեկտ. 1849:

Իրրեւ: Կարեւոր էջ մը, Ս. Թաւրի շինե վարժա-
րանին կրթական վիճակին պատմութեան:
Ահաւասիկ այն¹⁰⁶:

«1847 Հոկտեմբեր 12ին Կերակի սրբ տեղի կ'ա-
նենայ Իսկիւտաւրի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյն պարտաւան ա-
շակերտաց Հարցաքննութեան հանգիւստ, սբ տեղ ներ-
կայ էին Ամենապատիւ Սրբազան պատրիարքը, բանի
մը գիտնական վարչապետը եւ վարժապետը, այլեւ՝
Մխիթարեան Մխարանայ իննէն վարպետացի Հ. Սոյ-
սէն վարժապետը՝ ընկերութեամբ ուսու մնակեան վար-
ժապետի մը, եւ ուրիշ շատ մը յարգի անձինք: Հան-
գիւստ քիչեալ եկեղեցւոյն մէջ եղաւ, սբ արժանաւոր
կէրպիս ըստ պատեմման յարկատու: Եթեան յարա-
պալիս պարզարեւի էր եւ մէջ տեղէ մին պրտակցան
մ: զբ: Եւան էր, որուն վրայ կը տեսնուէին երկրպագոյ
մը եւ աշակերտաց ազգի ազգի շարագրութեանց եւ
ու: Գեղեցաւ իւրեանց փորձերը: Կէս սրին գրեթէ մամ
մը մնացած՝ պանդակին շնորհմը բազմաթիւ հանդի-
սականաց ուշադրութիւնը հրաւիրեց եւ անօրինակ
հայկարանայ իննէն պատասաւ տրամետաղաւի Պոզոս
վարժապետը սկսաւ իւր պատրաստած հասար խօսելու:

Այս ատենախօսութեան ետքը աշակերտները
քննուեցան հայկարանութեան առաջին եւ երկրորդ
մասին վրայագը, եւ ուսու մնակեան աշխարհապետութեան
վրայագը, եւ հասարակութիւն ամէնքն ալ բաժն պատաս-
խաներ տալով իրենց եզան հարցմանցը, բայց ունին
գիրները իրաւ գոհ եզան անանց յատմողութեան իննէն
եւ բարեկրթութիւնն անանապէս մայնաւորի աշա-
կերտները հանդիսականաց սիրաւ քանչեպեցին՝ իրենց
ներդաշնակաւոր էրգերովը, որանց համար կը պարտա-
ւորեմ ընթահակաւ ըլլալ մայնաւորի պատասաւ պա-
սուէր պարան Աւերտանին: Այս բարան՝ պարեն ու
այս 12ին հարցաքննութեան վերջը՝ յատմողէմ աշա-

¹⁰⁶ Արշալոյս Արար. անան Զմիւռնիոյ, Նոր տարի,
Թիւ 297, 31 Հոկտ. 1847:

կերտաց սրբանուկներ և արժանաւոր դրոշմը պարզեւեւ
 դան Ամենապատիւ Արքեպիսկոպոս Գառնիարքին ձեռքը, որ
 էր սովորական ազգասիրութեամբ ազգու և ճերմե-
 ւանդ տաճնաբանութիւն մը ընկնով՝ բաժակերէն զա-
 նանք յարստեւել իրենց սուսմանսիրական արդատա-
 ւոր աշխատութեանցը մէջ, և արհնելով բնկերութեան
 վերաանուշ մեծապատիւ նշան ազան Բիշմիլում և
 արժանայարգ Նոզարաբնու ազաները բարեկէան վար-
 ժապետները և սաւացիները, և ամենէն ալ շնոր-
 հակոյ բլլալով չոյրարար՝ կրկն իր պատուական
 տաճնախոսութիւնը: Արդ՝ որովհետեւ մէկ օրուան մէջ
 անհնար էր որ յենուց բոլոր աշակերտաց Նորգարնու
 խիւնը, վասն որոյ հետեւեալ կերակըն, այսինքն շոկ
 տեմերի Եփն՝ վերաին դամարուեցաւ ժողովը վե-
 րոյիշելով նկեղեցիին և էջ, և մտցեալ աշակերտները
 շնչուեցան Նոյնարանութեան երբորդ և Զորբորդ մա-
 սին վրայք, որոնց գոսատու է արժանապատիւ Արա-
 ւղեան Մանուկ վարժապետը: Եւս ոչորիկ սկսաւ զաղ-
 գիարէն լեզուին Նորգարնութիւնը, սրուն գոսատու
 է արժանայարգ Ամիրայրեան պարան Ամանը, որ և
 շաղգիարէն նաւ մը խոսեցաւ: Վերջապէս թուարա-
 նութեան սկզբունց վրայք ալ Նորգարնութիւն բլլա-
 լով, հանգչաւ կատարեցաւ, և առաջին մրցանակի
 արժանաւոր յառաջագէտ ազայոց վկայական տրուեցաւ:
 Իսկ երկրորդ մրցանակի արժանաւորաց ալ յառաջա-
 դիմութեան տաճնակներ շնորհուեցան: Ահա ստիկ
 վկայագան առնող աշակերտաց անուանքը, որոնք ար-
 ժան համարեցանք հրատարակելու՝ նախ՛անսորո-
 թեան լրդիս մը տալու համար Գործնայր՝ Գարեգե
 Աւետեան: Եւրովիլ Կարապէտեան: Գարեգիլ Գեոր-
 գեան: Գարուբիս Խոյրիս: Կարուբիս մանտեպի
 Խարբեան: Գարեգիս Վաթեղեան: Կարուբիս Զատ-
 րեան: Պարոտ Խոյրիս: Գրիգոր մանտեպի: Կար-
 յեան: Կարուբիս Խոյրիս: Գարեգիս: Կարապետ:
 Կարուբիս Զոր: Կարապետեան: Կարգիս Գարեգեան:
 Աւետիս Կարապետ: Կարգիս Կարապետ:

Ընդ ամէնը 15 աշակերտք, որոնք վկայական

բառացան։ Արդ՝ կը մնայ մեզ մէկ պարտաւ պատկեր
մը եւս կատարել։ մեր մտերիմ երախտադիտութիւնը
ըսողքին ինչպէս ժառանգանէ, ինչպիսիւն մեծա-
շուք նշան Աղային՝ յիշեալ պարտաւ բարեկարգ յա-
տաջողութեան չամար, որուն վերատեսչութեան
պաշտոնը բարենախանձ հասնող մը ի դարձ կը շնչ-
արժան կը համարէժք նաեւ պոզութեամբ յիշատակել
Յէր. Վահանձեւ պանոսկան եւ բարեկրօն յաշտեալի
բարեխան անարեւելիս նմար, չպկար տեսութեան պա-
տաւ պատուելի Պաղոս վարժապետին ջերմեան
նշանը, նմանազէս պեղեցկապրութեան ուսուցիչ պա-
րուն Աւետիսին յաջաբամբտ աշխատութիւնը¹⁰⁰։

Վարժարանին սյոս փայլուն յատկացէմ
վճարելու տեսեալն չ'ըլլար պարտաւարար-
ապէսայի հրդեհ մը պայն բոլորովին մոխիր
կը պարմնէ Աշմին, եւ հարկ կ'ըլլայ՝ որ կէկե-
պեցւոյ վերնատունը կամ պատկերներ ծառայեն
Դպրոցի։

Սակայն սյն միջոցին Դպրոցին նիւթա-
կանը կ'իյնայ խիստ անձուկ պրտութեան մը
մէջ, որուն համար Հոգարարմութիւնը կը
ստիպուի՝ ի նպաստ անոր, սարքել վճարեա-
հանութիւն մը, որ կը պատկուի կատարեալ
բաջողութեամբ, ինչպէս կը յայտնէ Ձմիւս-
նիոյ «Արշալոյս Արարատեան»¹⁰¹։

Նիշդ ինր տարի վարժարանը կը մնայ

¹⁰⁰ Ըստ այս Թղթակցութեան բաւարարին սխալ կը
համարիմ Յէր. Հմայեակի պատրաստած Արեւիկեական
Երեսակարարին սյն առկերը, որոնք Ս. Կաշ վարժա-
րանը 1846ին սցրած կը համարին եւ վերաշինուած
1857ին (էջ 61)։ Ս. Կաշ վարժարանը հրդեհի ծարակ
եղած է 1850ին եւ վերաշինուած 1859—1860 ինչպէս
կը յայտնեն անոր Արժանապրտութիւնները

¹⁰¹ Արար. Արար. Արար. Արար. Արար. Թիւ 656,
27 Փետրուար 1853։

այրեւոյցուէր, եւ էրք Յակոբոս Սրբազան Սե-
րոբեանն ՎՏԻՆ ՎՏԻՆ թաւին պատարկութեամբ
թեւեղն զերջնականապէս հարմարեցաւ կը բա-
շտէր իւսկիւտար Ս Սաշ, իր կէտ նպատա-
կին կ'ընէ 'Գորոցին զերաշինու թիւնը:

Հակոստակ իր սխալուն եւ աւելի ամե-
նեւուն, այս պատասական ու անհման է կեպե-
ցականեր ա'շ մէկ ջանք շի խնայեր սաւ պղպ, եւ
իր յայտը ունեցած-շտանեցածը մինչեւ անպամ
կախակոյստական թանկոյին մասամին ծա-
խելէն դատ, կը գիմէ աջ ու ձախ, կը հասարկ
մարմարային յուսաները եւ էրեք տարուայ
անձաններ ու անհմատ արծաշան աշխատու-
թիւններէ զերջ, կը յաջողի մարմարանին շի-
նու թեանը համար հարկ եղած արտանու թիւնն
եւ պատարը ձեռք բերել¹ Եւ հիմնարկէր
կատարել ՎՏԻՆ Սրբազան շին, ինչպէս կ'ա-
ւանդեն մարմարանին այլեւայլ կողմերը գե-
տեղուած Սրձանապրտ թիւնները, դարս կա-
րեւոր կը համարիմ նոյնու թեամբ ներկայաց-
նել քիչ յետոյ:

Շինու թիւնը՝ որու միջոցին Յակոբոս
Սրբազան, Հակոստակ իր աշխար միմանկին,
անձամբ քար եւ կիր կը կրէ Լզեր¹ Եւ կ'ա-

¹ Վարդանան Յրշառակաւու, Տէր Հմայակ
Մահանայի, էջ 61—62

² Յակոբոս Սրբազանին այս անձնութեան թիւնը
շտանք յամ եմ, բայց Լզան ճիմանան ՎՏրայ, իր
սղոյսութեանը աշխարհ տեսած բոլորով հիմնայիր
Սրբազանին իրեն պարծաւը շինութեան աշխատիր:

տարախ մէկ տարիէն եւ Ս. Խաչ կեկեղեցին իր
կողմքին կ'ունենայ՝ ոչ միայն մանչերու, այլ
եւ տղջիկներու մարմարան, որ տաղին ան-
գամին բոլորով կը հաստատուէր թաղին մէջ:

Ասանց հանդիսաւոր բացումը կը կատա-
րուի 1860ի փետրեբր, Սուրբ Յակոբ Մօքնայ
Հայրապետին Տոնին, որ Հիմնադիր Սրբապա-
նին ալ անուան տարեդարձի օրն էր:

Այդ բացման հանդիսութեան յիշատակը
մինչեւ այսօր տմէկ տարի կը կատարուի մե-
ծաշուք կերպով «Սուրբ Կաղարօն», եւ այդ
ութիւ՝ Հիմնադիր Սրբապանին անունը՝ հետը
նաեւ Կաղարն Յակոբ Պատրիարքը կը պան-
ծացնեն կեկեղեցական երգերով, հասերով ու
արտասանութիւններով, նախ տղջիկներու
կողմը՝ Տոնին շարաթ սրբ, եւ Կերակր ալ՝
մանչերու Դպրոցը:

* * *

Գեղեցիկ հարստապետութեամբ ու ա-
ռաջատար հոգեւորական պահանջներուն համաձայն
շինուած՝ հոյակապ, քարուկիք, եռաշարի՝
մասնաւոր մարմարան մ'էր որ կը կանգնէր
Սեբաթիէի մէջ, մկրտուելով Ս. Խաչի ա-
նունով:

Լուսաւոր, սղասուն եւ արեւադուն մեծ
ու բնդարձակ սրահներ եւ պատարաններ ու-

Երատակութիւն Տր գրեց այդ մասին (Բիւզու ղիմն,
Թիւ 4637, Յունուար 1912:)

ներն վարժարանները իրարու նման, ինչպէս նաեւ յատուկ մաշտարան, խոհանոց, մասնաւոր Մատենացարան ու Խորհրդարան և այլն:

Ս. Խաչեկեղեցւոյն միշտ բաժր, բայց փոքրացով մը անկէ ըստնուած՝ Վարժարանը կը տարածուի Եկեղեցւոյն սփռոյճը երկայնքն ի վեր, նախ մանչերունը Արեւմտաք հայոց, և կից անոր՝ պէտքերը՝ աղջիկներունը, երկուն ալ պարտէզներով շրջապատ:

Շատ շրջի է մտաբեր¹²⁰, որ ունի մարմարեայ փունքու վրայ յից կաճարածեւ հովանի մը. ներքեւը վարժարանին երկաթեայ թանձր դուռը, որ կը բացուի բարձրկէկ պարտէզի մը վրայ. այս պարտէզը կը ըստնուի երկուքի յայն միջանցքով մը, որ սարսկուած է նկարապէս կիսկիտուած դոյնպոյն խնամքարկներով: Ասոնց սկիզբը՝ վարժարանին նախասեմին վրայ՝ դեռինը շա՛տ յառակ ու յայտնի կերպով կը կարգացունի՝ գետնին վրայ ըստնուած «Ինկուն շան» խոչոր երկաթադէր տառերը:

Այս անցքը եւրրմեւ մեր աշակերտու թեւան

¹²⁰ Այս մտաբերն պատկերը հրատարակուած է 1927ին Տէր Հմայեակի Յորեղիտեան աւտրին մէջ (էջ 86): Լւայա Դուրեան կ'ընէ Պատրիարքին Քահանայութեան յիսնամեակին առթիւ լոյս տեսած Հաւատքին մէջ (Մշակիմ ու վարձքը, Երուսաղէմ 1931, էջ 183):

ժամանակ՝ կը ծածկէր երկաթէ անոթով ու
 թէյերով ամբարտա շինուած հսկայ կամար
 ժր , որուն վրայ հոյ թ հոյ կը փթթէին սա-
 ցածրուն վարդենիներ ու յամբիկենիներ եւ
 այլ տեսակ ծաղկենիներ , իրենց բարս մետ-
 ժեա բացդրութիւնը շարս կոպժ ամբարտեղով

Արջանց թին արարար կը տեսնուի ԱՅ ԱՇ
 ամառնունեկով ժարտարեաց խոյն ամպսխ
 ժր , լեաց սխաւարայ հեմէլի ժր , որուն
 վրայ կը յատնանայ վենիեն պեղեղիտտեւի
 պատշաւմը Այս հեմէլի թին աջ կոպժն կ'եր-
 ժեցուի բաւականի մեծ պարտէյ ժր , որուն
 տէրիցը կը պանուի Այս նրա խոյ կոչուած
 վարդիկ շէն ժր Եղբայրն յիշոյ մէջ տեղը
 կը յաւաի մտարի պիտու որ պարս , որուն
 վերեւ կը կարգադուի ինք տալ բարբաղիք
 Արձանադրութիւնը ժր ասպէս .

Տեսան Ատկարայ Արբաղան Հօր յաւերժ
 մետաղէ յիշատակ ,

Ընդ Արդաւէր Բարեբաբ տեսող նորին հա-
 նից ամանդակ

Ար նուիրեն թ փառս կրանի եւ պիտութեան
 պայս նոր յարկ ,

Հրով սիրոյ վերականգնեալ պիտակայն թ
 հրոյ տեւակ :

Այժ Տեսան յերկնից յիցի յաւէտ վարժարտ-
 նաջս հովանի ,

Ար յաւիրեն իր բեւ փիւնիկ արդ պերճա-
 ցոյն ծնանի ,

Անարկտիկոն խմատառութեան ուր հայ
մանկտի ըմպէլի դայ,
Որ այլ ևս ուստեքց միայն այլ ևս գտաւրց
Ջամբիւսիցի:

Ճամբի Տեառն 1870 Օգոստոս 22 սկսեալ
1860 Օգոստոս վերջ աւարտեալ:

Նայն անձեցիբին ձախ կողմից սրտին վրայ
այ գեղեցիկած է մարմարեայ խոտը ստիւ-
ստիւ մի ար կրէ հեռեւեալ 22 տարի ըր:

ԱՂԱՂԱՎԱՅԻՒՆ ԱՄԷՆ, ԱՍՏԻՍԱՆԻՒՆ:

Ի ժամանակս ժամանակն Տէրութեան Է
լ սրն, սպիւն Էրաւանս խաղաղութիւն խաղաղին

ՍՈՒՆԻՒՆ ԱՊՏԻՒՆ, ՄԷՆԻՏ ԷՄԵՆ:

Եւ ի Հայրապետութեան սովնալն Հայոց Տ.
Տ. Մարտիոյն վեհախոս Սրբազան Կարո-
ղիկոսի: Եւ ի Պատրիարքութեան Սրբազան
Բայն Երանազմի Տ. Յովսէփոս Արք. Երանա-
ստի: Եւ ի Պատրիարքութեան Կառաւարդու-
սիրոյ Տ. Սարգսի Արքեպիսկոպոսի: Փրանա-
ջան Էրանախոսութեամբ և անխնդ անձնազի-
ջանիւ Տ. Յակոբոյ ձերտաւարդ Արքեպի-
սկոպոսի նախորդ Պատրիարքի Մարտապա-
րքի: Տրո՛ւ ևս ստապրութեամբ բարեխորհարդ
Ազգասէր Տեսրց արքայապետին վերականգ-
նեցաւ ի կիսանց կրկին վարժարանս Սոփր-
եայ Երեզնոյն ի փոս կրանի և զխոսութեան

և Լուսինեցու ի վայելիս ստաներաց ևս դատե-
րաց Լուսաւորչեքամ Հայ
Ազգիս :

Յամի Տեառն 1859 Օգոստոս 22 սկսեալ
և ի Եկեղեցեալ ամի 1860 Օգոստոս վերջ :

*Դանէն ներս լայն բակ մը , որ է ստաջին
յարկը , աջ ու ձախ պարսեբաձեւ լայն դան-
դախներով , որտեղ կը հանեն Երկրորդ ու Եր-
րորդ յարկի սրահները ևս դասաբանները :
Բակին ձախասը կը տարածուի վարժարանին
բնագործակ Սեղանաստանը , որտեղ դասն քո-
վերը կան ժէկմէկ աղբերակ ևս վերէն ալ
պեղեցիկ վերաստան թխն մը 12 սոց Սեանա-
սոր , ստաջն :*

ՎԵՐԿՈՒՆԿ ԴԵ ԵՐԱՅԻՄՆԵՑ ԿԵՐԵԱՆ ԻՅՐԵՆ ԼԵՎԵՆԵԱՆ ,
ԼԻՎԵՆՆԵ ԿԵՐԵԱՆԻՐ ԿՐԶ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱԿՆ , ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ
ՔԻՄ ՏԵՍՍԱԿ :

ԿԵՐԵԱՆ ԼԵՐԵ ԿԵՐԱԿՆ ԵՐԱՅԻՄ ՏԵՐԱՅԻՄ ՏԵՐԱՅԻՄ ԵՐԱՅԻՄ
ՋԱՌԱԿ :

ԿԵՐԱՅԻՄ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ
ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ :

ՎԵՐԿՈՒՆԿ ԴԵՐԱՅԻՄ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ :

ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ :

ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ,
ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ,
ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ :

ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ
ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ :

ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ,
ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ,

ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ
ԿԵՐԱՅԻՄՆԵ :

ՈՐԲ ԳՈՒԹՆԵՂԻՆ ԸՆԴԵՍ ԶՈՅՄԱՆՊ ԶԱՆԶԱԿՆ ԳԵՇԱՆ-
ՏԱԿ:

ՃՈՂԻՆ ՏՆՆԻՆ 18 ՅՈՒԹՈՒՄ 22 ԻԳՈՒՆԱԼ ԵՎ 1860 ՎԵՐՈՒՄ
ՎԵՐՋ ԱՌԱՐՏԵԱԼ:

Ճաշաբարահին ճիշդ վրան է նախակրթա-
րանի սրահը, սորա բոլոր նագիւցը, եւ աւելի
վեր Էրբորդ յարկը, որ է Ուսումնարանը, իր
կրկնակ Դասարաններով:

* * *

Սղջիկներու վարժարանը վաղոցին վերի
կողմն է՝ գէղ Սրեւելիք. ունի նախ իւր պար-
տէզը, որուն վրայ կը հայր սխներու վրայ
շինուած պատշգամ մը. սորա ներքեւը վար-
ժարանին մուտքի դուռն է կրկնով և ասոյ
Ուսանաւոր Արձանադրութիւն մը բոլորադիր
փորուած, որ է:

Վերի ք դասերք, աս էք ձոյն համաստեղդ
աւետեաց,

Սիրով ուսմանց դալ չիմ գոյ գոր սուրբ կնաշն
յաջողեաց,

Յրատանց խմաց ծծել կախն գոլխտանին գի-
տութեանց,

Եւ գտանել ի մեա զանկապակին զանդին
զանձ:

Կեցցէ Յակոբ Սրբադան բնդ բարեբար Սյ-
գասէր Տեաբց,

Որք յանձա՛ ի յիշատակ Էդէն պատհաւք մեր
զոյութեանց:

1860 Օգոստոս Վերջ:

Ասոր խորհարարած խնները յար ևս նման են մանչերու վարժարանին, բայց աւելի բլլարով՝ ունի իրեն կից ևս հարաւային կողմը քարակիր տնրաշէն Մատենաց տրանը, ուր երբ իմարտ համար յատուկ երկաթեայ անոտարով մը կայ մանուկու նախակրթարանի արահին մէջքէն:

Ինչպէս կանխաւ յայտնած եմ, այս վարժարանները ունին իրենց առանձնայատուկ պարտէզները՝ հովանաւորումը կեդրատուեր Ծատերով¹¹¹, որպէս զի երկան մատաղ սեւրուանները պրտան ի կողքուրիչ վայելիք լիութի ունենան, սրտանը բանի մը մամկրուն:

Մանչերու վարժարանին նախակողման պարտէզին մէջ, Ասկարտա Պատրիարք շինել տուած է անուշ ջուրի աղբիւր մը, ևս հոն պարտատակ տուած է նաեւ իւր վերջին Քնուքանը, կերտուած մարմարեայ որրտաւշ տապանաբարերէ: Բախա շանեցաւ սակոյն հոն հանգչելու¹¹², զի՝ 1862 շահամբեր ըին

¹¹¹ Աթմ ուլ պայ:

¹¹² Այս պէրեզմանին մէջ 1875 նպեմբերին ներուէն Պատրիարք Վարժապետեան թողել տուաւ իր հասկար ծաղր՝ Տէր Արխատակէս Արքայան Ռաֆայէլանը, նախկին Տեպագա, և Գարպիշ Ս. Կարապետի և Ս. Առշի Ասոր շիրմը մինչեւ այժմ անդիւր մնացած բլլարուն, ուղորի մայն բարձրագուց Հորպ նշան ճիփանեան: Եւ ասաջարկեց որ վրան փորագրուէր իր շարագրած Տապանապիրը՝ պը հրտաարտեկեց Երզնէն զինն թերթին մէջ 1912 Յունուար 12 25ին և որ կը:

Կ. Պոլսէն մեկնելով, Երուսաղէմ ու խառն կ'երթայ, այն տեղ արկածի մը գոչ կ'ըլլայ¹¹¹ ու կը վախճանի Նոյեմբեր 6ին¹¹², և մարմինը մեծաշուք հանդէսով կ'ամփոփուի Ս. Փրկիչ Եկեղեցւոյ դռնի մէջ, ուր ունի իր շիրիմը, յասուկ տապանադրով դո՛ւր բերել տուած Լժ մամանկին և է՝ հետեւեալը.

ՏԱՊԱՆԱԳԻԻՒ

Շինող վեհ յարկացս, Արևի Դէմն Յակոբ,
Մինչ ի կեանս էր, ետ պեզել զպս զուր,
Եւ կանգնեաց վասն իւր եանդատեան շիրիմ:
Յուխտ ելեալ ապա՝ ի Սուրբն Սաղիւմ,
Անդ վնարեաց զկեանս, կոմօք Բարձրելոյն,
Փոխեցեալ յատեացս ի Վերինն Սիօն:
Փոխանակ նորուն, հաճութեամբ ազգին,
Տեսնն Արիստակեայ՝ ա՛ստ եղաւ մարմին:
Կաց սա երբեմն Դէտ՝ Անգրկմապոլսոյ,
Յիւղոյ Տեղապահ Աթոռոյն Պալսոյ,
Յոր ամենութեան արար մեծի ցայց,
Ապա քարոզիչ Սուրբ եկեղեցւոյս:
Այր եկզանդի, սնքասիբ կեցօք,
Յիշատակ բարի եւ սա մեզ եթող:
Սան՝ւնք դպրոցիս Է ա՛յցելողք շիրմիս,
Հովուացս երկացումց համէ՛ք ոգորմիս:

Հորոյի այս դրածը՝ գծրախտարար անթուական է, և մնաց՝ իբրեւ ճշմ. բարբառայ լուսազատի. և վերոյիշեալ շիրմաքարն ալ՝ առանց ո՛ր և է արձանադրութեան:

¹¹² Մասիս, Թիւ 556, 6 Հոկտեմբեր 1862

¹¹⁴ Յաղորդս Սրբազանի պատահած մահառիթ արեամբ, ինչպէս կը կարչանք՝ Մուշրա թերթին մէջ (Թիւ 567, 24 Հոկտեմբեր 1862), կը պատահի գիշեր տանն ձերանապարզ Սրբազանը արթննալով, բո՛րք եղած հրազը վառել ուղած ժիջոցին, յանկարծ անկողինը ծածկող վարակչորք կը լսնկի ու հետք Սրբազանին թեւերը և երկայն մօրսրը կ'այրին բժշկներ կը բուրսին, բայց անպատահելիան դարձանները և Յաղորդս Սրբազան երեքշորս օր յետոյ կ'աւանդէ հոգին:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՈՏԵԱՆ
 ԲԱՆՈՐԱՅ Ս. ԱՐԺԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱԽ-
 ԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ Կ. ՊՈԼՍՈՅ, ՈՐ ԵԿԵԱԼ
 ԶՈՒԿՑ ՏՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԱՅ ՀԱՆ-
 ԳԵԱՒ Ի ՏԷՐ ԵԱՄԻՆ 1862
 Ի ՇՆ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ

Անեման եւ շքնազ մեծ ազդեցութիւն մ'էր
 Յակոբոս Սրբազանին ըրածը, առանց անոր
 ազդեցութեւ, ուսումնասէր ջանքերուն ու անձ-
 նակը զոհողութիւններուն, Ս. Խաչի թաղը
 դո՛ւրսէ յաւէտ դուրի մնար իր արդի հայակազ
 երկեւոյ վարժարանէն, որ երեք քառորդ դարէ
 ի վեր ընծայած է Ազգին բնափր ու կարեւոր
 բարձրագոյն պատեհներ ու անմահ կրպակ իր
 Հիմնադրին Անունը ¹¹⁵ :

¹¹⁵ Ինչպէս արդէն նշանակած եմ, Սրբաբնան
 Սրբազան երկրորդ Պատրիարք եղած է Կ. Պոլսոյ. նախ
 [ՆԱԽ—ՆԱԽ] մէկ տարի այդ միջոցին կը յազուէր Իբու-
 կիտարի ճեմարանին խնդիրը եւ այդ ազդեցին կարեւոր
 հարցեր, որոնց կարգադրութեանը համար Պատրիարքը
 մոզմով իր հրահրէ մեծաւազ պաշտօնները. յայտ ա-
 սոնք պատասխան անդամ ընէ տար. Պատրիարքը
 սրամակնով կը թողու մեկն ինչ որ կ'երթայ՝ կը ջա-
 շարի Ազգ. Հիմնադրանց, կատարարութիւնը զոյս թմա-
 նայով կը կանչէ Ամիրսեները եւ իրենցմէ բազաւորու-
 թիւն կ'ուղէ. ասանք կը համարձակին բռնի՝ թէ Պա-
 տրիարքին խելքին եկած է Վառամ. Աւետ. Պէրպլ.
 րեւան], իջ 2733. Այս անգամ ստացողութեան վրայ կը
 հրամարեցնեն Յակոբոս Պատրիարքը, որ չարմախ
 կ'երթայ Մարզաւան, սրուն առաջնորդն էր արդէն,
 Այս միտմեայ պատրիարքութեան միջոցին է որ Մեա-
 րոպ տարկաւազ Թադիսեանց նշանաւոր դրողէւր
 Կ. Պոլիս կու գայ եւ ապրուստը ճարելու համար կը
 սկսի հայերէնի դասեր տալ նորեկ յազաբեկան Մի-
 սիանարեկը. Պատրիարքը այս բանը յաւանք ողկս
 ստատիկ կը յանդիմանէ Թադիսեանցը ու զայն պտտ-
 մելու կ'ըրէ. Ս. Թադիսեանց կը ատկայութի փախչի:

Հրապարակու Գրասարթ շէնք մ'է Ս. Խաչի
փարժ տրանք, որ իմ ու սիրական Եղբորս նախ-
նական կրթութեան տրանքն եղաւ 1864էն
մինչեւ 1877. եւ ի՞նչ քաղցր յիշատակներ
կ'արժնանան այժմ իմ մէջն, երբ միտքս կը լե-
րեմ աչք սուրբ յարկին ներքեւ անցուցան մեր
մանկութեան ու պատանեկութեան օրերը,
որոնց կը սիրեմ անդրադառնալ արայ ու-
սումով:

Բուռնական ժամանակ մեզ մասն եղած գրացի
փարթեւութեամբս անհրաժեշտ լի մնանայլ փերջ,
կանու ինչ սկսանք յանախել Ս. Խաչ, սկսե-
լով Նուրկայէն. հոս պնակի փրցնախ Ա. Բ. Գ.

Է. Գնոյ կոյկաթա, որ իւր յիշատակը անմահ է
զարդ

Սերտեան երկրորդ անգամ պատրիարք եղած է
184—1868 իւր Եպիսկոպոս անունը փոխելով Եպիսկոպոս
յաջորդելով Զուհանեան Մատթէոս Պատրիարքին որ
սահման չալաց կաթողիկոս բնորոտած էր (Պատմ
Ա. Գ. պատմութեան. էջ 336 և 337):

Յետոյ Սերտեանի աջ երկրորդ պատրիարքու-
թեան ժամանակն է, որ Ազգային Մանսնայրութիւն
որ խմբադրելու խորհուրդը կը յաջատի եւ այդ աստի
կ'ընտրուի Սահմանային Սահմանային, որ կը
պատրաստէ արդարեւ Սահմանային խմբի, յայց հա-
շիւ ինչ կը հաշտուի՝ կը փոխ տանց գործադրու-
թեան արժանանալու գի Յետոյ Պատրիարք կը հրա-
ժարէր Սեպտ. Ա. ասար, թիւ 31. 1856. էջ 15:—175
եւ Մատիւ, թիւ 270. 28 Մարտ 1857 Մախան Սահմանային
Պատրիարքութեան յաշտելէն յետոյ երկր
անապրիւր չէ գանում Ազգային խմբիներու մասին
եւ 1862ին երբ Մանսնայրութեան փոխ, իրենց աստ-
ղութեան աստիանին կը հասնէին ու երկարատեւ
թիւններու անցի կու տային, նախկին Պատրիարքը՝
Իսկիւսարի նարաշէն զպրային մէջ 1862 Սեպտեմբե-
րին երբ որ շարունակ միութեան ժապարակը կը հա-
ժարէ եւ իր խորատեաններով կիրքերը կը հանգար-
անցնէ: Մատիւ, 14, 15 և 22 Մեպտ. 1862:

ու հասարակ բնիվերացանու թիւնը ստորկէ յե-
տեղ անցանք Նախնայիք արարելու, ուր վարժա-
պետ-կրօնավարիչ էր Տ. Գէորգի արքիւ՝ Տի-
րապետ Ասատուր և Ասատուածատուր, ուսու-
նէականը՝ Տէր Խորէն Կոչումով։ Երաճէն պատ-
կ'անել ինչը Ասղվաթի, Գործոցի, Նախնայի ան-
ուսկիւր բնիվերացանու թիւնը, պուրնիվացա-
բար վայելելով զձեռքը, «սալսալիչները, մա-
նուսանց օրհնութիւնը որ տիրական էր Մեր բն-
իվերացանու թիւան սխալները անպայման ուղ-
ղուելու էին կամ՝ տպատկանարու թիւներովը
և կամ՝ թաթառարու թիւներովը Ասատուր
Վարժապետին, որուն քովը միշտ բաղձած էր
Տիրապետ Գորգիւրը և Գրիգորը, Եկեղեցւոյն
Երաժշտապետը։ Մաշտարաթը Երեւ պարս-
կամ աշակերտներուն ձայնաւորու թիւան և
նաւոր գրի վարժապետի Կոստէր Կուսար, ու
զբուսան մէջ քանի մը անգամ ալ այս կամ
այն աշակերտին ձայնային վիճակը կը քննէր
զորոն թիւան յարմար Եղեցները որոշելու հա-
մար։

Անժողիտ ու խոժոռապէժ, արծառնոցն
մարդ մ'էր, խոստով ու անախարժ ձայնմը ու-
նէր, թէև շատ հմուտ շարականի։ Բացի
Երաժշտապետի կամ՝ պարապետի պաշտանէն,
հակոյ էր նաև Գալարցի Մատենադարանին՝,

116 Այս Մատենադարանը Մ. Խաչի հին վարժա-
րանին մէջ հաստատան է, նախաջրաւաղանս Մարտի-
րոս Սարկաւաղը և ժողովան է յազմաթիւ սուղոյիք և
մեղադիր հասարակներ, զորս կրցած են ազատել յան-
հրդեհէն։

Յակոբոս Պատրիարք. Ինչպէս բաւան մ'արդէն,

սը որսուան մեծ մասը կ'անցնէր, ոչ թէ զիր-
 յերսու մէջ գեղերելու, այլ արբենալու Թոս
 կ'աշուած կարծիք խմելոցով, զոր կը պահէր
 հոն եւ որուն շիշը տարինէր յետոյ զտայ եւ
 1883ին, այդ Մատենադարանի դարակներէն
 մէկին մէջ, երբ օր մը գտցած էի հոն մէկ
 քանի ձեռագիրներ աչքէ անցնելու:

*

Աստուսը վարժապետին բացակայ եղած
 ժիջոցին Տիրացու Գիրգորն էր սրահին կա-
 տաւորելը: փոքրիկ յանգանք մը եթէ տղու
 մը վրայ տեսնէր, անմիջապէս զայն բռնէր կը
 կանչէր ու տանոց այլեւայլի, եւ տանոց բաւ
 մը բերնէն հանելու, ձեռքէն անբաժան եղած
 փայտաթիւ շորս հինգ անգամ անինոյ կը դար-
 նէր քալը կ'աշուած ծեծը, որուն բնագործա-
 ցութիւնը ցար սրերով շէր անցնէր մեր ման-
 կական փափուկ ափերէն:

Մեծը այն՝ վարժարանին կրթական ան-
 ցոյց. ծրագրին գլխաւոր մաս կը կազմէր, եւ
 այդ պատճառաւ, շա՛տ տղու այ Գորոցա-

գործատանին վերաշինութեան ժիջոցին, յատուկ շէնք
 մ'ալ կատուցած է ազնիւներու կողմը. իրբեւ Մատեն-
 ադարան՝ որ բարակիւր է եւ ամբակուս բաւական ըն-
 գարձակ, ուր Մարտիրոս Մարկաւազի տուած գիրքե-
 բէն զատ, Յակոբոս Պարթեաքց ալ նստիրած է իւր ամ-
 բողջ Գիրքերը, որոնց զուցակը երկու մեծ շրջանակ-
 ներու մէջ կախուած կը մնայ վարժարանին Մեծ սրահը:

Այս Մատենադարանը աւելի հարստացաւ յետոյ՝
 մեծանուն գրողէն Յուշատուր Մխարիանի յետեւ
 հայ եւ օտար հարիւրաւոր ընտիր գիրքերով:

Բայց Ա. Քաչի Մատենադարանը բաւական տեսնէ
 ի վեր կը մնայ փակ. Հաստիքներ փռնելով ծած-
 կուած, գուցէ եւ կեր նգած ցեց աւ սւաքններու:

սիրտ խիւնը կը մտնէր ու արհամարհէլի կ'ընե-
ծայլէր անսնց աշտին այց մտքի անդամ-
տանը¹¹⁷ :

Բայ ի խախտւարտ թեւէն, սոմբրական էր
նաեւ ներքանամեծը (Ֆաբրիան) , որուն հա-
րտածները երկու կերպով աւելի կ'ունենային ,
կամ կռիկի վրայէն , կամ ուղղակի մերկ՝
անդուլդայ՝ ստրին վրայ : Կար նոյնպէս՝
բանտ , մամերով ծունկ շողիւր , որտ միջու-
ցին լանցասոր կարծուած աղան փափերը
վեր բարձրացնելով պիտի կրէր խոշոր , ծան-
րակշիւ ձաշոցներ , մեծազանգուած հալովա-
ւարէներ : Այս էր ահա նախակրթարանին
սենցած դաստիարակութեան և ստացման
եղանակը զոր շեմ մանրածառներ , և որուն
հետ՝ Ազոթի և Երեցտգութեան դասերն ալ
ստիպողական էին :

Նախակրթարանին մէջ Դերականու թիւն
հա՛ցիս սկսած էր , երբ արժան համարուեցայ
փոխադրուիլ վերի սրահ , ոյսինքն Աստու-
նարանը , ուր թէպէտ կար դարձեալ ծեծը ,
բայց թիւ ու շատ տարբերութիւն մը կը տի-
րէր հոն . 1868 կամ 1869 թուականներուն
էր այս :

* * *

¹¹⁷ Բարեբախտաբար ազնիւներու Դպրոցը ազատ
էր այդ խումբում դադանային միջոցներէն , զի յառ-
կապէս հոկում էր խնամակալ Տիկիններու Որո-
թեւէն որուն Աստուգետու հին էր կնիւն Որեւ մայրը
Տիկին Եւդոքիա փափաղեան Տեա Մանլա , փառք
Թիւ 56, 16 Մայիս 1893 :

Ընդարձակ սրահին ճակատար կախուած էր
Լըջանկայիչատակ շիմնագիր Ասկորոս Պա-
տրիարքին խղաների մեծագիր պատկերը,
սոր նկարած էր Սաղայեան Արքայաժողով անուանի
պատկերահանը (1830 Դեկտ. 1875) ¹² Եւ
տ' յնպիսի ճարտար բնականութիւն մը տուած
էր Արքայանին գիմագիծերուն ու հայեացքին
սր կը կարծէինք թէ յաճկարձ պիտի բար-
բառէր այն :

Ամէն առաւօտ սրահ մտած մեր պաշտօն՝
Աղօթքէ առաջ պարտաւոր էինք խոնարհու-
թիւն մը բնել այդ պատկերին, սրուն ներ-
քէսը կը բաղմէր Պօղոս Վարժապետը, իր
անժպիտ գէմբովը ու բարեկարգաց հայեաց-
քովը, եւ իր գրասեղանին վրայ միշտ ունե-
նալով ծեծի օրհնեալ փայտը :

Սա ալ ծեծի մտանդխտութիւնն ունենա-
լով հանդերձ, այն առաւելութիւնն ունէր՝ որ
յանցաւոր համարած աշակերտները երբեմն
գրօտանքէ գրկելով՝ դանտէք կը դատապար-
տէր՝ Նաբեկէ կամ Գործք Առաքելայէն շորս
կամ հինգ էջ անսխալ ընդօրինակելու պատի-
ւին, եւ յետոյ բարձրաձայն կարգալ կու տար
ու կը բաղդատէր, թէ ճիշդ ընդօրինակուած
էին :

Սակայն հետզհետէ կրթական ծրագիրը
սկսաւ փոխախտութիւններ կրել. 1870—1871
Հոգարարձութիւն մը կազմուեցաւ Եւրոպա

¹² Մասիս, Թիւ 1772. 18/30 Դեկտ. 1875:

ուսումնական, որոնց դրամները պահուկը
 Լեւոնի Բախար, այն՝ որ Ղալաթիւց Լեւոն Բա-
 ասենայ տրանին Հիմնադրութեամբ է Նոյնին¹⁾ :

Ընտրութեամբ պատահեաւ, որ Լեւոն Բախար
 Լեւոնի Բախարի Պատուելին՝ որուն պա-
 տիարութիւնը շատ շուտեց և անոր յա-
 ճարեց Լեւոնայի Բախարին, հայերէն լե-
 զանի ու պատգամութեան շատ կարող ուսու-
 ջիւր, որուն կ'ովանդակէին Լեւոնի Բախարի
 Պատուելին, Բախար Զրարեան, և
 այսպէս՝ մարտարանին ուսման մակարդակը
 աւելի բարձրացնելու յայտնադրութեամբ է :

Բայց ի Լեւոնի Բախարի Լեւոնի Բախարի
 Լեւոնի շատ յարգելի և պատմարանին մէջ,
 ինչպէս նաեւ գրատանքը և մարմնավարը, ու
 սերիք ընդ մերիք ալ պաշտօնին պատգամները,
 որոնք տեղի կ'ունենային միշտ Լեւոնի Բախարի
 համար ի ստանալով, առաջնորդութեամբ Լեւո-
 յանեան Հայրապետ Կառապարտին ու Լեւոնի
 Բախար Պատուելին, ապա Տէր Լեւոնի Բախար
 (Համար) :

Կիրակի որեւն ալ ուսումնական Լեւոնի Բախար
 հերիքով անցնաւ Լեւոնի Բախարի, Լեւոնի Բախարի
 Լեւոնի և Լեւոնի մամուլայութիւն կ'ընէ ինք, ու
 կ'ըն որէն լեւոն ալ կը համարուէինք մար-
 մարանին մէջ, առնելու համար պարի պա-
 տը, որոն կը սովորէինք մեզ Զարարապետին

¹⁾ Լեւոն Բախար Լեւոնի Բախար Լեւոնի Բախար Լեւոնի
 Լեւոնի Բախարի մէջ՝ Պատուելին կը լեւոնէ, մե-
 ռան է՝ 7 Օգոստոս 1890ին :

կրանտո մեծանուն պատանեապետը, պաշտօն-
մարի վրայ ամուսն կգանականերու բնկերակ-
ցութեամբ ։

Սակայն՝ այս նորածնայ բարեկարգ զի-
նակը վարժարանին, ու անոր յատկաց իմու-
թիւնը պարտաւարար շանկարժ խանդարուե-
ցաւ Նիշին ։ Ստրաստան կը յիտարար՝ որ պիտա-
ւոր պատաստուն էր, անկրօն, անտատու
նկատուեցաւ, աստի նշանակեցաւ ու պնայ
Սեբասթիէ վարի կողմերը իր անունով բացաւ
մասնաւոր վարժարան մը, որ թէեւ երկար
կեանք չունեցաւ, բայց Ս. Յաշէն բաւական
թուով աշակերաններ խելց իր թով, մինչ մենք
մեացինք մեր տեղը ։

Ստրաստանի աւելնելէն յետոյ Հայկարա-
նութեան պատաստու ունեցանք Սիմօն Ֆելի-
կանը, իսկ Ֆրանսերէն լեզուի նամար Տա-
նաս Լուիֆեանը, քիչ վերջն աջ՝ տասը կը-
բայրը Գարեգին Լուիֆեան ։ Սէ հայհետէ
թուարանութեան պատաստու կ'ան Սիմօն Սի-
րայէլեան, Բասկայ Թիւլեան, Գարբիէլ Ներ-
չապուհ, Բարակ Տիւրկէլեան եւ տանկերէնի
նամար՝ Պետրոս Սոստատեան, Սեպուհ Էս-
մերեան ։ Գեղապետութեան նամար Հայրապետ
Սեբաստեան, Սիւրան Տէրմէնեան եւ արիւ-
նէր, պապարտութեան նամար նկարիչ Տէրմար
Էլսէրեան եւ տասը կըբայրը Գառնիկ Էրեւ-
նեան ։

Սիջոց մը բնդանալու հետք ունեցանք՝
մի ոմն Լուիսֆեան որ քաջ Ֆրանսերէն կը

խաւեր, իսկ սակի յետոյ Թէոդորոս Պատուելի Չորասլանը, Խատաղիւղի Ներաւանան և Եւսէնապուտան վարժարաններու նախկին դաստիարակը, որ բնակի մանկավարժի տիպոսին իակոպէոս արժանի բարեկրթի ու բարեգութեան մէջ ։

Հայրապետով վարտերակերպ մը սեւեր աշակերաններուն հետ, և հայ դասական դրականութեան բաւական հմտութեամբ, ինքրատուրեւ մինչեւ երկոյ Հ. Արաքէն Բաղրատաւանի, Հ. Արաքէն Հիւրմիւղի գործերէն ստանաւ որոնք կ'արտատանէր բարձրաձայն ու կը մտնէր մէկ դրասիրական հասակը ։

Անեղանք նստել Բրապիան Թոքլանը հայերէնի ու ֆրանսերէնի ուսուցիչ, որոնք կը պատարիմ ևս հայ դրականութեան մասին ունեցած նախընծայ աշխատութեամբ՝ տարապատեան դաստանդութիւնը երկուր շտեղծել և մեծանուն Կոնստանտինով Պաշկանի - հետ գլխի կը բացաւ հասարակութեւն տարապատեան բոլորով խոսքի Խ. Խաչը, և իր աւելի միայն հայերէն լեզուի դասերը տալովնեղ կարճ ժամանակի համար, խոսքի Բարսեղիչը եղող կրօնաւոր Սովհաննէս Տ. Վ. Փափաղեան, մինչեւ որ որոնեաւոր դաստանդ մեղ կարդուեցաւ Խաչատուր Պաշկան Բրապիանը, որոնք մասին ժողովրդի զորոնք և՛ կ'ընթերցանէին պատմած միջոցի ։

120 Հայ աւստմեակներու մեկնաւ մէկը սա. մեկն է 1875ին Փարիզի մէջ, որ յաջորած էր կնոք մահէն յետոյ Տէս Բոնիս, Թիւ 176, 1 Նոյեմբեր 1875 ։

Հայ բեգութի եւ գրականութեան ու ֆերան-
սերէնի պլխաւոր ու վերջին պատարտու եղաւ
Մխաթեան, որուն կը պարտիմ իմ այդ ժառին
ունեցած քիչ ու շատ պարզադուստ, թէկէ
երբեմն ալ մտանաւոր գտակը կ'առնէ ինք, ինչ-
պէս բաժնէ մարդէն, Տէրայենց Պատուելիէն,
որ մեզի գրադիւ էր Սեյմսիէն՝ Ալիւիսապ
սլահչէ կոչուած վոյոցին մէջ:

* ~ *

Վարժարանը տեսակ մը Մուսայանուն
գարձուց իմ Պ. Մխաթեան, ինքը ջերմ պաշ-
տոյց մը եւ նաեւ մտերիմը Հ. Էդուարդ Հիւր-
միւզի, ասոր հրատարակութեաներուն մէջէն
գործը չէր կրար եւ անոնցմով գմեղ միշտ կը
կրթէր. Անաբաբեայ ուղեւորութիւնը, Ար-
կաճ Գեղեմաշայն, Ռօլէիկ Հնախոսութիւնը,
Պոլ եւ Վիրգիլիէն, Մաղլանի չալաք, Զո-
րայ Դիրքը, Բուրաստանքը ու Տաղերը մեր
քննէրցումի եւ արտադանութեան ամենօրեայ
դասադիրքերն էին, եւ այսօր՝ կը խոստովա-
նիմ թէ չա՛տ բան կը պարտիմ անոր դասա-
խոսութեաներուն հիանալի եղանակին, որ
անմոռաց է սրտիս ու մտքիս մէջ:

Հ. ՅԵ. Հիւրմիւզի Տաղերէն շատերը մենք զոյ
բրած էինք Սեյմսիէն՝ Մարդու ու պէս խառն եւ անոր
իւր սրանչիւր երգը, զէն իւր եւ Հալապիէն, շինար-
արութիւն պատմութեան, շինարարութեան ամբողջ
ուսման գիտելիքները, եւ Հալապիէն ասէն որ կ'ար-
տաւանէ ինք, ինչպէս նաեւ մէկ քանին իւր շարադրած
Տաղերի լիւրձիւր, որոնց կրէր հասը կը սերիմ ար-
տագրել ուս:

1.

ԲԱՐՈՒՆ ՄԻՓԱՅԷԼ Ի ՏԱՆԷՆ ԶԱՄԱԵԱՆ
ՎԱՆԱՅՆ Ի ՎԵՆԷՃ ՈՒԿՏԻՆ ՄԻԱՐԱՆ
ՅՈՒԹՈՒՆՆ ԼԻ ԶՈՐԻՉ ԱՄԱՅՆ ԱԼԵՆՈՅԹ
ԵՐԿԱՍԻՐԵԼՈՎ ԱՄԱՅԳԵԱՅՆ Ի ՓՈՅԹ,
Ի ԲԻԲԼԻՆԴԻՑ ՄԻՆԶԵԻ Ի ԲԱՍՐԱ
ՇԵՐԱՐԱՄ ԱՆԵՐՈՒՄԻՐԱՅԻՐ ԱՍՏ ԱՆԿԶԻ
ՅԱՆԶՈՒԿ Ի ՇԻՐԻՍՍ ՊԱՐՓԱԿԵԱԼ Ի ՓՈՅ
ԱԶԳԱՅԻՐ ԵՐԿՈՎՔՆ ԱՇԽԱՐԱՅԱՐԱՐԱՐ:

2.

ԲԱՐՈՒՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԱՆԷՆ ԵՍԱՅԵԱՆ,
ՎԱՆԱՅՆ ՈՐ Ի ՎԵՆԷՃ ՈՒԿՏԻՆ ՄԻԱՐԱՆ
ԸՄԿՈՐԱԿ ԸՆԴՎԱՐՃԵՆ ԵՐԵՎԱՆ ԶԸՎՈՐԱՎ
ԶԸՎԱԼ ՄԻԱՅՈՒՆ ՅԱՄԻՐԻՆ ԻՐ ԿԵՆՏԱԼ
ԲԱՐՈՒՆԱՊԵՏԻՆ ԸԶԱԵՏ ԵՐԿՆԸՆԻՐԱՅ
ԱՐԱՐ ԵՒ ՈՒՍՈՅՅ ՓԱՐՈՐ ՎԵՆԻՍԻԱ:
Ի ԲԻԲԼԻՆԴԻՑ Ի ԲՆԻԿՆ ԻՐ ՓԱՂԱՔ
ԿԱՍԵԱԼ ԱԶԳԱՊԵՏ ԸՆԴՎԱՄՍ ԻՆԵՐԵԱԿ
ԵՒ ՎԱՐՎԱՐՎԱՐՈՒՆ ԿԱՐՔԵՆ ԵՐԿՆԱՏՈՐ
ԸՐՈՐՈՐԲԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅԵԱԼ Ի ԱՄԲՈՅՐ,
ԱՐԱՎԵՏ Ի ՊԱՏՈՒՈՅՆ ՅԱՆԶՈՐ ԱԼԵՆՈՅԹ
ԵՏ ԸՎԱՐԱԿԵՐՏԱԼՆ ԵՒՄ ԻՐ ՎԱՐՎԱՐՎԱՐ
ԸՆԿՈՐԱՆ ԱՍՏ ՎԼՈՐԱՅԻՆ ԱՆԵՎՋ ԲԱՆԻՆ
ԱԻՐՈՐՈՐԵՆԻՆ ԱՅԻՆ ՈՐԱՆ ԵՒ ՎԱՐՎԱՐՎԱՐՈՒՆ

3.

ԱՍՏ ՊՈՇՈՐՈՇԼԵԱՆՆ ԱՆԵՎՋ ԻԿՐՏԻՉ,
ԱՆՈՐԱՆ ԱՄԱՐՓՈՓ ՅԱՆԶՈՒԿՈ ՅԱՅԹ Ի ԿԵՆՏ
ՄԻՐԵԼԻ ԱԶԳԻՆ, ԵՒ ԱԶԳԻՆ Ի ՍԷՐ
ԵՂԵԱԼՆ ԱՆԶԱՆԱՏՈՐ ԲՈՂՈՐԱՆԷԻՐ
ԲԱՐՏ ԱՐՈՒՄԻՐԱՐՈՒՄ ԵՒ ԱՄԱՆԻՐ ՎԵՐԱՄ
ԳԵՂԱՊԱՐԵԼՈՎ Ի ՆՄԱ Ի ԱՄԱՆԵՄ
Ի ՄԱՆՈՒԿ ՏՈՅՅ ԱՈՆԵՄ ԵՒ ԸԶԳՈՆ
ՓԱՂԱՔԱՎԱՐԵԱԼ Ի ԲԱՐՍ ԵՒ ԿՐՈՆ
ՓԵՐԹՈՎ ԱՈՅԵՇԱՐՃ Ի ԹԱՏՐ ԵՒ ԳՆԱՐ
ԱՄԻՐՈՐ ՅԱՐԱՐՈՒՆ ԳԱՇԱՊԱԵԱԼ ԸՎԱՐ:

Ինձ հետ Միտաքեանի աշակերտ Լին Աս-
րու թիւն Մամբեան, Մեյքան Կիւրճեան, Յով-
հաննէս Արամեան, մանաւանդ Միհրան Դա-
րեան 1 յետապայքին կալիակապան՝ եւ Պատրիարք
Երեստղէմի 12, փեղբակ Զիյինկերեան եւ

13 Միհրան Դարեան որ նախապէս Ս. Կարա-
պետի գրքոցը կը լսնախը, իր լսնառանցն կը դարձ
մահէն յետոյ 1872 սկսաւ Ս. Կաշի վարժարանը գալ։
Իմ տմեկէն սիրելի բնակեաւ եղաւ նա ու միատեղ մեծ-
գանձ, գրեթէ մէկ յարկի տակ Մեր աշակերտաթեան
մամանակ՝ առ ի վարժարանի կը գրէին իրարաւ, գրա-
ւար Աստուարեան եւ Նամակներ, որոնցմէ մէկ էր
կարգաւորաւորապէս թեան առ ի Զմիւնիոյ Արեւելի ու
Լամարի, Սոսի Աստիւս Զի թիւն մէկ, երբ էս այդ
տանն գալով Լի Զմիւնիոյ, Աստիւսը Դարեան կ'ընէ
կրթապանը՝ իրբեւ նալ բնակը Պատրիարքի, եւ Պաշխ
տաւորապէս։

Մեր երկուքին մայրերը իրբեւ քոյր կը սիրէին
գիրար, նաեւ մեր ուրախ կամ ախար օրերուն մէջ
շղպարեցանք երբեք գիրար կը դարձնէին։

Թէ ի՞նչ զգացում ունեցած եմ Եղիշէ Արքայանին
նկատմամբ, եւ թէ՛ ի՞նչ մեն կսկիծ տուած է որտե՛ս
անոր ան սննկայ մար, թա՛ղ խոսին իւր Յարեմանին
տոխիւ իրեն ուղղած նամակաւ (տեսնել Մշակն ու
Պատրիարքի Երեստղէմ 1911, էջ 151-152) եւ մտաւանդ
բաժնարար գրքի տաւմ միջոցին Բարիգէն Երեստղէմ
գրածն, տե՛ս Սիւն, Ամսագիր Երեստղէմայ, Թիւ
Ապրիլի 1930, էջ 12)։

Դարեանն ունեցաւ փառասօր շիրիմ մը որուն
գրոյ Թարգմ Պատրիարք փորագրել տուաւ Աղերա-
կան Տապանադիւր մը, իւր իսկ գրէն շարադրածն,
որուն երրորդ աւգին Մենի լսար, պիտի ուղէի որ բո-
լար վեհի։

ՀԱՆԳԻՈՑ

ՆԱԽԵՆ ԼԵՒԵՆԻՑ Ե. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԴՈՒՐԵԱՆ
ԼԵՍԿԵՆԻՐԷ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻՆ ԵՐՈՍԿԱՆԷՄԻ

ՈՐՔ ԸՆԴԻ ՀՈՂՈՎ, Ի ՏԱԳԱՆԻ ԱՍՏ ՄԻԺԻ,

ԱՐՏԼՈՍԻՍԼԻԻ, ՀԻՆՈՒՆԻ Ի ԿՈՒՐ ԹԵՆ՝ ԵՎԻ,

ՎԱՌԲԵՆ ԴԱՐԴԻՆ, ՀՆՈՒ ՀԱՐԱՐԻ ԼԱՆԸՆ ԻՐԱՐԻ,

ԽՐԱՎ ՏՐԱԲԻ ՇԻՋՈՒՅԵԼՈՅ ԲԵԿ ԿԵՅԻ,

ԿԻՏԵՆ ԶԻ ՀՈՍՍԻ Ի ՆՄԱ ՀՈՒՅԵԱԼ՝ ՀՈՒԻ ԻԻՐ՝

ԲՐԵՆԱՐԿԵՆԻՐԵ ԸՐՊԸ, ԳՇՈՂՈ ԱՐԻ ՈՐՏԱՎԻՐ

Սեպուհ Իսթիւնեան (երկուքն այ բժիշկ) և և
կը կաղմէինք վարժարանին առաջին բարձրա-
դպն կարգը, մինչ նկարայրս և Տէր Յակոբեան
նշան, Յակոբ Կաթիկան և արիւնիւր երկրորդ
կարգը կը կաղմէին :

Կ. Պ. Մխաթեան զբարար ստանաւորներ
գրել կու տար մեզի, և ամէն անգամ որ նշա-
նաւոր նկեղեցականի մը այցելութիւնը նախ-
օրով իմանար, Ոտանաւոր մը կը պատարա-
տէր ու կը կարգար այցելութիւն. նոյնը մեզի
ալ ընեւէ կու տար, այսպէս՝ հինգ անգամ ես
տոբիթ ունեցած եմ Ոտանաւոր գրելու ու ար-
տատանելու, երեք անգամը՝ Վարժարանեան
Ներսէս Պատրիարքին Ս. Խաչի գարաց այցե-
լած ժամանակ (14 Սեպտ. 1874, 13 Սեպտ.
1875 և 15 Սեպտ. 1876), մէկ անգամը Խրի-
մեան Հայրիկին (25 Հոկտ. 1875), և անգամ
մ'ալ Պատրիարքական վոխանորդ Տէր Յովհ.
Քաշանցի Մկրեանին (24 Յուլիս 1876) այցե-
լութիւններուն տոբիթ : Այս գրածներս կը
պահեմ իրրեւ յիշատակ պատանեկութեանս
օրերուն¹²² :

ԵՒ ԶՈՐ ԵՐԱՆԻՐԵՆՆ Ի ՓԷՆ ՆՈՎՈՆ՝ ԱՅՍ ԿԻՆԻՔ
ԳԱԼԵԱՅԵՒ. ՏԷՐ ԿԵՆԱԿ. ԱՅԻՍ ԵՒ ԵԱԿԷՏ.
ՅՈՐԻՈՅՆ ԵՒ ԱՐՄ ԵՒ Ի ԿՐՈՆԵՒ ԽԻՐԷ Ի ՆՈՐ
ԳՐԻՐՈՅ ԽԷՏԱՅ ԵՒ ԸՐՈՐՏԻՆ ԽԷՐՈՐ ԲՈՅ
ԳԻ ԶԱՄԱՐ ԱՄՈՒ ԲՐՈՅ ԱՆՈՒՄՆ ԶՈՒԱՆԻ
ԱՍՏ ԵՒ Ի ԲՈՒԱՅ ԱՅԻՒՍ ԿԱՅԵՒ ԿԵՆԵՐԱՆԻ

¹²² Մկրեան Տէր Զօր ներկայութեանը կարգա-
դատ, 1876ին վաղամեա կորուսած իւր զաւկին ժա-
նաւոր տոբիթ ժխտարական սուղեր էին Տէր Մկրեան՝
Մխաթեանի ստանաւորին հետ իմա այ հրատարակեց
իւր կողմամբ «Մանկութիւն» և լիլլաւագար, սի Ռուկո-
րույ Յ. Մկրեանը անուր Հատարին (187-188), 200—

Բայց Սխարեանի երկու Կոստանաքը չա՛ռ
 ղեղեցիկ էին, ընէ՛ Եւրպո Պատրիարքի ժօր
 ժաշտան (՝ 14) Ապրիլ 1875) առիթս գրում ,
 որ Նրատարակում է (Մոսկւ , Թիւ 1734 ,
 1870) Սեպտ . 1875) , եւ միւսը՝ Մկրեան Տէր
 Աթոշանի վարդապետիկ արգելքն ղերեց՝ առ
 նին ընծայում՝ ընարան ունենալով Սիքէյ
 Անանիոսի սաղեղեցիկ տաղերուն թարգմանու
 թիւնը , Թէ՛

«Քաղցր է ինձ նքնջի

Այլ առաւել եւս՝

Գոչ վիճատառեալ ,

Ֆորան լաւաթեւ

Ձարիք եւ ամօթ :

Եւ երանութիւն

Մեծ է ինձ աստէն՝

Տեսանել ինչ ոչ

Ըզգալ եւ ոչինչ :

Մի զարթուցաներ

Ձեռ ուրեմն , աղէ՛ .

Եւ գալըն ձայնիւ

Բարբառիջիւր այդքն :

* * *

ԶՆ. ժէջ , որ ամփոփում էն Տէր Զորք արգում
 յառեցանկան բոլոր գիրերը (Նրատարակում է . Պա
 լիս 1877) :

Սի կրնար ինձ բռն , թէ պատանեկութեան ժա
 ժանակ՝ 1876ին արգելարարս Պաշանայի մի քաւին ի
 գիւր կարգացան տաղերս , իրեն ուզգամ միթիւարու
 թեան խաբերս , ինձ չամար այդպիսի կրկնուին եղեր՝
 ոչ տարի յետոյ , անգին ու անեման դառակ մի կարծեցե
 լում առթիւ :

Միտքս է՝ որ վարժարանին Տնօրէն Լգած
էն հետզհետէ, նախ՝ Մարտիրոս Բ. Փափա-
ղեան, ուրիշ սկսած էմ ֆրանսերէն լեզուի
բնիկ երջանութիւնս: Աետոյ Տէրոյնցնց Յովհան-
նէս Պատուելին՝ որ մեր ունեցած գիրքերը
անպատճառ աչքէ կ'անցնէր եւ եթէ անոնց
բնիկ երջումը մեզի յարմար տեսնար, պրան-
իսը ստորագրութեանը հետ՝ ճիւղամայնալ էջ
կը գրէր: Տէրոյնցէն յետոյ միջոց մը Պար-
տիզակցի Վահան վարդապետը Տնօրէն Լգաւ,
եւ վերջ ի վերջոյ ալ Քրիստոստոսը Վաղա-
րոսեանը՝ որ Իւսէիւտարի երես գոյրոցները
միանգամայն կ'այցելէր, եւ որուն որով՝
1876ին մեծահանգէս պարզեւարաշխութիւն
մը տեղի ունեցաւ Ս. Խաչ Կեկեղեցւոյն մէջ՝
նախադասութեամբ Ներսէս Պատրիարքին եւ
Դուբանի Միհրանի հետ ստացանք մեր շրջա-
նաւարտի վկայականը:

Վերջականաւ առնելէս յետոյ, իրբեւ ապառ
ուշակերտ եւ ունկնդիր, կը յաւաքէի դար-
ձեալ Ս. Խաչ, եւ առ ի վարժութիւն երբեմն
ալ դասեր կու տայի հին վարի կարգերուն,
սինչեւ որ բժշկութիւն ուսանելու համար
մեկնեցայ Կ. Պոլսէն Բարիդ՝ 1879 թուականին
Հոկտեմբեր ամսուն մէջ:

* * *

Ձեմ երկարեր ա՛յլ եւս, եւ քաւ կը համա-
րիմ բոսի՝ թէ Ս. Խաչի վարժարանը Լգաւ
մեծահամբաւ՝ Հիմալալի հետ դուգրնթացա-
րար, եւ նաեւ անոր ժրջակից-ուստնմակիցը,

որովհետեւ, զրեթէ միեւնոյն պատաստեւերն էին, որ կը պաշտօնադարձին երկու Դպրոցներուն մէջ, եւ ըստը աշակերտներուն միջեւ կը մշտեցին սոսուձնասիրտ թեան, եւ եզրայքքանքան յարարերու թեան չեղմ ետանդը :

ԱՅՆՆԻՆ յարժարանին աջ կողմը պտնուած բնդարձակ պարտէզին մէջ շինուեցաւ յայն երան մը թատրոնաձեւ, որ ցարեկեայ բանաթասութիւններ բրած են մեծանուն Ֆրանսապէտ-գէտ-գրադէտ Անկար, Ասկան, Արազիլ թերթին խմբագիր՝ Սեմէն Խաչատրեան եւ Մանգրուսի խմբագիր Կարապետ Փանտեան, եւ սեր՝ երբեմն ալ կը տրտէին թատերական յաջող ներկայացումներ, որոնց զխառնութիւն կը վարդան Մամիկոնեանի թատերացութիւնը :

~

~

Ա. Խաչի յարժարանը՝ Ա. Կարապետին նման ունեցաւ Սանուց եւ Սանուհեայ բնկերտութիւններ, որոնց նպատակն էր հարստացնել Դպրոցին Մատենադարանը. ԱՅՆՆԻՆ հաստատեցինք հոն Աստմկատարած տնտէս բնկերտութիւն մը եւ Կիրակի օրերը պանդուխտացող սյններու հայերէն լեզուի ու հաշուագրութեան դասեր կու տայինք հոն, եւ ու Սարգիս Սէմէրեան քաջ Ֆրանսապէտ ընկերաւ, ու ներսուն շտապէտ Գրիգոր Զաքարեան : Այս բնկերտութեան յաջորդեց ԱՅՆՆԻՆ Կրտսերայն բնկերտութիւնը, որուն պարձագիր անդամներէն եղած էր, Բարիդ մեկնէլէս առաջ, եւ որ մերահաստատեց յարանը ու

նաև: Ժողովրդային Մատենադարան մը, որուն բաղձանն ճառք եւ խօսած եմ¹²³, եւ ուր՝ ցորեկ ու դիշեր տեղի ունեցած են, խիստ չափեկան բանախօսութիւններ: Ասոնցմէ յիշատակելի են Օրմոնեան Մաղաթիա վարդապետին «Միութիւն Հայութեան» եւ «Կարօտ եմք» գերբնախնայ բանախօսութիւնները, զորս կրթասիրաց բնկերութիւնը առանձին առանձին տետրակներու մէջ հրատարակել տուաւ 1879ին:

Եւ այսպէս՝ Սեյրմիկ ուսման եւ կրթութեան ամենաբեղուն անդամատան մը եղած է, ուրիշ թաղերու նախանձր շարժելու աստիճանն:

Դեռ չեմ խօսիր Վարդանանց տանի եւ դպրոցական տարեկան բննութիւններու եւ պարզեւարաչխութիւններու մասին, որոնք տեղի կ'ունենային եկեղեցւոյն մէջ աննման շուքով, այլ կ'ըսեմ միայն թէ Ս. Խաչ ալ Ս. Կարապետի հետ եղած էր հայկական սքանչելի կեդրոն մը՝ Հայաստանի մը, ուր բացի ազգային երկսեռ վարժարաններէն, ունէր նաև իր շուրջը մասնաւոր վարժարաններ, որոնցմէ կը յիշեմ Սիմոն Ֆէյլեկեանինը (1874ին) եւ Եղիազար Մուրատեանինը (1871—1872) բայց կարծաւոր եղած ու վախճուած խօսքս:

Ս. Խաչի վարժարանը անցեալ դարու վերջերք իր ծրագրին մէջ ընդունեց կրթական

¹²³ Հրատարակուած Թէքնիմեմըր Էփենար թերթի մէջ 1879 Օգոստոս:

նորագոյցն զբռնելուն մը, այն էր՝ Զբեղադէ-
լեան մանկապարտէզի զբռնելունը, որ առա-
ջին անգամ այդ թաղին մէջ ծնունդ կ'առնէր
չնորհիւ Տիկին Գայեանէ Մատակեանի:

Այդ նախադէպն ու զործունեայ մանկա-
պարտէզականուն մէջ անուն թողած է Ն.Պալ-
սոյ մէջ, եւ պատճառ եղած, որ մանկապար-
տիցեան կրթական զբռնելունը տարածուէր
հետզհետէ ու ընդունուէր ուրիշ թաղերու
ազգային վարժարաններու: Հաջորդածու թիւն-
ներէն, փոխան Մուկիմեան կոչուած քնարեր
եւ անախորժ կրթութեան, որ մասնադ մա-
նուկներու նորինձիւզ մտքին չիւանդացուցիչ
պատուհաս մ'էր բառին կատարեալ թմաւորով:

Մանկապարտէզը պահած է իր դպու-
թիւնը, ու փոխադրուած՝ վերեւ յիշած ու
Պառլիմարիան, կոչուած պարտիզատը
ընդարձակ շէնքը, ուր մեծ քառաջայիմ ու-
թիւն եւ դարպացում ունեցած է երբեմն:

Ս. Խաչ Եկեղեցւոյն ճիշդ ետեւի արեւե-
լեան փողոցին վրայ կանգուն էր Օսեան Պո-
ղոս Ազոյի խոյնարմակ տունը, ուր իր սրդին
մէջ անուն 'Կրիզոս Օսեան' Տարթ. Նահապետ
Ռաւինեանի, Նիկողոս Պալեանի դիմաւոր
զործակցութեամբ երկնած է Ազոյին Սահ-
մանայրու թիւնը եւ Եկեղեցական քանի մը
Հայրերու եւ աշխարհական ծանօթ ուրիշ ան-
ձերու հետ դպն խմբադրած 1860ին:

Օսեանեանց (առիթի «Առաքել») կոչուած:

այդ բնակարանը՝ ժամանակի բնթաղքին մոխակերպեցաւ եւ եղաւ՝ Տայեան գիշերօթիկ վարժարան օրիորդներու։ Ասոր ճիշդ քովը կար Նիզամեանի մը մեծամեծ տունը, ուր անժաշ Ուսուցչապետ Ռէթէոս Պէրպէրեան փոխադրեց իւր անուանակիր վարժարանը՝ ցերեկեայ եւ գիշերօթիկ։

Այս բաղձարդին եւ պանծալի բարձրագոյն վարժարանը, Ռ. Պէրպէրեան՝ նախապէս՝ 1876 Հոկտեմբեր 1ին Գասրգիսի մէջ բանալէն յետոյ, 1878ին կը փոխադրէր Իսկիւտար-Սէրամիկ, ուր խիստ փառասուր կերպով՝ 1901ին անոր Քսանէւհինյամեակի Յօրհանըն՝¹²¹ ածուեցաւ, նախադաշու թեամբ Օրմանեան Մարգարեայ Պատրիարքին եւ այդ առթիւ՝ ես իբրեւ Ատենապետ ազգային ուսումնական խորհուրդին, պատիւ ունեցայ Մեծ Ուսուցչապետին ուղղել ներբողեան մը՝¹²²,

¹²¹ Ռ. Պէրպէրեան 1897ի տխուր գէղորդէն յետոյ բնաւանդաւոր պնակ Ջուրղերիւս եւ իր այդ բաղտկայութեանը միջոցին վարժարանը կրնար փակուիլ ի սպաս, եթէ անոր նախկին աշակերտներէն ուսուցիչ Պէրպէրեան պահպանեան կուրծ, չի տար սպանացող վատնդին։

Պէրպէրեան զպրոցը մնաց կանգուն եւ եքր Հիմնադիրը վերադարձաւ և Պսիխ, մեծ եղաւ իր ուրախութիւնը աւանելով իր ձեռակերտ կրթարանին անխափան զարգացումը։

Ռ. Պէրպէրեան շարունակեց իր լոքը, բայց իւր լեզուները մտնէն յետոյ, դաւանները վարժարանը փոխադրեցին Գաշիւրէ, ուր ունեցաւ ծաղկեալ գինակ, բայց 1934ին փակուեց օւսպն չի կարենալով տակալ տալ իրենիւ ի վեր տիրող հրապարակի նիւթական անվերջանալի տաղանային։

¹²² Բացի իմ խոսածէս՝ որ հրատարակուեցաւ նոյն տարուայ Համդէ և Լիւսարեայի մէջ, ուրիշ անձեր ալ տասանեցին հայակապ նստեր, որոնց մէջ նկատելի

Նուիրելով իրեն իր լուսանկարը կրող գեղա-
բուհաս շրջանակ մը՝ դար Կ. Պոլսոյ ասուց-
չական ամբողջ խումբը պատրաստել տուաւ
աստիճանական խորհուրդին միջոցաւ, եւ որ
կը բաղկանար՝ համակ սովեզած արծաթի րա-
դեղներու ապստեղան ձիւղերէ, ի նշան անմու-
հաթեան կամ յարատեւութեան :

Ա. Խաչի աղջկանց վարժարանի ետեւի
փողոցին մէջ՝ Պէրպէրեանի եւ Ստեան ասն
կարգին վրայ կար նաեւ հայ-մայրապետ
Էրկու քոյրերու նախակրթարանը, ուր կը յա-
ձարէին փոքրիկ երկուս մանուկներ ալք,
բէն, զիւմ միայն սորվելու, եւ ասոնց ետեւն
այ՝ 1874ի աստեղները լիմերիկացի Ռիսիսեար-
ներ հաստատելին Հովսէփով կոչուած փառա-
ւոր շէնքը¹²⁶ իրեն աղջիկներու յատուկ
վարժարան, ուր բաղձաթիւ հայ աշակերտու-
միներ տարիններով բարձր կրթութիւն տուն :

Այս պարտքին պարտէղին մէջ միաժամա-
նակ շինուեցաւ հայ բողոքականներու ժողո-
վարանը, ուր երբեմն ալ գիշերային բանախո-
սութիւններ տեղի կ'ունենային գիտական նիւ-
թերու վրայ : Հոն եւ 1887 Ռարտ 25ի գիշերը
բանախօսած ԷՄ Մարմնամարզու յիշան ոգուս-
ներուն վրայ :

* * *

Էրն Արժանեան Սրբազանիւր Է. Հ. Գարբէլ, Ռէնէվի
շէանի գրաքար արտասանութիւնը

¹²⁶ Յետոյ Անառատէօյի բարձունքը փոխա-
դրուած, Վոսթորի Եւրոպական կողմը :

Սեւամբիէ թաղը այսպէս Կ. Պոլսոյ Հայա-
րնակ թաղերուն ամենահարուստն եղաւ
պարտքի տեսակէտով, նաեւ ամենաերեւելին
իր բազմահոծ Հայ բնակչութեամբ, որոնց մէջ
նկատուի ին՝ Պալեան, Փիշմիշեան, Կորա-
տունեան, Օտեան, Պէյլէրեան, Փափուղեան,
Սէֆէրեան, Պէհաթ, Աղնաուսեան եւ այլն
եւ այլն ընտանիքները, որոնք ունին հոն իրենց
բարեգործութեան անմասնաւոր յիշատակ-
ները:

Սեւամբիէ իր նշարնակ լայն պողոտան վա-
րէն ժինչեւ անխառնէմ, եւ տաղ-կառաւ ու
զիլիկտար-պահնէ կոչուած տեղերը ամբողջ
գրաւուած էր Հայ երեւելիներու եւ բարեկե-
ցիկ արհեստագործներու տուներով. Սեւամբիէ
չուկան ամբողջապէս երկուստեք կը փայլէր
սիրունակ խանութներով Հայ նպարափառ-
ներու, ձկնափառներու, պողպատաձառնե-
րու, գինեջուսներու եւ վարսափրոց սա-
փրիչներու, որոնց կարգին պրապեալ Հայրս
այ ունեցաւ իր շատ գեղեցիկ սրճարանը՝
եղտեղան իր տ'տակին մէջ, զի անոր պատե-
րուն փրոց Հայրս՝ նկարիչ Պէհաթ Սեֆէր
ձեռնասուն Միքէ ճարտարարուեստ անձին
ղծադրել տուաւ Հայկի, Վարդանի, Արա Գե-
ղեցիկի եւ այլ Հայ նախարարներու իր գա-
ներկ մեծադիր պատկերները եւ այսպէս՝ այդ
խանութիւնը կ'աւելար հետաքրքրական փայլ մը
Հայութեան, ուր ամէն երեկոյ կը յաճախէր
Խ. Պ. Միսաքեան՝ որու քով կը գումարուէր

միշտ հայ մտաւորականներու բնաիր խումբ
ժրէ ուր տեղի կ'ունենային շատ անգամ գի-
շերային բանախօսութիւններ :

Այս սրճարանը այրեցաւ 1882ին , եւ հայրս
թէկէ կրցաւ դայն վերաշինել , բայց վախցաւ
եւ իրաւամբ՝ վերադիւր տալ նոյն ուղղային
մեծ գէմքերու պատկերները :

Աւրամիկի այս շայն պապոտային վրայ
կը գտնուէր կեօջա Մեծ-Հայր (Մարաշայր)
Ռարութիւն Փափազեանի կամ Տէր Բառնա-
բաւեանի շրեղ բնակարանը , ուր առաջին ան-
գամ՝ 1853ին տեղի ունեցած էն թատերական
բնաիր ներկայացաւ մեկը , որունց մասին միշտ
չէն մտցած իրենց յիշատակութիւնն ընել
Հայ թատրանի պատմութիւնը գրողներ . բայց
սխալ է ըսել թէ 1853ին ալ Ստեփանեւրոն
տանը մէջ տեղի ունեցած ըլլան նման ներ-
կայացաւ մեկը , զի այդ միջոցին հոն Աղզ .
Սահմանադրութեան խմբագրիչ Յանձնաւ ա-
ղաք կը գտնուէր , մանաւանդ կը ծե-
ծուէր նաեւ տեղի կարեւոր նպատակի մը
մեանարկութիւնը , այն էր՝ կազմութիւնը
Բաժանարարացի սն ընկերութեան , որ կը հաս-
տատուէր 1853ին Նախագահութեամբ Գր .
Ստեփանի , եւ որուն նպատակն էր՝ բանալ գի-
շերութիւն վարժարան մը ձրխաղէս դաստիա-
րակերտ համար ուղրաւորիչ 25 մանչ , եւ 25
աղջիկ :

Գր . Ստեփան այս նպատակին պրծաղրու-
թեանը համար կուէ մը կ'ուղղէր մտաւոր-

դին՝ «սրուն վաճրիկ խուման հանժ մ'է ան-
սպառ» **կը գրէր** ¹²⁷ :

Աւլամբէի պոչոտայէն վեր Ս. Խաչ փո-
ղոցին ձիւղ բերանը կը գտնուէր նաեւ Մեծ
Հորս Սափրիչ Ղուկաս աղայի տունը, ներքեւը
իր խանութը, Երեսէիներս ժամադրաւոյցը,
սրուն տոջէն կար սովեհախոշոր կնձին ծառ
մը, ցոր տասը հոգի շտաբ՝ մեծ մեծքի պար
բոնելով հոգի կրնային գրկել: Փողոցին այդ
մասը ամբողջովին կը համանաւորէր կնձին,
անոր ներքեւը կու գային նաեւ իմացին ծե-
րունիները, իրենց սրբ անցներս եւ իրենց
կեանքի հին յիշատակներէն իրարս պատ-
մելու:

Այդ ծառը Անճին հարկ կտու արժանա-
ւորի հանել, Երբ Մեծ Հորս տունն ալ սր շառ
հին էր, վար տոնուելով, տեղը նար մը շի-
նուէցաւ, ներքեւն ալ դեղարան մը, ուր սկսաւ
աշխատել Մորեղրայրս՝ Նշան Ղուկասեան,
քաղաքային բժշկական վարժարանին թիմիա-
րանու թիւան դասատու տնտ տնուէլէ առաջ
1876ին:

Թաղին տառնուկարդ դեղարանն էր այն,
անոր մէկ պատուհանին վրայ մորեղրայրս
դժուրէր տուած էր մեծ կտիկ կմախք մը մարդ-
կային, ներքեւն ալ՝ Արմէլի գեղօ խաւրը,
սրբէն գիւղացու՝ մարտիրոսային յուն հրաւի-
րակ մը բոլար տառցջառահաւ թիւան:

* * *

¹²⁷ Աւլամբէ Խաչ ալ Երեսէի տնտ թերթին
Զմիռնից 17 Մայիս 1880

Սեյաթիկի բնակչութեան հետզհետէ զգա-
լիօքէն բազմաճաշք պատճառ եղած է, որ ա-
նոր հիւսիսային կողմը հաստատուէին ասա-
կաւ Հայեր, և կազմէին ուրոյն թաղեր, նախ՝
Ինաստիէ անունով, յետոյ Ասապպառէ յոր-
ջորջումով, որոնց աստղինքը՝ Խ. Պ. Միսա-
քեան Հնարասան անունով մկրտած էր, և
երկրորդը՝ Արապարդի:

Ինաստիկի մէջ կը բնակէին պետական
պաշտօնեայ նշանաւոր Հայեր՝ ինչպէս ար-
քունի Սիլվնի պաշի Կիրակոս աղա (Հայր
Արթաւեան Սահակ Եպիսկոպոսին), Ըսկաթ
պաշի Գրիգոր Էֆ. Ներսէսեան, Խաչնի պաշի
Առաքել աղա, նաեւ Աստաքապետ Յով-
հաննէս Լեզնուսարեան, Էստեան ու Գիպա-
քեան և ուրիշներ, որոնցմէ՝ Գր. Ներսէ-
սեան 1873ին հիմնեց հոն Երկսեւ փորձա-
րան մը. աղջիկներունը կոչեց՝ Կրօստեան, ի
յիշատակ իւր փողոսմեսիկ Երսնիկ զատեր,
ու մանչերունը՝ Ներսէսեան՝ իւր Հօրը անու-
նով: Այս փորձարանները կը պահէն ցարդ
իրենց պայութիւնը ժողովուրդին յաճանե-
րուն շնորհիւ:

Ինաստիկի թաղը մերթ Ս. Խաչի և մերթ
Գուպիսանուրի թաղակաւն Խորհուրդին իրա-
ւասութեան տակ եղած է, միջոց մ'ալ՝ տեղ-
ւոյն ազգայինները փոսփոքեցան առանձին
եկեղեցի մը ունենալ. հիմերն իսկ փոքրի
ատին, բարերը բերին, բայց՝ կարելի չեղաւ
չինսութեան արտօնութիւնը ստանալ կառա-
ւարութենէն, ու՛րիշ բարերախոտարար, զի

Եթէ չինուած բլլար, այդ ալ նարակ պիտի
բլլար այն սոսկալի չրդէն, որ 1920ի աշ-
նան սկիզբի թագը ամբողջովին սրբեց-սկրզեց
մոխիր դարձուց, կիսաւեր թողլով նաեւ
վարժարանը:

Ներսէսեանն եւ Երմանեան վարժարաններն
ալ ունեցած են միշտ յառաջագիւժ միճակ,
չնորհիւ Մալաթեանի եւ Հինարեանի նման
կարող դասաւանդելու եւ դաստիարակներու,
եւ եղաւ՝ որ Ինստիտ, Սելամիէ եւ Եկեմիւս-
Լալլէ վարժարանները յանկուս միացան իրա-
րու՝ մէկ ծրար իբրով, նախ՝ Քրիստոսասուր
Ղազարոսեանի եւ յետոյ՝ յայտնի մանկավարժ
Համբարձում Իփէքճեանի ընդհանուր Տես-
չութեամբ, սակայն այս յոյժ բազմալի Միու-
թիւնը երկար կեանք չունեցաւ:¹⁻²

126 Երբ բժիշկ վկայուեցայ ա Պարիսը թողլով
դպրի հաստատուիլ Իսպիստար, արուեստի գործ գնե-
լու համար, չուն իմ պիտուր ժամածուժս ա նուիրակուն
պարտականութիւնս եղաւ, կրթութեանս սրտուն եղող
Ս Խաչի ոչակերտս եւ աշակերտու չիններուն առաջխա-
պահութեանը հակող քլլալ տեմնութեամբ, եւ այս
նպատակաւ 1884ին նամակներ աւղղեցի, աշ միայն
Ս Խաչի, այլ եւ՝ Ս, Կարապետի եւ Ինստիտի վար-
ժարաններուն Հոգաբարձութեանց, որպէս զի արաս-
նուէի սկսիլ ընդկական այցելութիւններս: Անմիջապէս
ընդունելութեան արժանացաւ առաջագիւ, եւ ուղղած
նամակիս պատճէկը շրտաբարակիչ տուաւ Եղեմիւսեան-
իւր Հոգաբարձութեան Առեւտրակար (սեւ ա թղթի ելիւ):
Միւս 25ն, Գ. տարի, Կ Պոլիս 116 Հոկտ 1885:

Թէ ի՞նչպէս կը կատարէի իմ բժշկական այցե-
լութիւններս, գրած էմ այս ժամին Պոլսական Բլլակա-
նիւն եւ ոչ թերթերու սէջ՝ մտնքածուտն կերպով եւ
յետոյ ալ գտնենք ամփոփում էմ գլխաւորս: Առող-

Ինստիտուտի մէջ թաղային վարժարաններէն զատ մասնատար դպրոցներ ալ բացուած են ցեղեկեաց կամ գիշերօթիկ, որոնց նշանակելիքներն էին՝ Գալուստեան մանկադպրոցը, յետոյ՝ Մեղպուրեան աղջիկներու յատուկ գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանը, որ առաջին անգամ Կ. Պոլսոյ Հիւանդ Տնակի կոչուած տեղը 1865ին սկսել յետոյ, ընդհատուած՝ ու վերաբացուած է, 1879ին փոխադրուելով Ինստիտ. խառն փայտին շրջաններ բարեկացոյց վարժարանը եւ վերջնականապէս փոխուեցաւ 1896ին՝ Հիմնադիրը՝ Մկրտիչ Մեղպուրեան ապա Պարթա գացած է եւ հոն իր կեանքը կնքած :

Ասոնցմէ վերջ՝ նոյն թաղին մէջ Պետրոս Կարապետեան՝ բազմբարոյէան ալ բացած է գիշերօթիկ վարժարան մը, որ բանի մը տարի լաջողապէս շարունակած միջոցին, յաճկարժէրոյ ճարակ եղած է :

Ինստիտուտէն Գալուստեանոս տանոց զատ փայրին վրոյց էր Երեմիայն ալ աղային վարժարանը, զոր յիշատակած էմ Գալուստեանոս քիմասին դրած տաղերուս մէջ եւ որ թատերական ներկայացումներ ալ տրուած են մերթ ընդ մերթ :

Երկար է գէտ Իստիտուտի հոյս պատմութիւնը. կը բնականաբար ալլաշտիւմով, որ շափէն աւելի դարձուցաւ թեան տարաւ տը-

ջուղակուելով : Հասարակիւ մէջ, որ յոյս տեսաւ Գեղեարդ Մ. Պապարի Տպարանէն 1908ին :

դէն Ծանօթագրութիւններու քննարկը, ուստի կը վազկեմ զայն աւելցնելով՝ թէ Սեբասթիէ թաղը ունեցած է շատ բնակչութիւններ, եւ քացի նախագէս յիշածներէն՝ սրտեք էին՝ բաժանորդական, խնամակալ Տիկկանց Միութիւն, Սանուց, Սանուեեաց, Սասմկատարած, Կրկնախաց, Հաստատուած է հոն Ընկերացախացը, որ ունէր արդարեւ իր յատուկ բնակեցարանը Սեբասթիէ մեծ պողոտային վրայ քացոսպ վողպի մը մէջ, եւ որ 1872ին հրատարակած է վաղամեօթի բանաստեղծ Պետրոս Գուրեանի «Տաղք եւ քաղերկրայրիւն» հատորը, նախաձեռնութեամբ Գոսանեան Աւետիս աշխոյժ երիտասարդին, որ այն բնակչութեան հոգին էր եւ պաշտպար հանդուցեալ բանաստեղծին։ Այս բնակեցարանին մէջ այ տեղի կ'ունենար երբեմնակի՝ զիշերային բանախօսութիւններ։

Եղած էն նաեւ Առեւտրական, Խնայողական, Ընթացատարական եւ նման բնակչութիւններ, որոնք զբեթէ առ օրին մեռած են։ Այս բնակչութիւններէն յարատեւութիւն ունեցած է միայն Աղքատախնամը, 1880ին հաստատուած, որ իր պայտթիւնը պահէ մինչեւ այժմ եւ մեծ բարեբարի գեր կատարած է ու կը կատարէ ամբողջ Իսկիւտարի մէջ, անխտիր խնամելով հայ հիւանդներու հետ եւ օտարազգի կարօտներ։

Իսկ ինչպիսիք կը պահէ ջարդ Սրբանոց մը
որ ազդային վարժարաններուն մէջն է հաս-
տատուած :

Սեյմսթիէի կամ Սեյմսթի պոպոսայէն
փեր՝ Անի-պատէւմ, Վանքիմ-Այդի կոչուած
տեղերէն զէպ արեւելք ընթանալով, կը հաս-
նինք Այդային ընդարձակ Գերեզմանատունը,
որուն երկայնութիւնը կը աստիճանի Հարա-
ւէն Հիւսիս, եւ յայնու թիւնը արեւելքէն
արեւմուտք, եւ կը ծառայէ իբր Քնարան Իս-
կիւտարի շորս թաղերուն¹ ընկնեցեացներուն :

Այս Գերեզմանատունը շատ ու շատ հին
է. մամանակակից է Սուրբ Կարապետ եկե-
ղեցոյցն, որով անոր գոյութիւնը պէտք է տա-
նել, զէպի 17րդ դարու սկիզբները, եթէ ոչ
ստաց. Վասն զի՝ ինչպէս տեսանք Ս. Կարա-
պետի մասին գրուածներուն մէջ, երբ Շէլլ-
մար Խսկիւտարցիմ. Գրիգոր Պարոնաթը
Պատրիարքի որով (1615 - 1617), Երեսա-
ղէմի Սուրբ Եսկերայ վանքին կը նստի
Իսկիւտարի մէջ ունեցած իւր ընդարձակ
այգին, այդ նստիքատուութեան հետ կը յի-
շատակուի Գերեզմանատունն ու, որ 1610ին
կը հանդէս արդէն Ջարարիս Վանեցի Պատ-
րիարքը, ուստի կրնանք աներկբայ կերպով
անոր սկիզբը 1615 - 1620 թուականներուն
մէջ ընդունիլ :

¹ Սեյմսթի՝ Անի-պատէւմ, Վանքիմ, Կնարանի,
Գարդիւմեմի :

Այս Գերեզմանատունին համար մեր ազգայութեանը յաճ ինք ծերունիներէ, իմէ նախապէս փոսի պէս փայլ մ'է եղեր, անտեւրունջ, ու յրուած, որ հետզհետէ լեցուած է թաղուած մեռելներով:

Որպէս զի այս շիրմատանը Ազգային սեպհականութիւն ըլլայ Աղամ անուն Զորեւրան մը իւր բոլոր ունեցածը ծախելով կը գնէ անոր զէպի հիւսիս եղած բնդարձակ մասը եւ կը կցէ զայն արդէն եղածին, որով հինր կը նշանակուի իւրեւ Ս. Կարապետի մաս, իսկ նորն ալ՝ Ս. Խաչի:

Աղամ Զորեւրան կը հանդի ճերեզմանատունին հիւսիսակողմը Ս. Խաչի թաղ կուշուած մասին մէջ. իր փրան կանդնուած է մարմարեայ բաւական խոշոր զեկեցիկ շիրիմ մը, որ կը կրէ 12 առկ Արձանադրութիւն մը՝ ստակա:

Է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԻԱՆ ԱԴԱՄ
ԱՆՈՒՆ ԲԱՐԵՐԱՐ ԱՌՆ ՄԻՈՅ
ՈՐ ԷՐ ԱՐՀԵՍՏԻՒՆ ԶՈՐԵՊԱՆ
ԵՒ ԳԱՂԱՔԱՒՆ ԱՄԳԵՑԻ. ՎԱՀԱՌԵԼՈՎ
ՍՈՐԱ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԻՆՉՍ ԵՒ ԶԱՐԳԻՒՆՍ
ԻԿՐ Ի ՊԷՏՍ ԳԱՄԲԱՐԱՆԻՍ ԸՍՏԱ-
ՅԱՒ ԶԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆՍ ԶԱՅՍ
ԵՒ ԵԹՈՂ ԲԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱԶԳԻՍ
ՄԵՐՈՅ. ՈՒՍՏԻ Ի ՀԱՆԳԻՊԻՆ ՁԵՐ
ԱՅՍՄ ՇԻՐՄԻՍ ԿՆԴՐԷ Ի ՁԷՆՁ
ՄԻՈՎ ՀԱՅՐՄԵՐԻԻ ԱՍԵԼ
ԶՈՂՈՐՄԻՍ.

Ամզեցի Զորեպան Աղամ ի մարմինը ծածկող այս քարը, որ հաւանաբար անոր մահէն շատ վերջը գրուած է, խիստ կարեւոր է. եթէ համարենք որ նա 1713ին յատուցուած տարիքի մէջ կնքեց իւր կեանքը, զոր սրինակ 70 կամ 75 տարու, ծնած կ'ըլլայ այն 1643—1648 թուականներուն, որով կրնանք ենթադրել թէ Դերեգմանատունին այդ վերի մասը ինքր զեկեց 1680—1690 թուին. Ասոր մասիկները կը գտնուի 1761 թուականով շիրիմ մ'որուն տապանադիրն է.

է

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԼԱՆԴՂՍԵԱՆ

ԱՆԴԱՅ ԳՈՒՂԷՆ ԷՓԷԵՑԻ

ՏԷՐ ՄԱՀՏԵՍԻ ՅԱԿՈՒԻ ՈՐԴԻ

ԽԱՀՏԵՍԻ ՏԻՐԱՅՈՒ ՄԿՏԵՉԻ

ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՅ ԳՐԻՍՏՈՍ ԹՎՆ ԼԱՅՈՅ

Ռ. Մ. Ժ. (= 1210 + 551 = 1761):

* * *

Այդպիսի նշանատար եկեղեցականներ ու երեսէյի գրաւէտներ կը ներհեն հոն իրենց վերջին բունը. անոնց մէջ կան շինչ հառնախէին Պատրիարքներ Կ. Պոլսոյ, որոնց տապանադիրները անմասը քաղած էմ ժամանակին եւ թէ եւ հրատարակած իսկ էմ գտնոնք 1918ի Բագմափէյին մէջ¹³, բայց հոս ալ ուելլորդ չէմ համարիր անոնց կրկնութիւնը.

Այս պատրիարքներուն տապանն է՝ Զաքարիա Վանեցիին, 1640ին մոխնանած, որ թողուած է Ո. Կարապետի բաժնին մէջ եւ

¹³ ՏԳ աղմակ — ի, Տոպամազիրք Կ. Պոլսոյ Լալ Պատրիարքաց (էջ 168—169):

որուն Տապանադիրը յիշած էմ արդէն Ս. Կա-
րապետի վրայ գրածիս կարգը :

Զաքարիայի ձախ կողմը կը հանդէի Աս-
տուածատուր Պատրիարքը՝ որ պաշտօնա-
մարած է 1841—1844 և վախճանած է 1846ին :
Ասոր շիրիմը ժեռ սիրտատեղի է , և ամէն
չարամիտ որ՝ հաւատացեալներ կ'երթան անոր
վրայ աղօթելու , և իրենց երեսն ու ձեռքերը
յուանալով , ջուրը կը սրսկեն շիրիմն շորս
կողմը , բժշկութիւն հայցելով կամ՝ յաջողու-
թիւն ու բարբորութիւն խնդրելով . զի կը պատ-
ժախ թէ հրաշքներ տեղի ունեցած են անոր
զերեցմանէն . ահաասիկ իւր Տապանադիրը .

ԱՍՏ Ե ԼԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԱՍՏՈՒԱՅԱՏՈՒՐ ԵՐԵՂԱՆ
ԱՐՀԻՆ

ՄՆՅԱՌՔԻ ԱՍՏԻ, ԳԻՐՔԻՔ ԵՎՅՈ ՏԱՊԱՆ՝

ԼԱՅԵԼ ՄԻ ԱՆԳԱՄ, ՅԱՐՀԻՍ ՍՐԵԱՅԱՆ-

ԼԵՆ ՈՐ ԱՆԳԱՏԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ԲԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՂ ԼԱՆԳԻՍԱՅԱՆ, ԶԳՆԱՂ ՏԵՍԱՐԱՆ,

ԳԱՏՐՈՒՐ ԳՈԼԹԱՅԻ ԶԱԲԱՐԱՆ ԱՐՀԻՈՅՆ

ԶԵՌԱՍՍՈՒՆ ԸՆՏԻՐ՝ ՏԵՐՍ ՎԵՂԱՐՈՒՆ-

ՈՐՈՆ ԵՒ ԱԶԳԱՍԷՐ ԸՍՏ ԻԲՐՈՅ ԴԱՅՆՈՒՅՆ

Ի ԼՈՔ ԻՐ ԼՕՏԻՆ ԶԳԱՍՏ ԵՒ ԱՐՈՒՆ,

ՍԱ Ի ՅԱԶԳԱՅԻՆ, ԱՆԳ ԿՈՌՎՈՒԹԵԱՆ

ԵՂԻՒ ԳԱՏՐՈՒՐ, Ի ԿՈՄԱՐՈՅ ՏԱՊԱՆ

ՀԱՐՈՐՈՐՄԱՐԻ ՍՐԵՆ ԴՈՒՄԱՂ ԱՆԳՈՒՆ

ՈՒՐՐ ԳԱՐԱԳԵՏԻՆ, ՏԱՅԱՐ ԼՐԱՇԱՍԱՆ-

ԱՆԳ ԼԱՆԳՈՅՅ ԶՆՈՒՄ, ԴՆԱՐ ԳԱՏՈՒԱՅԱՆ

ՓԱՅԼԵԱՂ ԼՐԱՇԻՔ ԶԱԳՂՈՒՄԵՆԱՆ,

ԻՆՔՆ ՎԱՍՐԵԱՂ, ՅԱՒԱԼԻՅ ԶԻՐ ԿԵԱՆ,

ՎԵՐԱՍԼԱՅԱՆ, ՅԱՆՄԱՀԻՅ ԿՈՐԱՆ :

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՄԻ 1846

ՓՈՅԵԱՂ ՅՈՒՆՈՒԱՐ 2. ԱՄԱՅ 78

Գերեզմանատան շէշդ մէջ աւղը, կը
դանուի գիրք Կ. Պոլսեցի Առփնէնէն Պատ-
րիարքին, որ սխալմամբ Բարեբոյցի կոչուած
է, մինչ Գիւտ Քահանայ Աղանեան եւ Աւե-
տիս Պէրպէրեան (էջ 10) զոյն Կ. Պոլսեցի
եկեղացացուցած են. երբ մանաւանդ իւր Տա-
պանադիրն ալ ուրիշ տեղացի զոյն չի գրեթե
եւ անոր Հոյրենիքը կամ ծննդաւորը Կ. Պո-
լիս կը նշանակէ, ահաւասիկ այն.

ՅԱՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿ Կ. ՊՈԼՍԵՅԻ

ՊՈԼՍԵՅԻ ՔԱՋ ԳԵՏ՝	ՅՕՀԱՆՆԷՍ ԱՐՃԻՆ,
ԶԱԳԱՐԵԱՅ ՎԵՆԻՆ՝	ՀՈԳԵԾԻՆ ՈՐԴԻՆ
ՆԵՐՔՈՂԻՒ ՅԻՇԵԼ՝	ԼԹԷ ԶԱՆՅ ԱՌՆԻՆ,
ԲՈՂՈՓԵՆ ՔԱՐԻՆՔ՝	ԸՍՏ ՏԵԱԹԻՆ ԲԱՆԻՆ.
ՄԻՆ ՍՄԱՆ ՍՄԻՆ՝	ՀԱԶԻՒ ՄԵՋ ՅԱՅՏՆԻՆ,
ՀԱՄԵՂ ԵՒ ԱՆՂՈՒՐ՝	ՎՍԵՄ ՅԱՏԵՆԻՆ,
ՔԱՋ ԱՍՏՈՒԱՆՈՒԲԱՆ՝	ԲԱՆԻՅ ՔԱՐՈՋԻՆ,
ՉԵՂԵՒ ՄԵՋ ՅԱԳԵԼ՝	ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՏԱՐԻՆ.
ԳԹԱՅ ԸՆԶԱՏԱԼՅ՝	ՀԱՅՐ ՄԵՐ ԱՆՆԸՄԱՆ,
ԿՈՂՈՎ ՀՊԱՏԱԿ՝	ՎՇՏԱՅ ԶԱՆԱԶԱՆ.
ՎԵՐԵՔԱՍԱՆ ԱՄ՝	ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ,
ԵՐԴԷՐ ԶՈՏԱԵԱՒ՝	ՕՐ ՀԱՆԳՍՏՈՒԹԵԱՆ,
ԲԱՅՅ ԿՐԿԻՆ ԹԵՒՕՓ՝	ՀՈՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ,
ԲԱՐՁՐԱՅՈՅՅ ԶԱԶԻ ՄԵՐ՝	ՅԱԶՍ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ.
ՈՒՍՏԻ ԵՏ ԱՐԳԱՅՆ՝	ԼԻՂԱՅ ՅԱՐԳՈՒԹԵԱՆ.
ՈՐ ԶԷ ԱՍՏ ԵՐԲԷՔ՝	ԵՂԵԱԼ ՅԱԻՏԵԱՆ.
ԲԱՅ ՅԱՆԹԻՒ ԲԱՐԵԱՅ՝	Ի ՊՈԼԻՍ ՄԻԱՅՆ,
ԵՕԹՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔ՝	ՆՈՐ ՀԱՍՏԱՏԵՅԱՆ.
ԵՒ ՅԵՏ ՀՐԱԺԱՐՈՒՆ՝	ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ,
ՋԶՈՐՍ ԱՄ ԱՊՐԵԱԼ՝	ԷԱՌ ՍՈՒՐՐ ՎԱՆՃԱՆ.
Ի ԹԻՒ ՎԱՍՍՈՒՆԻ՝	ԿԵՆԱՅՆ ԼՐՄԱՆ,
ՍԼԱՅԱԻ Ի ՄԷՆՃ՝	Ի ՍՈՒՐՐ ՀԱՐՅ ԿԱՅԱՆ:

*Գերեզմանատան հիւսիսային կողմը կը
դանանք Կարապետ և Սարգիս պատրիարք-
ներուն շիրիմները քով քովի. առաջինին վրայ
կը կարդանք հետևեալը՝ խրակերտ գերեզ-
մանին վրայ.*

«ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌ-
ՈՅՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԻԱԲԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒ-
ՊՈԼԻՏԵՑԻ ԿԱՐԱՊԷՏ ԱՐԲԵՊԵՍԿՈՊՈՍԻ. ՈՐ
ՈՒԹԱՄԵԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱՒ ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԿԱՐԱՊԷՍԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՏՈՅ, ՅՈՐՄԷ
ԿԱՄՈՎԻՆ ՀՐԱԺՍՐԵԱԼ ԱՌԱՆՁՆԱՅՄԻ Ի
ՏԱՆ ԻԻՐՈՒՄ Ի ԿՐԻՍՏԵՅՈՒԹԻՄ, ԸՆԴ ՀՈՒԱ-
ՆԵԱՒ ՍՈՒՐԲ ԿԱԶԻ ԶԳՆԱՂ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ,
ԺԱՄԻ ՏԱՄԵԺԻՆԵ ԵՒ Ի ՀԱՅԱԿԻ ՎԱՊԵՍՈՒՆ
ԵՒ ԵԾԹՆ ԱՄԱՅ ԿԵՆԱՅ ԻԻՐՈՅ ՀԱՆԳՈՒ-
ՅԵԱԼ ԵԴԱՒ ՅԱՅԾ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ, ԶՈՐ ԻՆ-
ԺՆ ԷՐ ՊԱՏՐԱՍՏԻԱԼ. ՈՐ ԱՅԺՄ ԻՆԴՐԷ
ՈՒՆԺԵՐԵՅՈՂԱՅԻ ԱՍԵԼ, ԱՅՏՈՒԱՐ ՈՂՈՐՄԻ.

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1850 ՅՈՒԼԻՍ 31».

Իսկ Էրկրորդին շիրմադիրն է առաջւոյ.

ՄԱՀԱՐԱՆ

Տ. Տ. ՄԱՐԿՈՒ ՍՐԲԱՅԺՆ ԱՐԲԵՊԵՍԿՈՊՈՍԻ
ԱՆՂԻԱՆՈՒՊՈԼԻՏԵՑԻՈՅ ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ Կ. ՊՈԼԻՏԵՑ

ՀԱՆԳԻՐ, ՈՅԻԺ ԿՈՒՄԵՆԻ, ԸՆԴ ՏԵՈՒՐ ՇԻՐՄԱՅ
ԱՆՇՈՒՐ.

ԵՒ ԶՆԱՅԵԱՅ ՄԿԱՏԵՐԵՒ ԱՌԿԱՆԵՑԻ ԴԱՐ ՈՐԲԱՅ,
ՈՂՐԱԼ ՅԱԻԷՐԺ ԲԱՐԻՈՅ ՀՈՐԻ ԲԵԼՈ ՅՈՐԿԱՅԻՅ
ՄԱՀԱՅՈՒ,

ԸԶՀՈՎՈՒԱՊԵՏԻ ՈՂՐԱԼ ՀԱՅՈՅ ՎԱՊԵՍՈՒՆ ԵՒ ՄԻ
ՎԱՐԵԱԼ ԱՄՍ.

Ի ԳԱՄԲԱՐԱՆՍ ԼԻՒԼԷՔ ՄԱՐԲՆՈՅԻ ՆՆՁԻՈՒՆ ՆՍԻՆ
 ՄԱՍՏՈՒՆԵՐ,
 ԵՐՊԷՍ ԵՐԻՄԻՆ Ի ՍԱՂԻՄ ՏԵՍԻՐՈՒՆ, ՊՕՂԱՅ ՀԱՆԳԵԱԻ
 ՆՇԵԱՐ,
 ՆՈՒ ՀՕՐԵՂԻՔԱՅՐ ՁԵՐ ԱՐԹՈՒՆ, ԵԻ ՄԻԱՐԱՆ ՏԱՆՆ
 ՅԱԿՈՎՐԱՅ
 ԶՀՈՎՈՒՄԱՅՆ ՎԱՐԵԱՅ ՊԱՇՏՈՆ, ՊՈԼՍՈՅ Ե ԳԱՀ
 ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ ԳԵՏ.
 ԽՐԻՍՏՈՅԻ ԱՆՅԵՂՆ ԻՒՄԵԻՆ ԱՐԻՄԵՔ ԶՏԱՊԱՆ ՎԵՀԻՄ
 ԳԱՐՆ ԱՐՏԱՍՈՒՔ,
 ԱՅԼ ԻՍԵՅՅԷ ԵԻ ՅԱՊԱԳԱՅՍ ԱՌԱՔԻՆԵԱՅ ԵՂԻՑԻ
 ԼԱԼՕՆ,
 ՄԻՆՁ ՈՐ ՅԱՄՊՍ ՀԱՍՏԵԱՅ ԶԱԹՈՐ,
 ԳԱՐՁՅԻ ՅԱՅՍ ՀԱՐԿ ՀՈՂԱՅՈՒԹԻՒՆ
 ԷՂԻ ՍՐՐՈՅ ԵԻ ԸԶՁԵՐ Ի ԽՈՍՏԱՅԻԱԼՆ ԱՅԻԼ
 ԳՐԱՅՏ:

1895 ՅՈՒԼԻՍ 28:

Բայցի այս հինգ պատրիարքներէն կը հանդէսն հան ուրիշ եպիսկոպոսներ՝ ինչպէս Պողոս Թովսանցի (1675ին), որուն տապանադիրը յիշարած եմ արդէն. Պաղտա-սար Եպ. Պովսեցի յուսարարապետ Ս. Երուսաղէմի (1809ին), զոր կը յիշէ Մկրտիչ Եպ. Աղաւնտի¹¹¹, Գրիգորիս Եպ. Ալէաթ-ձեան (1896 Օգոստոս 15), որ կիլիկիոյ կաթողիկոս ընտրուեցաւ 1896ին, բայց Սուլթան Համիտ զայն չժաւերացուց, վախճալով՝ որ կիլիկիոյ մէջ յեղափոխական ընթացք նա կ'ունենայ, որովհետեւ Տարսնի Առաջնորդ Էղած ժամանակը, Մուշի թուրք կառավա-

¹¹¹ Միաբամբ եւ Այսեխում Հայ Երուսաղէմի, էջ 406:

բիշին հետ վէճ մը ունեցած ևւ պայն ապտա-
կած ըլլալուն համար պաշտօնանկ եղած ու
կ' Պոլիս կը բերուած տարինէր առաջ. Աշ-
խոյժ ևւ զօրծունեայ (բայց դիւրարորոք)
Եկեղեցական մ'էր՝ բաւական հմուտ. թա-
ղուած է քովը իւր հօր ևւ մօր՝ սրննց վրայ
Սրբադանը ինքը՝ ողջութեանը, կանգնեց զե-
ղեցիկ Դամբան մը, բայց ինքը կը ննջէ ան-
շիբիմ:

Այս Գերեզմանատունը թաղուած են՝
Իւսկիւտարի երկու Եկեղեցիներուն ու Գուդ-
կունձուքի Ս. Էստասորչին ապաստարոցը ըս-
լոր Հանդուցեայ Քահանաները իրենց մաս-
նայատուկ թաղին մէջ:

Օտան, Պաշեան, Փիւմիլեան, Նորա-
տունկեան, Նիդամեան, Սէֆերեան, Երկա-
նեան, ևւ այլ երեւելի բնտանիքներու ան-
դամներ կը հանդէին այս Գերեզմանատունը:
Հոս թաղուած են՝ նշանաւոր նկարիչներ՝
Պէհգատ Ռեմէա ևւ Սաղայեան Արքահամ. աղ-
պային Սահմանադրութեան հեղինակ Եղոյ-
ներէն Նիկոզոս Պալեան († 1858) ևւ ծանօթ
բժիշկ՝ Տօրթ. Բարունակ Պէյ Ֆէրուհիան (†
(† 1868), անուանին Տէրայեց Յովհաննէս
Պատուելի († 1888), Խաչատուր Պուլտ Ռի-
սաբեան († 1891), մադամեօիկ Պետրոս Դու-
րեան († 1872), սորա Եղրայրը Թարու-

1. Ասոր բնդարձակ կենսագրութիւնը հրատարա-
կած էմ, «Հանդէս Ամսորեայի» մէջ 1895 թուի Հոկտ-
եմբեր քիջ 310 ևւ Դեկտ. քիջ 361:

133 Պետրոս Դուրեանի մահէն յետոյ, Իւսկիւ-

Բիւն Դուրեանն աւստրիական Երիտասարդը
(† 1874) , Ուսուցչապետ Ռէթէս Պէրպէ-

տաթի «Էկսքլուսիւսիւս» բնկերս թիւեր անոց Պերպէ-
մանին վրայ կանգնեց բրդամէս սիրտն կոթոյ մը ,
որուն յաւանկարք յատուկ գրութեամբ մը շքատա-
րակեցի՝ «Հանգիս Եւսոբնայթի շէթի» Խայիս—Յունիս
միտղեայ թիւին մէջ ունի 177—178) , արտագրելով նաեւ
ճապանացիքը՝ դո՛ւ շարադրած է Պետրոսի նշարայր
Միշրան Դուրեանն արգաւելիչ Պատրիարքի եւ սրբա-
պրած էր՝ եւ Պ Խաւսեանն Եւսոբնայթի շէթ ճաճարքի
կրկնել հոս այդ ճապանացիքը , նշիչի Սրբազանին
պատանակութեան գրիւն՝ գրեթէ ասանքին խոյրերէն :

Աստ հանգչի մարմին Պետրոսի Դուրեան
Որ քնանամեաց էր ի գերեզման .
Երկարագործի սա ծընու սրգի
Բանաստեղծ քղտես ի կենաց աստի :
Ի տարածամու Յունուար քնամի
Հազար ութ հարիւր հոբանսերկի ,
Արեւն իւր էր դեռ ի յառաւտին
Օրհասին սեռւ ամպի բզնա ծածկեցին :
Մահ նորա բնաւից իւրոց սիրելեաց
Սուգ անմեղիքաւ եւ կրակիծ էած .
Վրշտբերէր կենաց մորա սոսկ վերայ՝
Արնեայ մահաբճանս աւաթիկ աստ կայ :

Ծնեալ ի 1851. ի 20 Մայիսի :

Բայց Պատրիարք Երթմանն Հայրիկ կ'ողկը՝ ուր
մահաբճանին վրայ գրուածու էր , նայն իւր բանաստեղծին
իմ Հոսոյնար «Երեւոյթով» 1871ին գրած ատոյր , դո՛ւր
տաթիներ յետոյ նշիչի Սրբազանն մարտոյրէլ աստ
շիրմին միւս էլին վրայ , եւ է այսպէս .

Երէ մօտի հազակոյտիս ,
Թուի մոխրագոյն եւ աչեր ներա
Ինչ ջուխտ մարգրիտ քաթին իմ վրա ,
Զք զատգմիր ոսկերտիս :

Այս իմ հանգիստ
Իմ լրոսնիստ ,
Այս օրհուսն
Եւսոբնայթի :

Շնուր եւ ի սրբերդս , յուն Պետրոսի Դուրեանն ,
Գ. Պոթիս 1872. էջ 39 :

ընան¹³⁴ († 1907), Վարդան Լաթֆեան, Թուրքիկեան, Պօլիկեան ծանօթ զխառն գրադէտները եւ զեռ ուրիշ մագաթաւում ծագիկներ զխառնթեան, որոնց ցանկը շատ երկար է գրել:

¹³² Պէրպէրեանի նախկին ստեղծը Յիշմին զեղեցիկ պաղտաբարն ունեցան շիրիմ մը կանգնելու, իրենց Իսասախարակ-Ուսուցչապետին Գերեզմանին վրայ, եւ յաջողեցան ի զլուխ զայն հանելու:

Այդ շիրիմին բացումը հանդիսաւոր կերպով կատարուեցաւ Յիշմին, վրան կը կարգացուի հետեւեալ, վերատառութիւնը

ԲԱՐԻՆ
ԳԵՂԵՅԻԿԸ
ՃԵՄԱՐԻՏԸ

ՈՒՍԱԻՅԱՊԵՏ
ՌԷԹԷՈՍ Ե. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ
1872—1907

ԱՆՀՈՒՆ
ՊԱՇՏՈՒՄՈՎ
ԿԱՆԳՆԵՑԻՆ ԱՅՍ ՇԻՐԻՄԸ
ԻՐ ԵՐԱՆՏԱԳԷՏ ՍԱՆՈՐԸ
21 ԱՊՐԻԼ 1932

Ռ. Պէրպէրեան կը հանգչի յովոր իր կնոջ, որ մեծ տա 1899ին եւ որուն վրայ ինքը Պէրպէրեան իր ողջութեանը կանգնեց զեղեցիկ կոթող մը, վրան գրել աւելով հետեւեալ յուղիչ տաղերը, արդիւնք իւր գրչին.

Ի

ՆՈՒՐՈՎԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ
ՏԻԿԻՆ ԶԱՐՈՒՀԻ
Ռ. Ե. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆԻ
1904—1932

ԳԵՂ ԵՒ ՇԸՆՈՐՀ
ԱՆՁՆ ԻԻՐ ԲՈՂՈՐ
ԶԳՆԱՂ ԻԻՐ ՀՈԳԻՆ
ՍԻՐՈՅ ԲՈՅՆ ԶԵՐՄԻՆ
ԱՌՆ ԻԻՐ ՊԸՍԱԿ
ԵՒ ՄԱՅՐ ԱՆՈՒՇԱԿ...
ՎԱՊԵ, ԱՅԺՄ. ԱՆՄԵԻԹԱՐ
ՄԸՆՐԱԻՐԵՄՔ ԵԱՅՍ ԳԱՐ

Գործականի գերեզմանին կարդր կը հանդ-
չին՝ մայրս (1904), Հայրս (1906), մո-
րեղբայրս Գեղարամ-Քիմիսզէտ Նշան Դու-
կասեան (1918), սորա Հայրը՝ որ կը մեր
մօրահայրը՝ յայտնի վերաբոյժ Դուկաս ապա
(1869) նաեւ մեծ մայրս, մօրաքոյրերս
իբենց պաշկերով ու պապու պապերով :

* * *

Այս Գերեզմանատունը ունի երեք ջրհոր .
մին փորուած է Ս . Կարապետի թաղին մէջ ,
իսկ միւս երկուքը Ս . Խաչի մասին մէջ . այս
վերջիններք իբենց վրայ ունին Արմանագրու-
թիւն , սրան մէկ հասր կը յիշատակէ Սուրբ
Կարապետի ջրհորը՝ որ չկրկը ուր եւ զիբ :

Ս . Խաչին մէկ ջրհորը եւ Ս . Կարապե-
տինը փորել տուած է Կառարացի Սարգիս
Խալիվալ) Մովհաննէսեան , այն՝ որ Ղալա-
թիոյ է . Եղնիմաշայի է կեղեցիները շինած
է եւ ունէր ճարճունի նարաւարապետի տիա-
ղասը , ինչպէս նշանակած եմ արդէն Ա . հա-
տարիս (1922) եւ Բ . հատարիս (1928) մէջ , նաեւ
Գուգկունճուքի մասին գրած իս մէջ . իսկ
երրորդ ջրհորը շինել տուած է՝ Կէօկնեռնց
Թովմաս :

Սարգիս Խալիվային փորել տուածը 200
տարուան հետ թեան կնիքը կը կրէ՝ ունենա-
լով 1728 թուականը , որ կը 72 տարիներ յե-
տայ կը շինուի Կէօկնեռնցիներ . Ասոնց Ար-

*Ճանադրու թիւները թէև հրատարակած եմ¹³⁵
արդէն, բայց հոս ալ դանտէք ցոյց տալ կա-
րեւոր կը համարեմ:*

1.

Յիշատակ է ջրբոսրս այս եւ այն որ ի
Եւնիմահալէյի բաղի Գերեզմանին է ջրհար,
Կեսարացի Յոհաննէսի որդի բազում եկեղե-
ցեաց եւ այլ բարեգործութեանց նպաստ Սար-
գիս Խալիֆային եւ իւր տուն զտակացն:
Թիւ Փրկչին ՌՁԻԸ:

2.

Պարգեւ ի Տեառնէ՝ է այս ջուր հարիս,
Ի յիշատակ իմ՝ եւ իս ծրնողքիս:
Մարիամ Դուլիան՝ Կեօկնեանց Թովմայիս,
Որ ի յայտնելս՝ ծրնեալ յԱզուլիս:
Շինուած ջրբոսրս՝ եւ այնոյ բաղիս,
Եւ հանդէպ սորին՝ ընդ միւս շինուածիս:
Զերիս շինուածիս՝ յանձնելով զաւկիս,
Ան ի շէն պահել՝ որդւոց ի յորդիս:
Որք բնակէ զայս ջուր՝ եւ հանդչիք վայրիս
Ազաչեմ ասել՝ ըզմի ողորմիս:

Թիւ Փրկչին 1800:

*Առաջինը կը գտնուի՝ Ս. Յաչի չիրմաս-
տանի մուտքին տնտիջնապէս մօտը եւ ձախ
կողմը. իսկ Երկրորդը՝ զէպի հիւսիսային
կողմի կղերքին վրայ:*

* * *

¹³⁵ Հայ Թժշկական Արձանագրաբանութիւն, էջ
52 և 52

Այս Գերեզմանատանն անշղջ մէջ աւելն
բնական մեծ մասն մ'ը մամանակին յատկա-
ցուցած են Յոյներու, ստոնք սակայն՝ չա-
րաշար կերպով դարձածսն են այդ նախա-
տուութիւնը, ստոնքս թիւններ սկսած են
բնել եւ այն առաքանն՝ որ աւելի սուած են
սոսկայի կոխներու, որոնք մերջ դատն են
կատարարութեան ամենախիտն միջամտու-
թեամբը: 1862ին էր՝ որ պատահած են այս
ախտը՝ գէպերը, եւ պատահորս առ
եղած է:

Իսկիւտարէ գէպի Արեւելք երկու մամ-
նեռու որս թեամբ գտնուած Ալեմտաղի հայա-
բնակ գիւղին մէջ Հայ ազգկնակ մը կը մեռ-
նի, մարմինը կ'իջեցնեն Ս. Խաչ Եկեղեցի,
որ յազարկաւորութիւնը կատարուելէ յե-
տոյ, կը տանին Գերեզմանատան եւ կը թա-
ղին յետունեկան դամբարանը. Յոյները կը
կարծեն թէ՝ իրենց բաժնին մէջ թաղուած
է այդ անջեցեայր եւ գիշերով կու գան կը
հանեն դոյն ու կը թաղան անթաղ, ի՞նչ որ
մեծ գայթակղութիւն կը պատահուի, եւ աւելի
կու տայ արխանահեղ կոխներու, որոնք կը
խշտակուին գետ իրբու հայկառոյն բնոջա-
րութիւնը:

1862 թուականէն առգին ալ դարձեալ
եղած են նման միջոցակողեր, բայց թեթեւ
անցած են Բարեբախտաբար՝ 1880ին նա-
խապահու թեամբ Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ

Բարազիչ Իդմիրեանն Մատթէէոս Արքադանին
 Հայերէ և Յոյներէ կադմուած է յատուկ
 Յանձնաժողով մը՝ որ ազդային հանգանա-
 կութեամբ Գերեզմանատանը ամբողջապէս
 որմնափակած է, և Հայոց և Յունաց սեպ-
 հակառն տեղերու սահմանները անշուշտ ու որո-
 շած է մասնաւոր աշտարակիկներով :

Գերեզմանատան հարաւակողմը անկիւն
 մ'ալ կը պատկանի Հրեաներու, բայց սոսն՝
 Երկար ատենէ ի վեր մեռելի չեն թաղեր հոն :

* * *

Այս Գերեզմանատան մէջ 1875ին փո-
 րազրուած է՝ իմ շարադրած մէկ տապանա-
 դիրք, որ դատախարակներէն՝ Կարապետ Արա-
 բանեանի զօրանչին համար էր և պատրաս-
 տած էմ զայն յատուկ խնդրանքով . պատա-
 նելեութեանս առաջին օտանաւորներէն էր այն
 և է սապէս :

է

ՀԱՆԳԻՍՑ

ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՒՀԻ ԵՓՐԵՄ ՏԻԿՈՋ

ԿՈՂԱԿԱՆ ՀԱՐՈՒԹԵՒՆ ԱՂԱՅԻ ԶԻԶԻԶԱԿԱՆ

ԲՐ ԿՈՐՈՅՍ ԶԱՐԵԻ Ի ՀԱՍԱԿԻ ԹԱՐԱՑ

ՄԱՀՆ Է ՎԱԿԱՆ ԷԻՑ ՀԱՄԱՅՆ,
 ԱՆԴԱՐԶ ՎՃԻԹ ՈՍՏՈՒԱԾԱԿԱՆ,
 ՈՐՈՎ ԵՍ ՀՈՂ ԷԻ՝ ԴԻ ՀՈՂ
 ՓՈՆԵԱԼ ԵՄԵԿԵՄ ՄԱՀՈՒԱՆ Ի ՔՈՂ,
 ԶԻՍ ԽԱՅԻՆ ՈՐԴԻՔՍ Ի ԼԱՅ,
 ՄԱՐԴՆ ԱՐԺԱՆԻ Է ԱՐՏԱՍՈՒԱՑ,
 ԶԱՅՍ ԿԱՐԴԱՅԷ՛Ք ՎԵՐԱՑ ՇԻՐՄԻՍ,
 ԹԷ ՃՇՄԱՐԻՑ ԶԻՔ ԿԵԱՆՔ ՅԱՍՏԻՍ :

Հոն՝ կեանքիս մէջ տառջին անգամ ըլ-
լալով, 1877 Մեղաւմբեր 24ին արտասանած
եմ Դամբանական մը, տարեթիւր գերեզմանին
Սարգիս Եսալմանեան զպրօքսական ընկերիս,
որ Բեռնդին էր մեծանուն Գրիգոր Օսեանի
և կը խոստանար մեծ աղաղայ:

Սարգիսու համար յիշատակիւ այդ վա-
ղամեօիկ Պատանույն, պարտք ինձ կը համա-
րիմ գեակդիւ հոս այդ Դամբանականս, զոր
կը կարծեմ թէ զեւ երկէ եմ արտասանած:

Վերադարձաւ որք:

Բանի՝ թաղեալեամբ կը մտաշիմ սա Նստակոյ
տիս՝ որ փայրիկ մի առաջ մեր ընկերական ըստա-
տանէն զկարարք ծաղիկ մը յափշտակեց, ծաղիկ մը
զեւ նոր փթթած, հազիւ որչալուսոյ ցոյթն մէկ բանի
շիթիւ ծծած այս ծաղիկն էր՝ Եսալմանեան և Պաւստ
անուանի գերդաստանէրուն մեծատունէր, Սարգիս
Պատանիկ՝ որ իւր Եթեմեա տանամեայ գործուն գեղա-
ծիմաց տառտալին մէջ, մինչ Հայրենեաց փշտաւոր
ապական զարդն և իւր ընտանեաց փոյն ըլլալու կը
պատրաստուէր, քննութիւն ան տնայերք ծանկեցին հուպ
ընդ հուպ նորա աքեւը՝ մարեւոյ ի ոպառ այն մեծա-
մեծ յայտերք՝ զորս իւր փորձապաններ կը առնէին և
ոչնչացնելով այն փեմ նպատակներք՝ զորս փայտե-
տիկ Հայրենասէրը կը թաղուցանէր իւր մասապ ու-
ղեղին մէջ՝ իսկիւ ի՞նչ տխուր աղաւորութիւն մը
կ'ապղկ յիս սա պատատուր գերեզմանը, ի՞նչ խոր-
հրդաւոր յիշատակներ կը գործուցանէ մտքիս մէջ սա
եղերերդակ մանուկներու զասը:

Սիրենցեալդ իմ Սարգիս, տարի մը յառաջ շէ՞ր,
որ այս մանուկներէն շրջապատուած, զկողի սա հան-
գիպակոց ըլլալու կ'ուղեւորէիր մեր ընկերական
խրտախմբին հանդէսն ընկալ, այս, Ներսէս Զիւլպա-
րեւ էր, որ ընկերներդ Զամբրնայի ընկր ոտորտոր

ժողովուրդ, գրեց մերթ անոր Հովանաւոր մայրենեւորն
 ներքեւը կը բազմեցունէին և մերթ վնիւ ապրիւրնե-
 րուն եղերքը կը Նանգըկտունէին. այսօր էր՝ որ փո-
 խան պինդ բաժանեաց, խաղաղի սղկողներն ի մեռին,
 տխրեցինք մեր եղբայրական խնջայքը նորոգել ամէն
 տարի... բայց տա՛ղ... չէի կարծեր այն տուն, ինչ
 այն տխր այսօր ուղիւնաւոր արցունքով պիտի կատա-
 րէնք ուրեմն այն օրուան ժպիտներդ յախտեալական
 շրթեւելի սղջոյննէ քզ ինչ զորս կու տայիք ընկեր-
 ներուդ. ո՛հ, չէի կարծեր ես յայնժամ ինչ նոյն պար-
 մանինեւրոս երամբ, տարի մը վերջ քու Բնարանիդ
 շարժը կը բոլորէր, գտնաւորէս բողոքելով մահուան
 պիշառիչ անբաններուն զէմ, վա՛հ, չէի կարծէր վեր-
 ջառել, ինչ նոյն օրը քեզ հետ սրտախախտան երգեր
 Նշեկտնող մայներք, տարի մը յետոյ քու նորոտկիցըն
 տրեւիդ վերջապետայն Հանգստեան տխուր տողերն
 էղեր երգեն ոչոք... Թաւառեցան սիրարարը շրթուներդ
 և ևս չկրցայ անոնց վերջին մրմունջը լսել. չորացան
 քո սիրագիր մատուցքը, աւա՛ղ չկրցայ յետին համ-
 րայրս գրողմել անոնց վրայ. չի կրցայ կ'ըսեմ, Եղբայր
 իմ, յետին ուղիւնա քեզ նախքէ, սրտայար վաղ ընդ
 փայլ խափուսիկ ստուերի մը նման. Է՛րթ աղա...
 Էրթ, վեհաղնդ մանուկ, մտքը տակաւ թոխր սրա-
 թեւ ուրծուի նման, պատու աշխարհներ Հովան
 տեւածած կամարը սրտի՛ր, աղէ՛, անմահութեան
 կայանը և Երարչին աթոռին առջեւ, Հեշտամբունջ
 մայնիդ սփոփանք խնդրէ՛ վշտաւոր ծնողքիդ և եղ-
 բայրներուդ համար, սփոփանք քու րարեկամներուդ և
 ընկերներուդ համար, որոնք արտասուաթոր աշխարհով
 յախտեալական բունիդ մահինը կը կնքեն... Ես չգիտի
 մասնամ գրեց երբ. պարնուն դուարիմ օրերուն մէջ եր-
 ցերով Նշեկտնողս զաշտերք ման տունսմ... չգիտի
 մասնամ երբէք գրեց, երբ այցելեմ ոչն յոյսի և եր-
 ջանկութեան տաճարին՝ որ մեր մտնկութեան խնդրայի
 ժամերը սահեցան... :

Բերէ՛ք արդ, բերէ՛ք, վարդի թերթեր և շու-
 շանի փունջեր, ո՛ր ընկերներ, բերէ՛ք ու ծառայեցէ՛ք

մեր Եղբոր Հորջի, և Էրր Մերթ Բնդ Մերթ մեր քոյ-
րերը ուղղէ ք զԵղի հոռ, մեր աչքի աղի արցունքը
հոսեցնելով այս զերեզմանին վրայ, յիշեցէ՛ք թէ այդ
սեւ սեւ հողերուն տակ կը հանդչի սիրտ մը՝ որ սիրոյ
համար կը բարախէր, կը պահուի մեռւոյ սը, որ բն-
կերսիրտ թեան և ժողարանս թեան պատկերը միշտ
կը գծէր... ։

Իսկ սկիւտարի աղղային Գերեզմանատունը
զրեթէ պատարան մը բրած է ինք մեղի, և Էրր
Էրեկոյեան արձակուրդի մամը հնչէր, մէնք՝
խմա՛ Յարութիւն Մարմեան, Մէլքոն Կիր-
մեան, Միհրան Դուրեան և Լուս, կ'ուզես ու-
րէինք հոն և ուշի ուշով կը կարգայինք Տա-
պանադիրներ, որպէս զի Ստանաւոր գրեյու
փարձ ու թեան տեղեակ բլրայինք, և այսպէս՝
Պաշտանց, Փիլիքիշեանց¹⁵⁷, Նորատունկեանց,
Դուրդեանց և ուրիշներու շիրիմներուն վրայ
գրաշմուտ զեղեցիկ ասղերը, ինչպէս նաեւ
Եկեղեցականներու Գերեզմանադիրները կար-
գայով զոյց կ'ընէինք... ո՛հ անմեղութեան
և քաղցր Էրազներու օրեր... ։

Գերեզմանատուն շիշդ հարաւակողմը կը
տարածուի Պալլիսիւս-պաշիւ (Սիլվեզլուս) կո-
չուած յայնարմակ պողոտայն, որ Էրեկուտեք
ունէր Էրեմին Հայ Երեւելիներու փառաւոր
տուները, տեսարան ունենալով Մարմարաի
հիւսարանը՝ ծոցը Բիւթանակուն ու Բշիւանայ
կղզիներով ։

Սիր պողոտային վրայ կը լիշեմ աղայու-

¹⁵⁷ Քիւմանկ, և Պոլսոյ, Տ. Մայիս 1902 թ.
ուրեք Միլիտար-Ստանալի՝ Փիլիքիշեանց Տապանադիր-
ները ։

թեանս՝ երկիցս ներկայ եղած բլլալս ամենս—
հոծ բաղժուեթեան մը, առթիւ յուզարկաւո—
րուեթեան երկու նշանաւոր Հայերու, մին
բժիշկ Բարսեւակ Պէյ Թէրուհյանի 1868ին¹⁵
էւ միւսը բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանի
1872ին¹⁶, որոնց մասին գրած էմ արդէն
տարիներ առաջ:

Գերեզմանատան հիւսիսակողմն ալ շի—
նուած է զէպի Զամլլընա բոսբը առաջնոր—
դող երկարածից ճանապարհը Բօրխանէլլի—
ողլու կողմում, որուն հիշող սկիզբը կը գրա—
նուէր ատենօք Յակոբ Վարդ սփեանի հիմնած
Հայկական քառասնի, ուր նշանաւոր հան—
դիսացած են Պէնյեան, Նալեան, Մադա—
րեան, Սիսակ էւ Ծասուրեանն, Թշուանի
էւ Թրեանց, Ազամեան, Մեակեան, Փափա—
ղեան էւ արիւ հեղինակաւոր Դերասանները,
էւ Տիկին Արասեակ, Գարապաշեան Գոյրեր,
Նուարդ, Սիրանոյշ, Հրաշկայ Դերասանու—
հիները:

Այս թատրոնը օր ամսաները Իսկիւսաք
էւ ձմեռներն ալ Կ.Պոլիս ի Կեմիլլի Բաշա թա—
ղին սէջ կու տար իր ներկայացումները,
խիստ փայլուն ու շրեյ շքաններ տնկցած է,
մինչեւ այն օրը՝ երբ թուրքերէն լեզուաւ
ներկայացումներ աւար սկսաւ Յ. Վարդ սփեան:

Հայ թատրոնին տրեւր ու յի էս սմարեցաւ
այդ պահուն, կորուս ամէն ինչ, Դերասաններ

¹⁵ Եւսեղ Ն. Ամսորեան, 1895, Թիւ Հոկտեմ—
բերի էւ Դեկտեմբերի:

¹⁶ Ապ, 1900, Թիւ Մայիս—Յունիս, էջ 177—178:

ու Դերասանութիւնը Նեադհեալ մեռան, ողջ մնացողներն ալ զէն ու զէն ցրուեցան, և Էմիլիսը Վարդափեան, որ իր մասնաւոր վարչութեամբը այնչափ հոգի դարդացուցիչն եղած էր Հայ բեմին, թրքանալով փերժացուց իր կեանքը:

Այս թատրոնէն փերժացի անապարհին երկու երկայնքը կանդուն էին Հայ մեծատուններու տարածները իրենց բեղուն այգիներում, ինչպէս կը տեսնայինք մեր ազայտ-թեանը, Այսթմեան, Գափամասեան, Սմբատեան, Միքրոքեան, Չուշեան, Փիլիմի-շեան, Փափուղեան, Չարաքեան, Շաշիեան, Քիւրքճիխանլեան շքեղ բնակարանները, որոնց կարգին մեծ հայրս ալ Վարդապետութեւր համեմատունակ տուն մը իր այգիով, ուր կ'երթայինք ամառները, բայց ասոնց բոլորն ալ անհետանալով անհետացան հետ ընդ հետ . . . :

Այս պոպոտայէն փեր կէս ամբուսն վրայ շինուած է հասարակաց պարտէզ մը¹⁰⁰, որ կէ լեռոյ կ'երբէր՝ Չանլիբնու կոչուած հիանալի բլրակը, որուն ծոցէն բոխած անուշիտ բոխ խիստ համբաւու որ է և որուն Սոսի

¹⁰⁰ 1880ին Ս. Խոշ վարժարանի աշակերտներս թմբոճին ասրին այս պարտէզին շուրջը. ուր Հաղիկ հապած կորդուս եկցանք ու սրգեբով ողջունեցինք Զոհանայի լոմէնի Կոյսրուհին որ Սալթան Ապրիլի Սեփի թագաւորին հետ կը փերայտանար Ալի Կոսեչի գիւղէն:

Եւ Նոսի ստուար ծառերուն շուքին տակ կը
սիրէին երթալ յաճախ Իսկիւտարի Հայ ժո-
ղովորդը եւ Հայ բանաստեղծները, գիտելու
եւ վայելելու Վստիտի զեղածիծաղ տեսա-
րանք եւ երազելու . . . չգիտեմ ի նշ . . .

Պետրոս Դուրեանի սիրական վայրն էր
Զամլլընացի, չա՛տ ու չա՛տ անդամներ կ'եր-
թար չոն չանդշիլ՝ իր սիրելի բնկերոջ՝ Լուի-
Փեան Վարդանի չեւ, որ իրմէ ատաջ վաղա-
մեռիկ եղած է :

Ասոր յիշատակին հուիքած է նա իր « Հե-
ծեծսունի » վերնադրով սրտատուշ տաղը,
որուն մէջ կը գրէր .

« Ո՛հ, կը յիշե՞ս Զամլլընացի
Սարը մատած լո՛ւռ մըխտցիմք,
Ուր շուք տային մեզի մեհիք
Սեւ հովանոցք վշտահարի . . . ¹⁴ » :

Իսկիւտարի Հայ բնակչութեան հախա-
մեծար գրոսավայրն էր այս Զամլլընացի որ
Մեծ անունով սրտկուած է, գիտակէ թիշ չե-
ոսս զէպի հարաւ կը դանուի փոքր Զամլլը-
նացի բլրակը՝ սիրուն եւ զեղատեսիլ, իշխե-
լով Մարմարայի ծովին ու Իշխանաց կղզիներ
ընդ . Քաղցրահամ ջուր մ'այ սա ունի, տ-
սոր ժողերը չին ատենը Հայերն ունին եղեր
բնդարձակ այգեստաններ, ինչպէս կը գրէ
Ներսիս Զէլէպի ըսելով՝

¹⁴ Հաղի՛ եւ քաղ ձրցլուր լոնիք Պետրոսի Գու-
րեան, Կ. Պոլիս, Տաղը Սրտմեան, 1872 էջ 47

Տալ 154 եւ 155.

«ԵՆՆԻԻ մահալլէս ի վեր՝

յաջ ահեակ բազում այգեստան .

Շատքն Հայոց մինչ մերձ՝

ի սուլթան Մուրատին Չամլուհան» :

«Սուլթան Մուրատի Չամլուհան» ըսածը , «Փոփր Չամլըհան» է , ուր դեռ քանի մը տարի առաջ գոյութիւն ունէին Հայերու սեպհական սքանչելի այգիները , ինչպէս նաեւ Քէօշէհան Ասկարի խիստ ընդարձակ դարաստանն ու այգին , այժմ բոլորովին փնացած է օտարի ձեռքն անցած :

Իսկիստարէն գէպի Արեւելք բնթանալով , Երկու մամ հետաւորութեամբ , գեղեցիկ ու խորհրդունք մեծ անտառի մը գիւղին մէջ կը գտնուի , կամ յաւ եւս է բակ՝ կը դրոշմէր՝ «Ալէմտաղի»¹⁴⁾ կոչուած դուռ հայտարեակ գիւղակը , որ ունէր «Ս . Նշան» անունով քարուկիւր սիրունակ Էկեղեցի մը՝ շինուած Աղաւնի Սաեփան Պատրիարքի օրով , ինչպէս կը յայտնէ՝ դռանը վերեւ փորագրուած վերտառութիւնը , որք անձամբ քահանայ էմ 1894ին եւ է .

ՆՈՐՈԳԵՅԱԼԻ Ի ՀՈՐԱՆՅ ՀՐԱՇԱԳՈՐԾԻ ԻՆՆԻԻ
ՅՈՒ ՍՈՐԵՐ ՆՇԱՆԻ ԱՐԴԵԱՄԲՔ ԱԶԳԻՈ ՀԱՅՈՑ
Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ՏՒԱՌԻ ՍՏԵՓԱՆԱՌՈՒ
ԱՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲԵՊԻՍՊՈՎՈՍԻ 1835 ՅՈՒՆԻՍ 15¹⁴²⁾ :

¹⁴²⁾ Զոր ե . Պ . Մխաթեան , «Այլապիսիանաջէ Քարգմանած իւր մէկ Ոտանաւորին մէջ :

¹⁴³⁾ «Պատմ . Ա . Պերպլեքանի», էջ 488 :

Որչափ որ 1835 թուականը կը կրէ «Սուրբ Նշան» բայց աւելի հին է անոր գոյութիւնը, զոր ուսած էմ Եկեղեցւոյն թաղական խորհրդարանին մէջ կախուած Աստուածամօր պատկերէ մը, այժմ զո՛ւցէ կորսուած, որուն վրայ գրուած էր՝ *Վեց տող, թէ՛*

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ

ՊԱՂԵՃԻ ՕՂԱՌԻ ՄԻՆԱՍԻՆ

ԵՒ ԸՆԿԵՐՈՋԸՆ ԷԼԻՋԻՆ

Ի ԳՈՒԹՆ ԱԼԷՄՏԱՂՈՒ

ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՆ

ԹՈՒԻՆ ՌՄԼԹ (1230 + 551 = 1790) :

Բացի այս հին պատկերէն, կայ և արծաթ սկիւճ մը որ Ալէմտաղիէն թուր պացեր է Սոֆիայի Եկեղեցին, և որ ունի հետեւեալ Արձանագրութիւնը .

«Յիշատակ է սկիինս այս փիշմիշեան հանգուցեալ Կարապետ ամիրայի դուստր, Նազր Էարունի եւ որդւոյն Սիմէոն աղայի, ի պոսն Ս. Նշան Եկեղեցւոյն որ ի Ալէմտաղի, քուին ՌՄԿԱ (1261 + 551) 1812¹⁴⁴ :

Կը պատմուէր թէ այս գիւղի Հոյերը ի սկզբան յանցապարտներ են եղած և զէպի 18րդ դարու սկիզբը այն սեպ արտօրած, որոնք ի պատիւ և «ի քառաքիւն մեղաց իւրեանց», ամէն տարի պարտաւոր էին Իսկիւտարի թուրք Իմարէրին (ազատամտոց) համար անտատէն փայտ հայթոյթելու շրխամ որքան, և իրենք ալ ապրիլ փայտ ծախելով :

¹⁴⁴ «Նոր-Լուր», Կ. Պոլիս, 11 Յուլի 1935.

բոս այս՝ Ալէմտապցի Հայերը ուրիշ ար-
հեստի բնաւ հետամտեաւ եղած չեն Էւ բուս-
կանացան Էն փայտ կտարելոյ տարրի . . . :

Սահայն ամէն տարի Մայիսին՝ Կ. Պոլ-
սոյ գանապան թապերէն Հոծ Բաղմու թիւն մը
Հայերու՝ կը գիտէր Հոն ազատութեան թեան , Էւ
գիւրը կը կենդանացնէր , անոր սքանչելի ջու-
րերովն ու անտառային մարտը գտնու թեամբը
կ'ազդու բուերու , Էւ ի՞նչ տապալարաբ տեղ
մ'էր Ալէմտապին , գոր սիրած է անմահն
Մկրտիչ Պէշիքթաշեան Էւ գրած է՝ «Ան զի-
վիւսն Ալէմտապի» հետքանչ Երգը գոր
կ'երգէ ինք՝

«Դու վազկարես մանկիկ զեզիւս
Արերդ վրայէն լուսակարկաթ ,
Անուշ հոտով ծաղկանց քափիւս
Խճափես քըռչիւս ինձ ընդ առաջ ,
Ու խունկ եւ գով ընծայելով
Զիւս ողջունես Էնզիկ շնչով . . . »

Նաեւ՝

«Յալէմտազըն այն գեղեցիկ
Գացի ժուռ գալ անհոգ մուար ,
Ուր լիւր վրտակ լիւրեղ ծաղիկ՝
Մատուցանին տրնկոյ պարար . . . »

Մէնք այ կը սիրէինք բնաանեօք Էրթար
Հոն յաւաթ Էւ անտառին խորհրդաւոր բուս-
թեանը մէջ , ծառերու ստուերին տակ , տ-

15. Մատենադար. Երկ. Մ. Պոլսի Պէշիքթաշեան .
Տիգ Փարթաւ , էջ 63 :

նոնց տերեւներուն հէզիկ շրջիւններովը օրօրուի, յափրանայ, ու հետանայ պահ մը աշխարհի տաղտուկներէն . . . այլ աւա՛ղ, որ այս հայկական դիւղը բնաջինջ կտրու, Լւ Ս. Նշան Եկեղեցին Լկաւ թուրք զինուորներու սլէտքերուն ամբարանոց:

Ս. Խաչի թաղականութիւնը կը մատակարարէր այս դիւղը. Ս. Նշան ունեցած է համանուն նախակրթարան մը. Երկու ալ՝ Բաշանայ՝ Տէր Գրիգոր Կարապետեան¹⁴⁶ Լւ Տէր Սիքայէլ Սերատաացի, որ հոն վախճանած ու թաղուած է, մինչ Տէր Գրիգոր կը հանդէժ Իսկիւտարի Գրեղեմանատունը:

Ալէմտաղի դիւղը Երուսաղէմի վանքին Մխարան մը տուած է, անունն էր՝ Գէորգ Վալարապետ Ալէմտաղցի¹⁴⁷, որ 1802ին (Ռաւենի Ժամադար մը տաղուած ի Կ. Պոլիս 1786ին) կը նստիւրէ Ռէմլէի Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյն, ինչպէս կը գրէ Մկրտիչ Ես. Աղաւնունի:

* * *

¹⁴⁶ Այս Բաշանայն 1820ին տաղակներէ յարժուկում կրած է գիշերով, Լւ անոնց գիմաղբերով՝ ստացած է իր փորին վրայ դանակի սեղգին հարուած մը, որ աղիքները դուրս թափած է. Գիւղացիները վաղած են Իսկիւտար Լւ տարած են Մեծ Հայքս՝ վերաբոյժ Ղուկաս աղա Ղուկասեանը, որ յաշանային աղիքները ներս դրած ու վերմակի տակով փոքր կտրած ու բժշկած է Տէր Գրիգոր գրեթէ ութսունամեայ վախճանած է, Լւ շատ անգամ պատմած է ինչ Մեծ Հօրս այս նորոտարութիւնը:

¹⁴⁷ Մխարանէ Խ Այցելուք Հայ Երուսաղէմի, էջ 436:

Ալէմտաղին ժամ մը հետո կը դառնայ
Կաշ Զուռաց անուն բարձր լեռ մը որուն զա-
գաթին վրայ յանական հին փանքի մը աւե-
րակները կան. մեծ ուխտատեղի մ'էր. դա-
ւակ բնաւ չունեցողները քարեր զրկելով կը
տանէին հոն ու կը նեակին աւերակին մէջ՝
դաւակի տէր ըլլալու յոյսով։ Կաշ-Զուռաց
բարձրաբերձ հիանալի գագաթ մ'է, ուրկէ
Սեւ ու Մարմարա ծովերը և գիրենք միաց-
նող Վասպորեան նեղուցը համանշամայն կը
պտտակերի։

Սուլթան Ազիզ թագաւորն ալ շատ սիր-
ած էր այս գիւղը որուն անտառի մուտքին
մօտ, ընդարձակ պարտէզով պայտա մը շինել
առւած էր ճարտարապետ Պալեան Սարգի-
սին¹⁴⁸. տաքին մէկ երկու անգամ կ'երթար
հոն, բանի մը օր կը մնար, և ստատ պար-
գեներ կը յղէր գիւղացի Հայերուն։ 1869ին
տարած է հոն Էօթէնի Կայսրուհին, ինչպէս
ըսած եմ արդէն։

Բայց թողունք Ալէմտաղին դառնա՞նք

¹⁴⁸ Այս պտառը շինուելէն յետոյ երբ Սուլթան
Ազիզ Մայիս ամսի մէջ հոն կ'երթայ, կը հարցուի իրեն
թէ՞ ճարտը արդեօք Ալէմտաղին, զայն է կը պա-
տասխանէ Սուլթանը, «շատ սիրեցի քոյց աւելի պիտի
սկզբի, երբ ճարտուն երկայնքը ծաւ եր ըլլային» կ'ըսէ.
Սուլթանին այս խօսքին վրայ Գիւղացի Հայերը անժի-
ջապէս անտառէն խուսր խուսր հիւզէր կը կտրեն ու
ճամբուն երկու կողմերը կը տնկեն աստամեայ կեր-
պով, և երբ Սուլթան Ազիզ երեք շաբաթ յետոյ գիւ-
ղէն կը վերադառնայ, դարձանայով կը տեսնայ թէ զա-
ւար ծառեր կը հովանաւորէին իր ճանապարհը, ու բախ-
կ'ըլլայ ու գիւղացի Հայերուն դժամական պարգենէր
կը յղէ։

Իւսկիւտար, նորէն դնանք Եկնիմաւալլէ եւ Ս. Կարապետի առջեւէն չարունակենք մեր ուղեւորութիւնը դէպի Գատըղիւղ, ինչպէս կը պահանջէ Երեմիա Չէլլիպիի Տեղագրութիւնը:

Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյն առջեւէն դէպի հարաւ յառաջանալով կը հասնինք Քաղկեդոն ծովեզերեայ գիւղը, բայց նախ անցնելու է Գառափա-Աիմէտ¹⁴⁹, Սելիմիէ ու Հայտար-բաշա կոչուած դուռ թրքարնակ թաղերէն:

Երեմիա Չէլլիպի իւր Հիւր Վարդապետը պատգնելով ցոյց կու տայ անոր՝ Իւսկիւտարի ծովահայեաց զեղեցիկ տեղերը եւ զայն կ'առաջնորդէ նախ Հայատար-բաշա, որուն համար կը գրէ.

Տող 183 եւ 184.

«Այլ յառաջ եւս արժունի՝

կոչեցեալն հայտար փաշան¹⁵⁰,

Ասեմ Կաստանդեայ պալատ՝

Ուր սուրբ հարքն ժողովեցան».

¹⁴⁹ Գառափա-Աիմէտ տեղին անունը նշանակած պահուս, միտքս կու գայ, որ առեն մը այդ դուռ թրքարնակ թաղին մէջ, թուրքի մը տունը փոխադրէ՝ Վիսալիւմէի է իմեաւն չայտատա թրքերէն թերթին խմբագիր Կարապետ Փանոսեան, իր հաստատած համանուն գիշերօթիկ մանչերու վարժարանը, որ երկար կեանք չունեցաւ, ինչպէս եւ իւր Վիսալիւմէն ազգիկ-նէրու գիշերօթիկ Դպրոցը, զոր 1888 Յունուարին բացաւ Սամսթիա թաղին մէջ, բաւական մեծ ազմուկ յարուցանելով Ազգին մէջ:

¹⁵⁰ Հայտար-բաշայի երկաթուղւոյ կայարանէն էր, որ 1915 Մայիսի 11/21-ի գիշերը՝ 250 Հայ մտաւորականները առաջնորդուեցան զէպի աբասը եւ զէպի սպանդ

Ինչպէս կը տեսնենք, Երեմիա Հայրապարաշա փայրը նշանակած պահուն. «կ'ըստի ի բէ» կը գրէ. «Կոստանդիանոսի Պալատը այս տեղ էր. եւ ի է հոն սուրբ Հայրերը ժողով գումարեցին»։ Այս մասին Սարգիս Դպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան ալ իր Պատահան Պատյոյնն մէջ կը գրէ հետեւեալը.

«Եւ այլ յատուջ երթեալ՝ գոյ արքունի տեղի մի հարթադետին, որ կոչի Հայտարարաշա, յանուն միայն ի վեղիբացն Սուրբան Սիւլէ յմանին տաաջնայ :

«Ասէն թէ՛ տեղ էր ի հետեւն Պալատ մի՛ Մէծին Կոստանդիանոսի» :

Թէ՛ Երեմիայի Լւ թէ՛ Սարգիսի գրածները Երկրոյսկան են, զի որոշապէս չեն յայտնէր, թէ Հայտարարաշայի ուր կողմն էր Կոստանդիանոսի Պալատը։ Իսկ Երեմիայի 184րդ տպին մէջ յիշատակուած Ժողովը, Նիկիոյ ժողովն է որ Կոստանդիանոս կայսեր հրամանաւ գումարուած է ՅՃ թուին Լւ որուն մասնակցած է մեր Արիստոկէս Հայրապետը Լւ «Հանգանակը» տարած է Հայաստան ¹⁵¹ :

Երեմիա վերոյգրեալ տողերուն յաջորդաբար կը յաւելոս հետեւեալները բաւաւ .

¹⁵¹ Պատմաքրին Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ. Մ. Վրդպ. Մարտանեշ, Երասազմ 1872, էջ 61 :

Տաղ 186.

«Այլ յառաջ Գատի քէօյն է,
 Ուր տանիկք եւ յոյնք բնական
 Սորա ասի Հալճէտօն՝
 Պղնձի քաղաք է քարքման.
 Զորքորդ ժողովն աստ եղեւ՝
 Այազմայք քնդ նմին քիլիսան» :

*Հայտարարաւորայէն Գատրդիւղ կ'իջնայ
 երեմիա Չէլչէպի, բայց Հայերու խօսք չ'ընէր
 հոս, եւ կը բուռնանայ յիշատակելով
 Քաղկէդոնի հշտնասօր ժողովը (Զորքորդ),
 որ տեղի ունեցած է 451 թուին :*

* * *

*Սարգիս Դպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան
 իւր Պոլսական Տեղագրութեան մէջ Գատր-
 դիւղի մասին գրած ժամանակ կը յիշատակէ
 հոն Հայեր ու Հայ Եկեղեցի՝ բռնով :*

«Եւ զկնի սորա՝ է Գիւղն այն՝ որ կոչի
 Գատրքէօյի, ուր բնակին տանիկք եւ յոյնք,
 եւ սակաւիկ Հայք: Եւ է անուն տեղւոյս յու-
 նաբէն խալճիտօն, եւ քստ Հայոց Քաղկէդոն:
 Եւ ի մէջ քաղին փոքր Եկեղեցի մի Հայոց,
 հնաքեալ յոյժ եւ խարխուլ յանուն Սուրբ Աս-
 տուածածնին» :

*Որոշապէս յայտնի չէ թէ ե՛րբ հաստա-
 տուած են այս տեղ Հայեր ու ե՛րբ ունեցած
 իրենց Եկեղեցիքն :*

Առանց հետանալու, բիւզանդական կայսրութեան օրերէն, ո՛ր տաւն Քաղկեդոն ունէր հայ բնակչութիւն՝ հարկաւ փոքրաթիւ, ինչպէս ցոյց կու տայ Պատմութիւնը, եւ կ'ընդունիմ թէ Երեմիա Ձէյէպի Ստամպօղլ Պատմութիւնը աւարտած տարին՝ այսինքն 1684ին, Գատրգիդի մէջ չկար գետ հայութիւն կամ հայ եկեղեցի եւ այս պատճառաւ՝ կ'ենթադրեմ թէ ԺԸ. դարու սկիզբներն էր՝ որ հայ գաղութ մը հոն գոյութիւն ունեցած է. եւ իմ այս ենթադրութիւնս կը հետեւեցնեմ նախ՝ Գիւղին Հին Ազգային Գերեզմանատունին դռանը վերելք փորագրուած թուակաւէն, որ է «1740» . յետոյ Սարգիս Դպիրի այն տողերէն, որով կ'իմացնէ թէ՝ «եկեղեցին հնազանդ յոյժ էր եւ խարխուլ», ուստի՝ առանց վերադառնալ թեան կրնանք ընդունիլ, որ դա՛նէ 1700ին եթէ ոչ առաջ կային հոն հայեր, որոնք շինած էին հարկաւ իրենց համար փոքրիկ աղօթատեղի մը, անշո՛ւշտ փայտաշէն, որ Սարգիս Դպիրին աշխատասերութեան տունը՝ այսինքն 1800ին արդէն փլշելու մօտ վիճակի էր հասած:

Այս խարխուլ եկեղեցին հիմէն կը շինուի՝ շնորհիւ Նորատունեկեան Տեաք Գաբրիէլի պապին՝ Յարութիւն ամիրայի Նորատունեկեան, ինչպէս կ'իմանանք անոր շատ գեղեցիկ կերպով գրուած Տապանադրէն որ կը գանուի Գատրգիդի Հին Գերեզմանատունը, եւ է հետեւեալը.

ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱՅ
ՆԻԶԱՄ ՈՒՍՏԱՍԻ

ԸՆԴ ԱՍՊԱՐԷՁ ԸՆԶԵՂ ԿԵՆԱՅ ԶԻԳ Ի ՀԵՄ
ՄԵՐԹ Ի ԺՊԵՏ՝ ԲԱՂԻ, ՄԵՐԹ Ի ՆԵՆԴ ԲԱԶՄԱՅԷՄ
ՊԱՆԿԱՀԱՄԲԱՐ ԿԱՏԱՐԵԼՈՎ ԶԸՆԹԱՅՍ ԻՄ
ԼԻԱՐԱՂԻԿ Ի ՀՈՂ ՇՐԲԻՄ ԱՄՓՈՓԻՄ:
ՀԱՅՐ ԲԱԶՄԱՄՆՈՒՆԻ ԵՒ ԽԻՏ ԲՈՌԱՆՅ ՆԱԿԱՀԱՒ
ԶԵՂԵԱԼ Ի ՍԻՐՏ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅՆՈՅ ՀԱՇԱԿԱՒ,
ԱՍՏ ՔԱՂԿԵՏՈՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳ Ի ՀԻՄԱՆՅ
ՏԱՀԱՐ ՅԻՄ ԶԵՌՆ ԵՏԵՍ ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՎԵՀԱՊԱՆԻՄ
ՈՒ ԱՆԴ ԽԵՆԱՍԱՆ ՍԵՐԱՍՏԻԱՅ ՀԱՅԱՊԷՍ
ՆՊԱՍՏԵԱԼ ՅԻՆԷՆ Ի ՆՈՐ ՇԻՆԵՅ Ի ՀԱՆԴԷՍ,
ԸԶՔԵԾ ՀՈԳԻՍ, ԱՌ ՔԵԶ ԿԱՆԿԵԱԼ ՕՐՀԱԿ, ՏԷՐ,
ԳԵԶ ԻՄ ԱՍՏԷՆ ԿՄԱՄՔ ՄՆԱՆ ԱՆՀԱՄԲԵՐ,
ՈՐ ԶԵՐԾՈՒՅԵՐ ԶԻՍ ՅԱՂԵՏԻՅ ԱՇԽԱՐՀԻ
ՆԴ ՍԳՈՒՇԱՒՈՐ ՇԱԿՂ ՅԱԼԻՍ ԱՄԵՀԻ
ՏԷՐ, ՄԻՆԶ Ի ԴԱՏ ՏԻԵԶԵՐԱՅ ՓԱՌՕԲ ԳԱՍ
ԸՍՏ ԱՐԺԱՆԻՍ ՏԱԼ ԶՎԱՐՁ ԵՒ ԿԱՄ ԶՊԱՏՈՒՀԱՍ
ՄԻ ԶԻՍ ՅԱԶԵԱՅԴ Ի ԳՈՒՄԱՐԷՆ ՄԵՐԺԵՐ՝ ՏԷՐ,
ԸՆԴ ՔԱԽԵԼՈՅԴ ԸՆԿԱԼ ԵՒ ԶԻՍ ՄԱՐԳԱՍԻՐ
ՄԵՌԵԱԼ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆ ԵՒ ԵՐԵՔ ԱՄԱՅ
1843 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 5

1814 Յուլիս 4ին է՝¹⁵² որ տեղի կ'ունենայ
Գաւորդիւղի եկեղեցւոյն այս շինութիւնը
«ի հիմանց», ստեղայն պահելով Սուրբ Առ-
տաւածածին տնտնր, զոր կը փոխեն տպաւ,
կ'ընեն «Սուրբ Թագաւոր» որով ճանչցուած
է ցարդ:

Բայց կ'երեւի թէ այս երկրորդ շինու-
թիւնն ալ Լրթաւով կը ճիննայ, որովհետեւ
1858ին յարուկիբ ու ղեղեցիկ կը փրաշինուի

¹⁵² Պատմութիւն Աւետիւ Պարզերանի, էջ 78
և 451:

այն , ինչպէ՛ս կը յայտնէ *Եկեղեցւոյն հաճաար
զբաշմոտն* *Արձանագրութիւնը՝* որ է .

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒՆՈՅ
Ի ՀԻՄՆԱԷ ԿԱՌՈՒՅԱԼՈՒ ՍՈՒՐԲ ԹԱԳԱՒՈՐԻ
ՏԱՃԱՐՍ ԱՐԴԵԱՄԲ ԻՆԽԱՊԱՏԻ
ՄԱՀՏԵՍԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱԼԱՅԻ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
ԿԱՐՆԵՅԵՆՈՅ Ի ՅԱԷԻՐԺԱԿԱՆ ՅԵՇԱՏԱԿ
ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԻՒՐՈՅ ԱԶԳԱՏՈՀՄԻՆ :
Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ . Տ . ՄԱՏԹԵՈՍԻ
ՄԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱՌՈՒՂԻՊՈՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ
ԵՒ Ի ՊԱՏՐԱՐՔՈՒԹԵԱՆ Կ . ՊՕԼՍՈՅ
ՏԵԱՆՆ ԶԱՐԲԱՅ ԵՐԲԱԶԱՆ ԱՐԴԵՊԻՊՈՊՈՒ
ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1838 ՍԵՊՏ . 30

*Սուրբ Թաղատար Եկեղեցւոյ այս վերա-
շինութիւնը կատարող Կարապետ Մարա-
սեան մեռած է 1862ին եւ թաղուած Եկե-
ղեցւոյ բակին ձախ կողմը , ունենալով փա-
ռաւոր Մահարձան մը , որուն վրայ կը կար-
դացուի՝*

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ
ՄԱՀՏԵՍԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ 1862

*պարգտնակ առդերը . իսկ սորա հանդիպա-
կաց կողմը , այսինքն Եկեղեցւոյն հարաւա-
կողմը թաղուած է Հիմնադրին կինը , որ
սեւի իր շիրիմը հետեւեալ Արձանագրու-
թեամբ .*

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ
ՄԱՀՏԵՍԻ ԿԱՌՈՒՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ 1870

Փառքիկ՝ բայց սիրան է ռԱ. Թագաւոր»
 իւր հրահանգներս հարատւրապետութեամբը,
 Լւ համբաւութեամբ է իրրեւ հրահանգսր՝, ուր
 ամէն հարաւթ որ ուխտի կ'երթան Կ. Պոլսոյ
 այլեւայլ թաղերէն:

Ունեցած է ընտիր քարոզիչներ՝ ինչպէս
 Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանց՝ Վե-
 սոյ Եպիսկոպոս, Եղիշէ վարդապետ Արթու-
 րեան՝ Տրապիզոնի Առաջնորդ, Մեկրիսեղէկ
 Արքեպիսկոպոս Սուրբատեան՝ Կաթողիկոս
 քննորոտ՝, Լւ Երկու անգամ Առաջնորդ եղած
 Զմիւռնիոյ Լւ հին վախճանած, Եղիշէ Ար-
 քեպիսկոպոս Դուրեան՝ Պատրիարք Սրուստ-
 ղէմի, Գնեկ Եպ. Գալէմբեարեան Լւ ուրիշ-
 ներ, որոնց ցանկը երկար է զրել, բայց շատ-
 նանք յիշել՝ թէ հին տառններն ալ աքսորա-
 վայր եղած է զահրնեկց մէկ Երկու պատ-
 րիարքներու. Գրիգոր Խամսեցին՝ երբ 1802
 Հոկտեմբեր 11ին¹²¹ վար կ'առնուէր, խեղցն
 կ'աքսորուէր Գատրգիւղ, հանկէ ալ Էջմիա-
 ծին՝ ուր կը վախճանի 1812ին¹²² Գատր-
 գիւղ աքսորուած է նաեւ 1815ին՝ Արքահամ
 Պատրիարք Գոբեան¹²³, երբ նոր աւարտած
 էր Եկեղեցւոյ երկրորդ շինութիւնը:

Զգրաւներ թէ նախնի տառնները Ա. Առ-
 տուածամէն կամ Ա. Թագաւոր քանի՝ բաշտ-
 անոյ կը պահէր, բայց կը յիշեմ մեր աղայու-

¹²¹ Պատմ. Աւետիս Պէրպէրեան, էջ 48:

¹²² Գիւտն Հայոց Պատմութեան, Գիւտ Պատմանայ
 Ազատեանի, Գիրք Ժ., էջ 405:

¹²³ Պէրպէրեան, անգ. էջ 80:

թեանը, թէ մէկ հատ միայն կը պաշտօնա-
 փարէր՝ Տէր Յարութիւն անուն փառահեղ
 եկեղեցական մը՝ որ ամենայն ինչ կը հոն :
 Ասոր փախճանելէն յետոյ պաշտօնափարած
 էն ուրիշներ, որոնցմէ նշանակելի են՝ Տէր
 Յովհաննէս Աւագ Քահանայ Հիւնքեա-
 րէկէնտեան՝ քաջահմուտ յեղուարէտը, եր-
 րեմեի Հովիւր Բարիդի Հայոց. եւ Տէր Վահա-
 շապուհ Փիպարեան՝ իբրեւ Ղարիպ տէրտէր,
 յայց ապա՝ Եպիսկոպոս եւ Բարիդի ու Պէյ-
 սիփայի Հայ գաղութին Հոգեւոր հովիւ, որ
 համբաւաւս որ Աղեքսանդր Մանթաշեանի մօտ
 պտտնաւ եղած է Բարիդի Ս. Յովհաննէս գե-
 ղեցիկ Եկեղեցւոյն հիմնադրութեանը :

Ս. Թադատորի փերջին շինութեանը հետ՝
 անոր բակին աջ կողմն ալ կը կառուցուի
 երկեւո նախակրթարան—Դպրոց մը «Համա-
 րասպեան» Մարտտեան, անուն, որ շատ
 շանցած անբաւական կը համարուի. զանն զի
 Դատարդիդի Հայ բնակչութեան թիւը բազ-
 մանաթի կը բազմանար, Հայ երկեւո մո-
 նուկներու թիւը զգալապէս կ'աճէր, ուստի
 1873ին թաղացին իշխանութիւնը ժողովուր-
 դին հետ համախորհուրդ հարկ կը տեսնէ,
 եկեղեցիէն հետոյ մեծկակ հոց մը զնեղ ու
 կանգնել էրկեւո նոր փարձարան մը բնդար-
 ձակ, որ կը կոչուի «Արամեան» : Մականն
 տարիներ փերջը Մաթոս եւ Արիկ Ուննեան
 յայտնի բարեբաբ հարազատները, ոչս Դպրո-
 ցին էտեւր կը հիմնեն ուրիշ շէնք մ'ալ՝ իբրեւ

Մանկապարտէզ , որով Դպրոցին անուէր այն ատենէն ի վեր կը փոխուի «Արաւեան-Ուն-նիւանք» :

* * *

Փայտուն ժամանակներ ունեցած է այս վարժարանը , շնորհիւ կարող եւ ազգանկը անձերէ բաղկացած թաղական խորհուրդի մը՝ որուն երկար ժամանակ ատենապետած է՝ կնոջս Հայրը , կարողեւ Վախճանեան , ծնած կէրիւ , յոր :

Այս Դպրոցին մէջ դաստիարակած են՝ Պուէա Խաչատուր Սխաբեան , բանաստեղծ Յովհաննէս Սեթեան , Սիւրան Արանայ , որոնց հետ տնօրէն ու միանպատայն դասատու եղած են՝ չափազեւ Գրիգոր Զաքարեան , Տոքթ . Ն . Տադուարեան , Սինաս Մարեան , մանաւանդ մեծանունն Ռէթէս Պէրպէրեան , որ 1876ին վարժարանին Հոգարարձու թեան Ասենապետ՝ Տեաք Գարրիէլ Նարատունկեանի հետ անհամաձայնութիւններ մ'ունենալուն տալապա , կը հրաժարի ու կ'երթայ անմիջապէս զիւրին մէջ կը բռնայ՝ մանչերու յատուկ իր անուանակիր տանձին վարժարանը , որ 1879ին վերջնապէս փոխադրեց Բակիւստար-Սխաբիէ՝ Ս . Խաչի Էսեւր , ինչպէս պատմած եմ արդէն :

Գատրիւզ կամ Քաղկեդոն՝ համակ ծաւալողաւ տափ-տափարակ տեղ մ'է , բայց կ . Պոլսոյ ամենահարուստ հայ թաղն էր եւ բնիկ ու ծանօթ բնական յիշատակաւոր :

Հան՝ Երեւելի յոյն հասարակութեան հետ կողք
կողքի կ'ապրէին՝ Կիւրպէնեան, Մանու-
կեան, Թրնորքեան, Ունեւան, Կ. Պափու-
ժաճեան, Հարենց Աղաաւան, Գոնչէկիւի Է.
սրբիչներ, որոնք ունէին իրենց շրջոյ ապա-
րանները ու առատ նուէրներով կ'աժանդա-
կէին, թէ՛ Եկեղեցւոյն ու դպրոցին, Է. թէ՛
աղղային ամենակերպ բարեգործական Հաս-
տատու թիւններու :

Մասնաւոր վարժարաններ այդպէսով չեն
Էղած հոն, ինչպէս՝ Էտիբեան Մանկապար-
տէզը, Սպանդարեան վարժարանը Է. Թորո-
սեան Գաբրիէլ, որոնք կարճատեւ կեանք ու-
նեցած են, թէեւ արդիւնաւոր :

*   *

ՆԱԾԻՐԻՆ ՎԷՆԵՏԻԿԻ ՄԻԻԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻա-
րտնութիւնը հաստատած է հոն, Վոստպի ծո-
ցին վրայ խշտոյ, ու Թէնէր-Պաշէլեին, Մար-
ժարոցի ծովը Է. Խշիսմնաց Կղզիները գիտող՝
ամենալեզեղիկ վարժարան մը՝ բարձրագոյն
Է. գիշերօթիկ, որուն առաջին տեսուչն Էղած
է Հ. Վարդան Վ. Շիշմանեան՝ ինչպէս գրած
է ինձ Ժամանակին Վենետիկէն Վեր. Հ.
Ապշ. Թորոսեան, Ս. Ղազարի Աթոռակալ
բաղձաւճառն վարդապետը, Է. տարիներու
բնիւացրին այ՝ ուրիշ վարժարանը վարած են
հապահեալ՝ Հ. Արքաշում Վ. Ճարեան, Հ.
Արքատեղէս Վ. Գասպանիկի, Հ. Մեթրոպ Վ.
Սահակեան, Հ. Աթանաս Է. Հ. Ասկար Տի-
րոյեան Է. Հ. Ապշահանէս Վ. Թորոսեան Է.

ուրիշներ, բնծայելոյք Վեդիկն ուսեալ ու կիրթի
բարձրագիտի գրասէներ: Սակայն՝ առաջ, որ
այս փարձարանին փառաւոր շէնքը, գոր
Բիւրարանախմբէն աւելի բնդարձակելոյք միտք
ունէր, այրեցաւ ՎՊՆին ու կը մնայ ցարդ
այրացաւը:

Բայց Բիւրիւարեաններէն, Դրանոսցի
մայրապետներու Բիւրարանախմբէն ալ Վո-
ստիլի մէջ չառաւատած էր ազգիկներու յա-
տուկ բնախը փարձարան մը, ուր բաւական
խուսփ չայ ազգիկներ կը գտնուարակուէին
երբեմն:

Գիւղը ունէր եւ ունի՝ կոկիկ խաւարան
մը, ուր երբեմն երբեմն չայերէն լեզուով
ներկայացուցանէին աւելի կ'ունենային, եւ որտե
րեմին փայլ բարձրաց ծափելը խրամ էն՝ մե-
ծաբաւատ Վզամեան, Բնակեան, Դատու-
րեանեան, Բիւրանոյ: Եւ այդ յայտնի գերա-
ւաններ ու զերառանուհիներ:

* * *

Գտնարդիւղի մէջ չայ-Կախիկի ազգային-
ներն ալ ունին իրենց յատուկ Լեկեղեցին՝
չառաւատած ՎՊՆին նախ՝ իրբեւ մասուն ,
որ փայտաշէն բոլորուն՝ փար կ'առնուի ՎՊՆին
եւ աւելի կը կատարուի արդի բարձրագիտ. սի-
րանակ Լեկեղեցին, կոչուելոյք «Ս. Լեւոն» ի
պատիւ Լեւոն ՔԻԻ. Պատկին, որովհետեւ աս
բարի Լզամ էր ծախքերուն կարեւոր մէկ
մասը անձամբ չեղալու:

Այս Եկեղեցին կը գտնուի Բէկեղ-Քան-
յանի կոչումով թաղամասին մէջ. քոյր ունի
Նրիցատուն և Դպրոցիկ մը, բայց 1900ին
Անարատ Յղութեան անձնուէր Քոյրերը կը
հիմնեն Ս. Լեւոնին բաւական հետու աւել մը,
յատուկ վարժարան, որ կը շարունակէ ցարդ
կրթել Հայ ազգիկներ:

Եւ այսպէս ահա, Գատրղիւղ եղած է
տակաւ առ տակաւ, հայաբնակ բաւական
կարեւոր քաղաքիկ մը՝ կրթութիւն և ուսում-
նասէր, որ կը տարածուէր մինչեւ Ֆէնէր-
Պահչէ և Հալապ-Բաշալի մօտ՝ Եէլ-Աէյեւ-
մէնի (Հոգմաղաց) կոչումով բլրակը, ուր
նաեւ գոյութիւն ունեցած է հոծ հայ բնակ-
չութիւն իր մանկապարտէզներով և դպրո-
ցով:

Գատրղիւղի այս շքեղ ու վառ կենդանու-
թիւնը մարած է այժմ զժրախտաբար... հայ
բնակչութիւնը մեծապէս նուազած ու նուա-
ղած է հոն, բայց Արամեան-Ունճեան Դպրոցը
կանգուն է և Եկեղեցին կը սլահէ դեռ, թէ և
անփառունակ կերպով, իր վաղեմի ուխտա-
տեղիութեան համբաւը:

Հաստատուած են հոն զանազան բա-
րենպատակ բնկերութիւններ վաղամեակ,
որոնցմէ կ'ապրի միայն «Աղ Բաւալ» խումբը՝
դարձանելով Հայ և ամենազգի ազգատ ու
կարօտ հիւանդներ:

* * *

Կատարելու կամ՝ Քաղկեդոն՝ բիւզանդական պատմութեան մէջ ալ ունի կարեւոր էջեր, զորս հակառակ քանի մը պատմադիրներու տարակարծութեան, կրնանք «Ալլալի» համարել. էջեր՝ տխուր ու սեւ, տառաջ, եւ արդիւնք՝ վայրագ թշնամութեան:

Մօրիկ Հայկապոն, որ աննշան պարտիզպանի մը զաւակ, ծնած կ'ըսուի Օչականի մէջ՝ 539 թուին¹⁵⁷: Իր գինուորական քաջագործութիւններովք մեծ հռչակ կը հանէ, 555ին Տիրեք կայսրը գինքը Արեւելեան բանակին բնդհանուր Սպարապետ կը կարգէ¹⁵⁸. Մօրիկ Հայկապոն քշնամիներու մեծազանգուած գունդերու կը յաղթէ, Հռովմէական փառք կը պանծացունէ, Պարսկ. ամբարտաւանութիւնը կը խորտակէ, ինչպէս գրած է Հ. Տէր Սահակեան (էջ 43): 582 Օգոստոս 5ին, Տիրէրի աղջկան՝ Կոստանդիայի հետ կը նշանուի¹⁵⁹, եւ նոյն տարին Տիրէրի կամքովը Բիւզանդիոյ կայսր կը հռչակուի¹⁶⁰, ու Տիրէրի մահէն (583 Օգոստոս 14) յետոյ Ս. Սոփիայի Էկեղեցւոյն մէջ կը պսակուի նշանածին հետ: Մօրիկ կայսր իւր շինարար գոր-

¹⁵⁷ Հ. Կարապետ Տէր Սոսակեան, Հայ Կայսերք Բիւզանդիոնի, Վենետիկ 1905, Հատոր Ա., էջ 26:

¹⁵⁸ Անդ, էջ 27 եւ Հ. Մատթէոս Մաղաք-Քէնօփի-լեան, Կենսագրութիւն Երեւելի Արանց, Վենետիկ 1839, Հատոր Ա., էջ 872:

¹⁵⁹ Հայ Կայսերք Բիւզանդիոն, Ա., էջ 41:

¹⁶⁰ Անդ, էջ 43:

ծանկես թեկադրու և բարեբախտ թիւններով
 2¹⁰ տարի թաղաւորել էաքը՝ դաւադրու-
 թենէ մը խոյս տալով ապաստանարան կը
 փնտռէ Յիլիոն կոչուած արդի Պալաթը:
 ծովախորշին Սուրբ Արքիմիւս եկեղեցին,
 որկէ բիշ հետո՝ ինքը Յիլին՝ իւր ծախքով
 կանդնած էր ձերանոց մը¹¹, որու սափն
 Դոկա Զամպարո բաշա մեծանուն բժիշկը
 սնի գրած լաւ յիշատակութիւն «Les Lepro-
 series de Constantinople» գերնադրով հրա-
 տարակամ աշխատութեանը մէջ¹²:

Դաւադիրները ստեղծ, Մարիկի ետեւէն
 կը հասնին. գինըր, կնոջն և դատկներուն
 հետ եկեղեցիէն բոնարար դուրս կը հանեն
 և նստակի մէջ գնելով կը բերեն Լեւորայեայ
 ծոցին՝ այսինքն Նիկիւ-Պոսիչլիկի մինչեւ Մո-
 դա տարածուած ծովածոցին նստահանդիստը
 և հոն՝ հրամանաւ փոխախ՝ որ նենդու-
 թեամբ կայսերական դահլը բարձրացած էր,
 նախ՝ Մարիկի աչքին առջեւ իր չորս դատկ-
 ները կը մորթեն, կինը կ'աքսորեն և յետոյ
 ալ գինըր կը դիտատեն, մարմինները Մար-
 մարայի ծովը կը նետեն, իսկ կայսեր և որ-
 գիներու գլուխները կը ստնին Պոլիս և ցի-
 ցերու վրայ՝ ի տես կը գնեն Հեպտամոն դաշ-

¹⁰⁰ Աղ. էջ 43 և 2. Ղ. Բեֆեան, *Խնամակոչ
 Բիշօպեան*, էջ 52—53:

¹⁰¹ Revue Médico-pharmaceutique de Constan-
 tinople, 1909 Յունիս, էջ 125:

տին մէջ¹⁰¹ 1602 թուին էր որ կը կատարուէր այս եղեւնը:

* * *

Պատր Գառմադիրներ տարինը յետոյ Մարիկ Հայկազնի գալիքը կը հիսեն և անոր շարաշար սպանութենէն ձիւղ էրէր դար յետոյ՝ կայսր Բամանաս Լեկարէն Երկրպան լարդանը կ'ընծայէ անոր յիշատակին և յարարկու որտ թէան մեծաշար հանդէսներ կատարել կուտայ¹⁰², բայց ի՞նչ սգուտ:

* * *

Դատարդ խղի մէջ իրբէ տարտական տարած է՝ նսեւ Բիւղանդահայ կայսրներուն նշանաւ որտայնը՝ Բաղխանիւն Ձմիկիկ որ դահ բարձրացած է 969 Դեկտեմբեր 10ին¹⁰³, և որ՝ Բիլիկեայ սփումս (bons des oliviers) կոչուած տեղը՝ սոյսինքն՝ արդի Պալատըին Եսեւները՝ հաստատուած էր 1075ին Վիլիամիկ-Հիւսիկանիկ՝ մը, որտ մասին՝ Ձմիկիկի մամանակից՝ Լեւոն լոյն տարկուողը գրած է դրատտայից էջեր, որտ իրեն ատաճնորդ տանելով՝ Դեկտ. Ձամպաքս բաշար Եւս 1089ին հրատարակած է հմտայից լոյսում մը սոյդ

¹⁰¹ Հայ Կղզիքի Բիւղանդիւն, Հատոր Բ., էջ 122 127: Եւ Հ. Ասկաւ Բնոյնեան, Ամառնադ Բիւղանդեան, էջ 160:

¹⁰² Հայ Կղզիքի Բիւղանդիւն, Բ., էջ 124:

¹⁰³ Հայ Կղզիքի Բիւղանդիւն, Բ., էջ 153, 154:

Քերականոցին վրայ¹⁵ , իսկ անկէ առաջ՝
1899ին Ն. Գարամեան «L'ANNÉE» հանդէսին
մէջ՝ այս կ'ընծայէր Չմշկիկ կայսեր ժառին
խիստ պեղեցիկ աշխատութիւն մը պար կ'արժէ
կարգադր¹⁶ :

«Այս հաննէս Չմշկիկ Բիւզանդիոյ կայսեր
հարստութիւնը շատ մեծաքանակ էր Պո-
տրիարքի ցանկութեան համաձայն Այս հան-
իւր այս մեծ կարգութեան կէտք բաշխեց
մայրաքաղաքի շրջաքանակ գիւղացիներին , իսկ
միւս կէտք նստիւնց այն մեծ Հիւանդանոցին ,
որ կար է Պոստոմ բարաների և ամէն տե-
սակ մարակի : Հիւանդութիւնների համար .

«Կ. Պոլսի այս Հիւանդանոցը շինուած էր
Աւիոյ ափում , այժմեայ Բուկիւստարում¹⁷ :
Չմշկիկի մեծաքանակ ամենդակութիւններ
չնորհիւ ընդարձակուեցաւ նրա շէնքը Նոր
կայսրը մինչև իւր կեանքի վերջին օրերը
մեծ խնամք էր ստանում պարսկաց . Ոչ միայն
առատաձեւանութեամբ հարստացնում էր , այլ
նաեւ խաւար սպիւրտութեան էր պնտմ , հի-
ւանդներին սիրտ էր տալիս , մշտակցում էր
եղղ թշուառներին , շրնայելով իւր նրբաձա-
շակութեան , փառահեղութեան , պատում էր

¹⁵ Revue Médico-pharmaceutique de Constan-
tinople, տարի 1900, էջ 125 :

¹⁶ Աւանդ. 1896 Յուլիս, էջ 75 : 101 և 1900
Յունիս, էջ 90—147 :

¹⁷ Բուկիւստարի և Պատրգիւղի միջեւ՝ Հայտար-
արայի թրքահան ընդարձակ Կոնստանդին մէջ՝ մինչև
այժմ կայ Արի Սուլթան , որտէ վրայ պրած է Իսկա .
Չմագաք իւր Histoire des Leproses հմտալից աշ-
խատութիւնը առկայն Չմշկիկի հաստատածը սղջ չէր

խոր խակ մեկտալ գարշելի մէքքերն ու պղտելի ու սոյցներն , զուշը շրնդարմեկոյ մեկնեմին , իւր ծիրանու եւ իւր մեհափառութեան վրայն : Ով չէ յիշում արդեօք Ձմէկիկ կայսեր պաշտակից ու բարեկամ Սէնտ ազգամեծ Հայոց թագաւորին , որ ստանց իշուսու հիւանդներին ու բարաների սեղանն շէր նստում : Ով է արդեօք օրինակ ասնայր . կույսքը թէ նրա ազգակից Հայ թագաւորը , թէ այս յատուկ էր ժամանակի Հայութեան պաւն . . . :

Բայց թողունք այս հին ու նորային պատմութիւնները ու փակենք դանակը , շատնայոյ՝ թէ Գրատրդիւղ ունեցած է կարգային Գեղեղմանատուն , որ այժմ ճիշդ բաղաճին կեդրոնը կը դրուէ շրջապատով մը գոցուած , դռներ մէքուր ունեւորոյ՝ «Վերեղմանատուն» : Հայոյ , 1710-ը պարզ արձանագրութիւնը :

Ասոր գիմարն է Յոյներունն ու , բայց յատառուն տարիէ ի մէք հոն մեկել թաղելը արդիւից կառաջարկութիւնը , որովհետեւ պիտի հետզհետէ բնդարձակուելոյ յաղաքի մեկ տուն եւ բաղմաթիւ տուններ սկսան շինուիլ անոնց բոլորաթիքը :

Գիւղէն շատ հեռու Գրատրդիւր-Տէրտ (գորտաձոր) կոչուած վայրը յատուկ տեղեր արշուկցան եւ Հայ , Յոյն ու Լատին ժողովուրդին համար նոր գեղեղմանատուններ կաղմուեցան քով քովի :

Նախկին գեղեղմանատունին մէջ կը հանդէշ իմ մեծ մայրս (Տօրամայր)՝ Տիկին Հնազանդ , եւ կնոջս մեծ Հայրը (Տօրահայր) :

Յարութիւնն փառաբարեանն կամ՝ Տէր, Բառնաւորաւեանն, որ իւսկիւ ասոր—Սեյտմէի իր տունին թէ՛ չայ թառեալեանն ներկայացուցանելու անուանաւոր ի պատէ՛, ինչպէ՛ս պատւած է արդէն՝

Նոր պերեղմանաստուեր թագուած է՝ Տէր Աստիւնանէն Աստղ Քաշանայ շինեալարդէ լինաւանն՝ շէրլէնարդէս ու իրարդերէնի ճառաստ, ինչպէ՛ս նաեւ՝ Ս. Խաշի պարսպական շին քնկերներէն ու Բարդղեանն բժշկութեանն պատակցներէն՝ Դաւան. Ներկայութեանն քաջարութեան ակնարարը, եւ չայարար—բաշայի թրքական շինանայ անոցին պերարութեան պնդարդեան Դաւան. Իկրարի Սաննարանեան պատկերի բարեկամս, եւ ծանօթ պարպէս ու թաթերար իր Սրարդան թղլեանը, պատանեկութեանն ասանի պատաստաներէն՝

Երեմիա Չէլլայի պարպէս իւր սպեկարութեանն (Տէն Վճ) տարերանն թէ՛ Դաւարդի պի գրայ տրայ ակնարկ յի նեան յոյ շանդերմ, անոր շուրջբարբր պանուած պարսկոյ ու սոյոյ ինեքին տը պանդ շ'ասնեք նշանակել, ժառանգանդ՝ Սիւնէլլ—Սիւնէլլէն լատարեալարար—տէղի՝ կոշուած սիրուն շողարդուակը¹⁰⁸,

¹⁰⁸ Այս շողարդուակի ժառին Սարգիս Դաւիթ մարաֆի Աստիւնանէնն ու իր Պարսպան թղլեանի բնթարդին պրեթի Երեմիա Չէլլայի շանեւորդ կը գրէ ստղէս՝ զիս յիտ ասրա իթմ՝ Գաւարդիդի է Բառն Աստիւնէն, որ է քարակ մի, քարաւ ելեւի իս սրա ծաղի Գաւարմիլ, եւ Լաւեղատ արդիս իս լեւ սոյոյն է՝ Սիւնէլլ Պաղլէն, որոյ Լաւեղատը շրեւիլ Լաւարմիլ ու սրա կը պնդեալ արդէն սրմանն ի վրայ Լաւարմիլ տարմիլ եղեւոյ ի մէջ ծաղիդ, եւ ի վրայ

որտ Ծայրը՝ կ'ըսէ, կը վատի վարստ—խաղաղ
 Ժր, որ ցորեկը մինչեւ կէսորտայ անարայ
 Նետումնց կ'երեւի ծովէն եւ գիշերներն այ
 տրտեհակ տապին պէս կը լուսարկ, որ—
 պէս պի պէպի Վարսը կամ Նիկոմիդիայ Ծայր
 դադար նստերը դրաշտաւը կերպով անար—
 պեն եւ այն տեղումնքը դանտան մայրերուն
 չդարձունի մտքին մէջ. կը լայնեանէ՝ թէ
 «Անկէ ընկէ, եւ դրաշտայր մ'է, պէմը կ'իշ—
 նայ Էրեւմտաբը եւ անի կողմէն այ կը տա—
 նունին խամբ մը մանր կզգիներ:

Այս կզգիներուն անունները կու տայ յե—
 տայ՝ 227րդ տպին մէջ, իսկ հոս՝ 190—220
 տպերով կ'արձանագրէ պատմական կարեւոր
 երկու կէտ, որոնց կ'արժէ անդրադարձալ
 համարստ տեսութիւն որ պէտքով. կարդանք
 սրեւին նախ Էրեւմտայր գրածը (տպ 190—
 218):

Ընդ ծախով, աստիքս կանգնեալ՝

190

Սահմանի եւ կողմին վնասն,

Ի քամակն ունի յեզերք՝

Զնամապարհն Նիկոմիդեան,

Որ կարիւր չափ մզանալ՝

Հինգ վեց մամն զան եւ կամ երջան,

Եւ զիս լուսաւ լաւ, ինչեւ լուսեւ լի գիշերի՝
 Գնան Լուսացի Լուսանցի գոյնը ի մշտն մըտա—
 յեան:

Եւ ինչպէս զիս ծախ մը բոլորով ի դարս
 Զուրկով եւ վնակշտով Ծառայ մահաց եւ Լու—
 սնի գոյնը զանալ՝ անիւ Լ գրաստացի Լ այլ:

- Եւ ցամաքաւ յետ կողմէ՝
 Երկու օրս կամ երեք համբան :
 Կրղզին Ներսէսի սրբոյն՝
 Իբրու աստ գոյ ի յախոյսման ,
 Զուր մի բարեհամ դեռ կայ՝
 Անպակաս որ հանդիպին այն :
 205 Ի մէջ եւ ի գլուխ կրղզւոյն՝
 Տեղի է եւ ժամու խորան :
 Աւերեալ որպէս բազումքն՝
 Խորանին աստ մին՝ Կ՝ նշմարան :
 Ընդ Փիլիպպոսի սրբոյն՝
 Յորժամ ել գնալ ի Պուրսայն :
 Սա համապարհի վերա՝
 Զերկու օր կացաք ի խնդման :
 Երեւելիք յամանակն՝
 Եւ աւուրք գոյ խաղաղութեան :
 210 Մեզ լաւ երեւիր յայնժամ՝
 Թէ իբրու ելանել արժան :
 Որ ձուկրն գրլըն պալլելի՝ *(Թարմուկ)*
 Ճազուկ էր ի կրղզիս զբտան :
 Երկու կազ չափու երկայն՝
 Տեղը ծովու արքն մեր կալան :
 Շատ խնդաց կաթողիկոսն՝
 Որ եղև ամայնիցս բաւական :
 Ընդ բարեաց մեր այս աւելորդ՝
 Լայն եւ արժանի եղաք ի գրօսան :
 215 Վե՛մ եզ պատարազ մատուց՝
 Ի շնորհացն առ մեզ բախեցան .

* Այսինքն՝ Թէ միայն խորանին աւելորդ կը նշմարուի .

Որպէս եւ այլ աշխարհի՝

Ընդ յայտնաւ զգոյթի տեսնուական

Շատքի քաղաքն յետ դարձան՝

Ընդ նմա մեք հետեւական :

Ի Պարսայ քարով մնայ՝

Արար մեզ զու անդարձական :

* * *

Արեւն Երբ Ենթոյ տալարէ Երեմիա
կ'բռնէ՝ թէ Կիւիւր-Պոսիշէի ձախնն մանր կողմ-
նէրու տեսարանն մը կը պարզուի , յաջորդ 200
եւ 201 տողերովն ալ շմտնար պէպի տրեւե-
րեան կողմերը թողալի , ու յիշել Նիկոմիդիան
եւ յարել՝ թէ 100 մղոն է անոր հետաւորու-
թիւնը եւ հոն ուղեւորելու ձանադարձը կը
ցտնարի Գէնէք-Պահշէի Կառնները՝ ծովե-
ղերքն ի վեր , ու կը յարէ՝ թէ ծովով հինգ
փեղ մամէն հոն կ'երթնալի կամ նոյնքան ալ
փերայարմի համար , իսկ ցտմարէն 2 կամ 3
օրէն :

Գիտենք որ Նիկոմիդիա յապարք մայ
մամանակներէ սկսած , հոյարնակ եղած է եւ
ունեցած է Արմաշի Չարիտափանի Ի . Աս-
տուածամիկ զանգը , ուր Երեմիա 24 լղի Եր-
կու անգամ ուխտի է գնացած . նախ իւր Տէր
Հօրը հետ՝ 1661 ին եւ յետոյ՝ իւր մօրը մա-
հաւան տարին՝ 1662 ին , ինչպէս մանրամասն
տեղեկութիւն կու տան այս մասին Մանօթա-
դրութիւններու և . Եւ Բ . հաւտարին՝ 156
160 եւ 722—723 էջերը :

Երեմիա՝ Նիկոմիդիայ մասին Երկար չի

գրեք ու անմիջապէս անցողակի իմն կը յիշատակէ՝ Կ. Պարոյց ժէջ տեղի ունեցած ազգային երկու կարեւոր եղելութիւն, որոնք մեր հին պատմիչները բացմիցս ևւ երկարութեն նիւթ թրած են իրենց գրչին :

Կարծէ որ քիչ մը կանց տանենք առանց վրայ, ինչպէս թաւ արդէն, ևւ պետեցենք հոս պանծնք ամփոփ կերպով :

* * *

Երեմիա՝ Երբ իր 12-րդ տարւոյն կ'ըսէ՝ թէ Պէկէլ-Պանշէսի ձախ կայմէն տեսարանը մանր կցցիներ կը ներկայացնէ, 25-րդ տարւոյն ալ կ'ըսէ յայտնի թէ՝ Սուրբն Նիւսէսի ամուսնանդին՝ զոգոյն ալ կ'ըզիններէն մէկ ամուսնանդին, որով Ս. Նիւսէսի կ'ըզին՝ յարջորձութեամբ գայն կ'որակէ ևւ յարջ տարւոյն՝ քարեկառ ջուր որ կայ հոս՝ կը գրէ, ևւ յետոյ՝ կը յաւելուի թէ, կ'ըզին զազարարաներով եկեղեցւոյ մը խորանին փառասկները կ'որեւին զեռ, ևւ թէ՝ Փիլիպպոս կարողեկար Կ. Պոլսէ Երուսաղիմի, Պարսա Բաղաթր գացած միջոցին, նանապարհին վրայ դուրս կ'ելլէ ալ կ'ըզին, Եսն ճիւղմար, կը ըլլէ ու պատարագ կը մատուցանէ, երկու օր կը անց, զոն ժամանակ կ'անցրնէ, որովհետեւ՝ ոչ միայն եղանակը լաւ, այլ ևւ խաղաղութեան օրեր կը տիրեն եղեր :

¹⁷⁰ Զոր կը յիշատակէ նաեւ Հ. Չաւատ Ինքնեկան Կ'ըզին Նիւսէսի տեւ Եւր. 2-րդ մասան ալ պրիւ, Հատար Զ., էջ 507 :

Այս կարճ բաց նշանակալից գրածը
կը հետաքրքրէ զիս եւ կը ստիպէ ինձ գիտ-
նալ՝ թէ 1. Ներսէս Հալլապետը (Պարթեւ)
ուր տարւոյն աւտորուած է. եւ 2. Ար Կղզիւն
աւտորուած է. 3. Երբ աւտորէն վերադար-
ձած է, եւ 4. Երբ կամ ուր բնականին է
վախճանած :

Բաց աստի՝ հարկ է նաեւ շփոթել այցե-
լութիւնը Փիլիպպոս կաթողիկոսին : Ասոր
մասին թէ եւ նախապէս վարք ինչ գրած եմ
(Հատար Ա. , էջ 147) , այլ կարեւոր է հոս այ
գոյն վերլիչել , իբրեւ ասրնշուքիւն ունեցող
Ներկայացուցած հարցումներուս :

Դիւրին չէ արդարեւ յուճել խնդիրը ,
նկատել ունենալով պատմադիրներու սկը-
յայանի տարակարծութիւնները այս մասին ,
ուստի պիտի ջանամ կարելիութեան սահմա-
նին մէջ պարզել գոյն , լենյով կարեւոր
սուեակներու վրայ , զորս քաղած եմ Հայ եւ
ատար ազրիւրներէ

* * *

Մեր պատմադիրները (Փաւստոս , Քորե-
նացի , Սափէրը Հայկականք) կ'աւանդեն՝ թէ
Ներսէս Հայրապետին յիշերիմ թշնամի եղած
էր Վազէս թագաւորը , որ տիրած է Քրիս-
տոսի 361—378 թուականներուն եւ անպայ-
ման կ'ազգէր մեռցրնել տալ գոյն՝ զի Հայ-
րապետն Ներսէս մերժած էր եւ չէր բնդու-
նած արխանտեսան վարդապետութիւնը . Վա-

դէս աստղանիւնքու միջամտութեամբ մահու վնիւր կը փոխէ արտորի՝ և Ներսէս արտորել կու տայ ամայի ու անջրգի կողմի մը, որպէս զի հոն սովամահ ըլլայ:

Ռժանք գրած են՝ թէ Ներսէս Հայրապետ ինք տարի մնաց արտորին մէջ, բայց ասի շահ մեծ սխալ մ'է մէր Արդ. Պատմութեան համար. փշգրտյն է՝ թէ ինք ամիս միայն տեսած է այդ արտորը, ինչպէս Արդ գարու Գրիշ Առաքել Սիւնեցի Ներսէս Հայրապետին վրայ շարադրած իր ստանաւոր Ներբողանին մէջ¹⁷¹ կը գրէ՝ ըսելով.

«Ահաօրեցաւ Ներսէս¹⁷² յանջրդին կըղզին
 Ինն ամիս մնացեալ և ամէր աղաթէր
 Յամէն ժե օր մին ետա մաշակէր,
 Բինչ և վաղէս արքայն ստատկեալ լինէր
 Եւ մեծրն Իէսղոս անդ քաղաւորէր»:

Արդէն Օրժանեան Սրբադան իր «Աղապատմութիւն մէջ» (էջ 373) և Մարկոսարաի

171 Առաքել Սիւնեցիի այս գործը տպուած է նախ 1737ին Կ Պոլիս Եի Գիրս (Կեղտպա) կրիցաւ, ի հոգարանի Նորապետի Արքանամու, և Երկրորդ տպում 1775ին ի Մատրաս. Այս տպագրութեան հետ տեսած է ժրնու, բայց ունի մեծ մեծ մեծագործը որ 1661ին թողարկեալուած է «Ալեքսանդր» անուն Դպրի մը:

172 Մեծն Ներսէս Հայրապետը շատ անգամ շփոթուած է մէր մէջ՝ Ներսէս Պատրիկի հետ, որ այն ալ Մեծ առաքելու ունի թիւ դանդաղան պատմութեան մէջ. սակայն յիշատակու ենք, որ ժամանակի առաջին տարրերու թիւն կայ Երկու ժին միջև: Ներսէս Պատրիկ տպում է Զ-րդ գարու մէջ Առաքելին ամենաբաշտորապէս կոչած է. նաեւ թիւ հանուր կոստափորի իտալիայ. մեծան է Հոսմ քաղաքին մէջ 568ին:

«Հայկական լեզուի սկզբնաորում իւնը»
 վերնագրով աշխատութեան թարգմտելը՝
 Պ. Լ. ինքնամիտ համեմական կը պահան,
 ուստի պէտք է ընդունել՝ թէ Ներսէս Հայ-
 րապետ աքսորուցաւ Վաղէսի թագաւորու-
 թեան վերջին տարին՝ այսինքն ՅԵՆին և մնաց
 Եւ ամիս, որովհետեւ՝ երբ թէպէտ Ա. Մեծը,
 Վաղէսի մահէն յետոյ պահ կը բարձրանայ,
 անմիջապէս աքսորէն բերել կուտայ զայն,
 մեծ պատիւներ կ'ընէ անոր և ՅԵՆին Կ. Պո-
 տոյ մէջ գումարել տուած Բ. ընդ համեմական
 ժողովին նախանշամ կը կարգէ, ինչպէս կ'ա-
 լանդէ Առաքել Սիւնեցի¹⁷⁴։

174. Հանդէս մատենայ. 1934. էջ 114 և «Diction-
 naire Larousse» յոգում «Narsès»։

175. Այս ձեռագիր Սիւնեցի Վաղէսի Գարեգին
 Զարդանէլեան իր Պատմութիւն Հայերէն Գրութեան
 մէջ (Բ. տպ. Վենետիկ 1905, էջ 195) կը գրէ թէ՝
 «Կարգիւնական արեւք քարձաճալով մեռաւ ի
 Հայոց ՌԵՆ (1082-1081-1083) և կը յաւիտե
 լիւնը յիշատարի մը վրայ՝ որուն անունը և ազ-
 րիւրը չի տար թէ՝ զՍոյ մեծ երազ մեղ և Ազգիւն»։

Բարեկի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ՝
 Արամ Անտոնեանի հետ ոչքէ անցուցինք կաթողիկո-
 սական բոլոր ժամանակացու թիւները և Առաքել
 Կաթողիկոս Սիւնեցիի յիշատակութիւնը ոչ մէկ անգ-
 չգտանք, ոչ Զամէներ և ոչ Որմանեանի աշխա-
 տութիւններուն մէջ չկայ ոչև անունը։ Կարեւոր է
 գիտնալ թէ ուստի՞ գտած է զայն Հ. Գարեգին Զարդ-
 անէլեան։

Հ. Գ. Զարդեանէլեանի Պատմութիւն հայերէն
 գրութեան, Բ. հատորի, Բ. ապագրութեան (Վենե-
 տիկ 1905) մէջ, էջ 195, տ. 1 (վարէն) 1906, տ. 25
 յետոյ քերտամաւր կը վերաբերին Մովսէս Գ. Տա-
 րեալի կարգաւորումին (1629-1633) և կրատարակիչ-
 ներու ամուսնալուծութեամբ միայն զետեղուած են Առա-
 քել Սիւնեցիի անուան կից։ Փոխադրելու է էջ 197,
 տ. 1 զգումովն Սիւնեցի և տեղումն տակ յարեւ ծա-

Եսաւր (տափաւկ) անուն կրողը, որուն պա-
գաթը արդարեւ կը տեւնուի աւերակ խորանի
տեղ մը՝ զոր տեսած եմ եւ 1900ին, երբ
«Հէլպիսի» Պէլճիքացի սեպանաւոր բարեկամս
իւր տապաւոտանաւով կիրակի առաւոյ մը
պտոյտի համար հոն տարաւ զիս՝ Մեծ
կղզիէն:

Ըմպելի ջուր մը իրաւ կը հասի հոն, այդ
կղզիին միջոց մը տէր եղաւ Լիպպոսսի խափ
Ժամայի-բաշայն, և յետոյ Անդրիպի մը, որ
զեզեցիկ շէնք ու պարակց շինել տուաւ հոն:

«Ննրսէսի» կղզի» անունանումը կ'երեւի՝
հինէն ի վեր աւանդութեամբ սերունդէ սե-
րունդ անցած է, որովհետեւ Երեմիա Զէյլպի
Քէմիւրճեանէ շատ ժամանակ առաջ՝ Սի-
մէոն Դայիր Լեւոյցի՝ իւր 1608-1610 թուա-
կաններուն կատարած համարողութիւններու
միջոցին՝ երբ Կ. Պոլիս ալ կ'այցելէ, այդ առ-
թիւ շարադրած Ուղեգրութեան մէջ¹⁷⁶ կը
գրէր:

«Եւ անոյի եկաւ Եզմիւր: Եւ սա մեծ սկիւե-
էր, եւ պէնտէր քաղաք եւ շէն: Կայր ի նմա
երկու երէց եւ հարիւրութուն տուն Հայի:
Կացաւ անդ ամիս մի եւ եկաւ դարձեալ ի
Ստամբուլ եւ հանդիպեցաւ ի վերայ ծովու
առաւ մի, ուր պիղծն վազէս արկեալ զմութքն
Նըսէս ի ծովն, քայց ի Սա ոչ եկաւ¹⁷⁷»:

¹⁷⁶ Հրատարակուած Հ. Ն. Ահիմեանէ Հանդէս
Ամսօրնայի մէջ 1932-1934 Հոկտեմբեր Դեկտեմբեր
էջ 683

¹⁷⁷ Այս Սիմէոն Լեւոյցին՝ որ սարկաւազութեան

**Եւ անշուշտ աւանդուած Հին եւ նուիրաւ
կան այս յիշատակին համար էր որ Փիլիպոս**

առաքինուն ունեցած է, զբաւէր, աշխատասէր անձ մը
եղած է. իր ծամանակը պարտաւ չէ անցուցած, եւ
ընդօրինակած է՝ թէ կ'Պոլսոյ մէջ էւ թէ այլուր,
կարեւոր մեռալիքներ. այսպէս՝ 1620 Սոսոսու 20ին,
կ'Պոլսոյ Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյն մէջ Աղարիս Սա-
նեցոյ խնդրանքով կ'ընդօրինակէ Վիլիքար Գեղի Դա-
տաստամագիբքն, որուն Յիշատակարանն է.

Եւ արդ եւ յետինս եւ ամառմանս ի մանկութեան
Եկեղեցւոյ քախառնիկս եւ յառաջս ի զորոնց քա-
յեւայ, մեղապարտ Սիմէոն զպիս. . . շտրնիս Տեառն
սկսայ եւ ողջմարտեամբս կարէս կատարեցի զՍուրբ
Գրիգորս որ կոչի՝ Գեորգի. . . բարդ կատարեցաւ սա ի մեծ
բովս Հայոց Ռեւելիորդի (1058 + 551 = 1609) եւ ի
յամուսնն Սղապուսի Եւ. . . ի Հայրապետութեան Տէր
Մկէրիւնի եւ ի քունկալութեան Սուրբն Ամենայն,
ի մալրաւորեալն Կատարեղեւոյդիս, ընդ եռվանեաւ
Սրբոց Սարգս, զորս յարկն եւ որդւոյն հորս Մարտի-
րոսի, ի դատեւ եւ ակարի մամուսկս. . . եւ ձլլն
(Համդէս Ամսօրեայ, 1932 Յուլիս—Սեպտ.) :

Աստի Ս. Սարգիսի մէջ ընդօրինակուած մեռա-
ղիքները՝ զորս յիշատակուած են արդէն Երկրորդ Հա-
տարիս մէջ (էջ 790 795) կ'ըլլան թուով մեծ, որոնց
ամենահինը մերոյգրեալն է :

Սիմէոն Լեւոնցի Վլանկա Թադին Ս. Նիկողայոս
Եկեղեցւոյն մէջ ալ ընդօրինակած է՝ 1615ին Շաքսկնոց
մը, զոր նշանակած են արդէն Հատոր Բ., էջ 795—
796) Բոցը՝ Էսիրնէ Գորասի Ս. Նիկողայոս Եկեղեց-
ւոյն մէջ նաեւ 1618 Յունիս 19ին կ'ընդօրինակէ Վեպու-
մուսի գրեկնի եւ ժր. մարգարէնքը, այս ընդօրինա-
կութեան Յիշատակարանը հետեւեալն է եւ կ'ը չադեմ
չ. ն. Ակրնեանի գործէն Վաղէս Ամսօրեայ 1932,
Թիւ Յուլիս Սեպտեմբր) :

Գիւտ. . . Արդ իս տկարս. . . սկսայ ի յամգ Ելեւոյ
կատարելի, ի սպելումն կուսակցոն Տէր Յակոբ եւ
յաջ կրտսւոյն. . . բոլոց գրեցաւ զլրս քի. Թիկ
(1067 + 551 = 1618, Յուլիս ժիթ. աւար ամառ-
նամուլ, ի դատի սուրբ Նիկողայոս Մամշէլազարի,
որ կալ յԱւարանոյ դատե ի սղաքն կուստեղեւոյդիս
մեռամբ քննալարմ գրչի Լէւցի Սիմէոն Գարի. . . :

Ահիւորդ շրջայ կրկնէ՝ թէ այս Ս. Նիկողայոս
Եկեղեցին 1627ին մղկիթի մերածուած է քունսթեամբ,

այս Կաթողիկոս Կ. Պաբէն զէպի Պաւսա-
րած ծովապետացութեան ժիջացին՝ Կր հան-
դիպի այդ կղզին ու պատարագ կը մատու-
ցանէ, Ներսէս Պարթևի հոգւոյն համար
հարկաւ, ինչպէս կ'իմացուի Երեմիայի 207,
208 եւ 209 տողերէն:

* * *

Գիտենք՝ որ ժինչեւ ցարզ զէպի Պաւսա-
ւամբարդութիւնը ծովով կը կատարուի՝
անցնելով ասջեւէն կղզիի մը՝ որ թուրքերէն
Սիվրի կամ Ինսիզ անունի (այսինքն՝ ցից
անմարդարեակ) կը կոչուի եւ որ համակ
մայր մ'է ահադին եւ սրադադաթ, որուն վրայ
կարելի չէ եկեղեցի շինել: Ահա այս կղզիէն
բաւական հեռու՝ քոյց անոր դրացին է Եաւը
անունի ըստածը որ առաւտաւտարակ կղզի
մ'է եւ վրան ունի աւերակ մը, ինչպէս յայտ-
նեցի վերեւ:

Ներսէսի աքսորակղզին այս կրնայ Էդած
բլլայ, մանաւանդ որ՝ Պատմութիւնը կ'ըսէ,

Ինչպէս պատմած էմ տեսչին Հասարին մէջ (էջ 341
—343):

*

Այս Սիմէոն Լեւոյին 1620ին ալ Էփովի մէջ
կ'ընդորինակէ Ջուդայեցի Ռոմհանէն ըմչիի յանձնա-
բարութեամբ «Յաղագս Կալմոս Եհան եւ զղաղս Եհան
մարզի» ու այլ ըմչլակաւ խրատներ, անունով ձեռա-
դիր մը, զոր կը յիշատակէ Հ. Ներսէս Բեկեւտեան (Հան-
դէս Ամ արեւոյ. 1872, Թիւ Յուրթի) ընդորինակչին
Ուղեգրական Եկարագըս Երեմիքը եւ պատմութիւնը
Հրատարակելով:

իմէ նաւ աւելի հետեւները պիտի աքսորուէր ,
բայց փախտիկ մը արդէր Էդու Է ամենայ
նաւը հող հանեց զինքը :

* * *

Սպասելով որ աւելի լուսատու ազդիւր-
ներ կարենանք ունենալ մէկ որ այս մասին ,
դիտենք Երեմիայի միտ առդերը (207 — 208) ,
որոնք կը խոսին Փիլիպպոս կաթողիկոսի
վրայ :

Փիլիպպոս կաթողիկոս , որու մասին
Մանսթայրու թիւներուս II . հատորին մէջ
դետեղած էմ արդէն քանի մը տեղեկութիւն-
ներ , Աղբակեցի էր , Է Էջմիածնի կաթողի-
կոս բնաբուած է 1631ին , յաջորդելով Մով-
սէս կաթողիկոսին , որուն սիրելի էր Է անկէ
ալ մեծապարտած էր . Է պիտկոտոս :

Մեր Եկեղեցական Պատմութեան մէջ լու-
սանաւ Է մեծ յիշատակ թողած կաթողիկոս-
ներէն է . Մա 1637ին կ'երթայ Ասպահան Է
կը յաջորի Ս . Էստատորի աջը Էջմիածին
բերելու ¹⁷⁰ : 1640ին Դպրոց կը բանայ Էջ-
միածնի մէջ Է 1651 թուին Առաքել Դաւթ-
ժեցիի զբէր կու տայ հանքածածոթ պատմու-
թիւնը ¹⁸⁰ :

1651 Յուլիսին կաթողիկոսը համբայ
կ'Էլլէ զԷպի Կ . Պոյիս , բայց նախ կ'երթայ

¹⁷⁰ Պատմ . Առաքել Դաւթժեցոյ , Ամպերատմ ,
էջ 309 :

¹⁷⁹ Աճդ , էջ 608 :

¹⁸⁰ Աճդ , էջ 624 :

Կարին և անտի Երուսաղէմ¹⁸¹, ուր Սոյ
Նէրսէս կաթողիկոսին հետ եկեղեցական կարգ
մը իրաւասութիւններու մասին համաձայնու-
թիւն կը պայտցնէ :

1652ին Երուսաղէմէն կ'երթայ Կ. Պոլիս
ցամաքի Վամբոյ¹⁸² կը ժամանէ հոն Առ-
նիս 20ին և դրեթէ ամբողջ աւարի մը կը
մնայ . Պատրիարք կը կարգէ Աթահանէս Մուդ-
նեցին և կը պատրիարքարանին մե-
ծադումար պարտքերը :

1653 Մարտի 20ին կը թողու Կ. Պոլիս և
նուազ կ'երթայ Պարտա քաղաքը , ուղեկից
ունենալով իրեն Երեմիա Չէլէպին և ուրիշ
աղայցիներ , որոնք կէս Վամբան կ'այցելեն
«Լիզլին Նէրսէսի» , ինչպէս վերեւ պատմուած
է , և հոն Էրկու սրմնալոյ կը ձաշակեն հա-
մեղ Թրաճուկը (տաղ 211) :

* * *

Պարսայի¹⁸³ մէջ մեծ բնդունելու թիւն կը
գտնայ Փիլիպպոս կաթողիկոս , հիւր կ'ըլլայ

¹⁸¹ Զամչեան Պատմ. Հայոց, Հատոր Գ., էջ 628
629 :

¹⁸² Առաքել Պարթեքի, էջ 332 :

¹⁸³ Պարտա քաղաքը թիւթայ, վաղ ժամանակ-
ներէ սկսած ունէր Հայ դաշուի մը քաւական նշանա-
ւոր ձաթիւն Էրք Կ. Պոլիսը առաւ , Պարսայէն վաճա-
կիմ Եպիսկոպոսը բերել առաւ և զանիկա Պատրիարք
հաշակէջ :

Պարտա նշանաւոր եկեղեցականներ ունեցած է .
Գէորգ Դ. կաթողիկոսը հոն առաջնորդ եղած է , և
հապահով եղած են հոն ուրիշ առաջնորդներ որոնց
ժանրամասն գտնէր հրատարակուած է ասորիներ առաջ
Պարսական թերթերու մէջ :

ժեմատաբարտստ Անտոն Զէյլպի հայտնի¹, որու մասին խոսած եմ Մանոթապարտիւնն ներսւս Բ. հասարին մէջ (էջ 571 և 575) :

Պարսպի մէջ 1883ին առաջին անգամ բլլայով հաստատուած է շերամարտածական վարժարան, որուն ճնարէն եղած է Եղրայրս Գէորգ Թորգոմեանն և շերամի հունտերու սքանչելի տեսակները հասցուցած է :

² Այս Անտոն Զէյլպի մասին Երեմիա Զէյլպի շատ լաւ չի իտիք, հակասակ որ վերջերս (տե՛ս ՎԱԳԱՂԱՅ, Բարիս, 19 Յունիս 1954) բարեկամս, բաՆասէր Տիար Հ. Պէրպէրեան, գայն կը ներկայացունէր իրեն մենտապարտի և բարեգործ տնւ մը :

Իրաւ է թէ նա տարներու քով մեն յարգ ու պատիւ տնեկած տնւ մը եղած է, ինչպէս Հ. Պէրպէրեան ցոյց կու տայ փաւերական աղբիւրներու շնորհիւ, բոլոր վերջ ի վերջոյ տնւս Լիփոնա փախչիր, կասկած կու տայ թէ տնեկած փաթեմս վրասեր յանրտար փառական տնւ թնւ մ'էր :

Երբ առաջին փաթեք գտնուած Երեմիա Զէյլպի Երազլու բնակ մէջ արմանադրուած են տնւր մասին Վասեկայ տպերը գորս յարս լինւ 1954 Յունիս 20ին Գեր. Մեարոյ Սրբադան Նշանեան :

«Փոխդպր կաթնպիկտին Պոյիս գանտար միջոտին» և հանկէ դեռ չի մեկնած կը գրէ՝ Երեմիա թէ «Եւ ու Անտոն Զէյլպի տն Երազլու մէտ և գտնուէ կարողութիւն և խորդութեան ի խորդ տրու, և բազում փաւտեմ և լիւր շէյլպիցնայ և զգետու քիզան և սլաք գրաւի և և տարի տապուէ և ու աղաւարտի և ու բարան և բարխաւի և ու փաւարտու և կարողութու և խաչի և գաւաքուա, լազիայ Խմեղլու և ու աղաւարի գաղաւի և ու լիւր Լիւրի և զերս Երազլուայ Ղաւարայ աղաւի և գաղաւ և Այս առաջին բանաւոր շնոր թէ Անտոն Զէյլպի Հայր Ղալաթիոյ Եկեղեցին թաղուած է, ո՛ր ալ Բանկայթի Երգ Գերեզմանատներ, որ Ղալաթի քանակայ, պակի խաչի է կ'ալ Երեմիա Զէյլպի և Հասար Թ., էջ 73, աւգ 28ին և յապ. տնւ գիտու Երազլու տն և լիւր, գոր ի ներ ի անմանկ բազաւ քաղ, և ին քաղմանն Երազլու և ու Անտոն Զէյլպի տն և ու Երազլու սրտիւր Երազլու, և տնի ելիայ գնալաւ :

Այն առիթր ապաջոյց են թէ ո՛ր առախնաի քնաչիւ ու թաղաւորական կեանք վարող տնւ մ'էր Անտոն Զէյլպին, որ կաթնպիկտին խորդանիւն վրայ՝ բոս

Կաթողիկոսը Պարսպէն կը մեկնի, միշտ ցամաքի ճամբով, եւ դէպի Վենէի վերջերք կը հասնի Էջմիածին եւ հոն դարձեալ շինարար դըրձերու հեղինակ ըլլալէ յետոյ, կը վախճանի Վենիսն¹⁵⁵ եւ կը թաղուի Ս. Հովսէփ-ժեանց եկեղեցւոյն մէջ, ուր կ'անկնայ իւր չիբիժը հետեւեալ Արժանագրութեամբ, զոր կը կարդանք Հ. Ղ. Արեւանի «Այրապատ» հոյսկապ երկասիրութեան 240 էջին մէջ, ստալէս:

«Հազար հարիւր չորս քուին. մալտի բանն եւ հեղին վախճանեցաւ Հաղպակեցի Փիլիպպոս սփանչեազոր՝ կարողիքսն ամենայն Հայոց, եւ եղաւ սուրբ նշխար՝ նորա յայտ շիրմի. որոյ յիշատակն օրինու թեամբ եղիցի»:

Երեմիա Ալլէպի այսպէս՝ Ներսէսի կողմն եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսին Կ. Պոլիս գալլու տեսը հետ իր ալ Պարսաւ Երթալը յիշատակելէ յետոյ, կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ դարձին՝ կը թուէ անսնուած պիպերն ու ա-

Առաքել Գուրգիշեցիի ՎՋ 552 տեւ, յանձն կ'անէ Էջմիածնի զանգատունը տմբոյջապէս շինել, բայց՝ ըստ Սրապրութեան Երեմիա Ալլէպիի 2000 դրէ միայն կաւ ապայտեղ նպատակին համար:

Կարեւոր եւ նկատելի դիւրք ունեցող Հայ մը եղած է Անտոն Ալլէպին, չէ՛ ուրանար, բայց անոր եզրացը տանկեամէր՝ Հատու, աղաւ եղած, ինչպէս կը գրէ Երեմիա Ալլէպի Հատար Բ., էջ 547, 551, 555: Եւ անոր շնորհիւր դիպած էր իւր յարգատաւ հարստութիւնը առանց իւր Ազգին ազատ մը բնծայելու, որով իրաւամբ զնանկը, ամակաւոր դրամն է անոր անունին չափ:

¹⁵⁵ Ար. սեկ. Գալլաքիցի, էջ 265, 425 եւ Սում-չեան Պատմ. Հայոց, Հատար Գ., էջ 850:

տանները եւ տանց հետ՝ իշխանաց կղզիները՝
ստպէս :

Տող 227 .

Գրգրլ՝ Հէյպէլի՝ Սիւլրի, Գրնալլի՝

Պուրղազ եւ Դաւշան

Ուրդլն անուանի եւ կղզեացս՝

Մէջ սոցա եւ Պէօլիւկ ատան :

Սարգիս Դպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան
այ իր Պուրաական պատշտին վերջրնիէր էջին
վրայ կը նշանակէ այս կղզիները իրենց տ-
նուններով՝ ստպէս :

«Իս ի Ֆէնէր Պաղչէսիէն տեսանին մօ-
տակոյ կղզիքէ ի մէջ ծովուն, ոյոց անուանին
Էն քուրֆնիէն Գրնալլ, Սիւլրի ատա, Պէօլիւկ
տոտ, Էսսը ատա, Պուրղազ ատոտի, Դավ-
շան ատան, Գրգրլ ատա, եւ Հէյպէլի, եւ
կրղզին Ներսէսի» :

Երեմիա եւ Սարգիս Դպիր միեւնոյն կար-
գաս շէն ներկայացունէր կղզիներուն անուն-
ները, բայց փոյթ չէ, եւ պէտք է որ պատշա-
մը բնենք անոնց մէջ, զի հայկական յիշա-
տակներ եւ բնակչութիւն կը գտնանք հոն :

Թողլով Ներսէսի կղզին, որ, կը կրկնեմ,
Էսսը (տափակ) կոչուածն է, եւ որտ վրայ
Խոսեցանք, նկատի կ'առնեն նախ Գրնալլը կամ
Բոօրի կղզին, որ նաեւ Էլմէկի Ատանի
(Հայու կղզի) անունը կը կրէ, որովհետեւ
փաղաց՝ Հայեր միայն սկսած են բնակիլ
հոն, զբաւելով ամբողջ ծովեզրը եւ բար-
ձունքը :

Ի սկզբան մատուռ մ'առնեցած են հոն
 Հայերը, բայց յետոյ՝ (Յակոբ Պատրիարքի
 սրով հասուցած են քարտեկիւր գեղեցիկ և կե-
 ցեցի մը, որուն ճակատը կը կարգանք հե-
 տեւար Արժանադրութիւնը, զոր քաղած եմ
 տե՛սմար 1900ին

ԿԱՌՈՒՅԱԼ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ

ՅԱՆՈՒՆ, ՍԵՐՈՅԷ, ԳԵՂԵՐԻ ԼՈՒՍԱՌՈՐԷԻՆ,

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊԱՆՍՈՅ

ՏԵԱՆՆ. ՅԱԿՈԲԱՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ՅԱՄԻ ՏԵԱՆ 1857 ՍԵՊՏ. 22

Սիրուն եկեղեցի մ'է Գրնալրի եկեղեցին,
 տնոր առաջին Բաճանայն եղած է Տէր Գիւ-
 նեւորս, որ միանգամայն իւրովսանն կը կրթէր
 է գիւղին մանուկները:

Ճանչցած եմ գինը իր ծերութեանը մէջ,
 բարի, անձնուէր, և անշահախնդիր քաճա-
 նայ մ'էր, վախճանած է ի խոր ծերութեան
 16 շն: Յունիս 1912ին, որտե՛ստին Բիւզան-
 դիան թերթը կը գրէր հետեւեալը, զոր Դևա ը
 կղղիի հայութեան ամբողջ պատմութիւնը
 կարելի է համարել:

«Երէկ գիշեր Գրնալր կղղիին մէջ վախ-
 ճանեցաւ առաջերէց Տ. Գիւնեւորս Ա. քա-
 ճանայ, որ Կ. Պոլսոյ քաճանայական պատան
 առաջադայն անդամն էր թէ իր տարիքով և
 թէ ձեռնադրութեան կարգով: Վախճանեալ
 քաճանան առաջին հիմնադրութիւնն մին եղած
 է կղղիին Հայ բնակչութեան և տնոր պարս-

¹ Բիւզանդիան, Թիւ 4641, 17-19 Յունուար 1912

ցին ու եկեղեցւոյն : Անցեալ դարուն յիսուսնապան թուականներուն Լոր քանի մը Հայեր Փնայրն բնակելի բնելու պաղափարը կը յդանան եւ արտօնութիւն անոք բերելով տուներ կը շինեն , իրենց առաջին պրծերէն մին կ'ըլլայ եկեղեցւոյ մը հիմ դնել : Միեւնոյն ատեն պաղափար կ'ունենան պարտքի մը կազմակերպութեան եւ իբր մանկավարժ Պատ . Ըրզմէնեանը : Մամաթիայէն տեղափոխելու Փնայր : Հին , անիկա առաջին պատրանք կազմած է , հնարեայ ծառի մը տակ , փոքր մանուկներն իր շուրջը ժողովելով եւ անոնց կարգաւ սովորեցնելով . իբր քիչ Լաքն եկեղեցին ալ կանուցուած է , անձնուէր փարձապետը կուշտած է նաեւ հովտաթեան , ՎՏՄին նորանշէն եկեղեցւոյն վրայ քահանայ աննադրուելով : Տ . Դիմեւորոս քահանայ խղճատութեամբ շարունակած է երկար տարիներ թէլ՝ հովիւի եւ թէլ տնտեսիւր կրկնակ պաշտօնները , այս փոքր կղզիին մէջ , տանց հետամուտ ըլլալու աւելի հոխ պաշտօններու եւ անելի պերճ թաղերու : Վերջերս , աչքերը տկարացած էր , սակայն միշտ իր պարտքը կը կատարէր , Կիրակի արեւն եկեղեցական պաշտամանց ներկայ գտնուելով եւ պոչ արտատանելով ըստը տպով բներն եւ բնիկ բոսմաները : Ինք Փնայրի կազմակերպութեան առաջին վկան եւ գիւղին նահապետն էր :

Ինչպէս ալ տեղերէն կ'երեւի , Տէր Դիմեւորոս նախ ծառի մը շուրին տակ կը ժողովէ Լոր գիւղին աղաքը , բոլոր լեռայ՝ Լոր Հայ

բնակչութիւնը շատեալ կը սկսի հոն, կը կտառացուի Ս․ Ներսէսեան անառնոյ Երկաւե վարժարան մը¹⁸, որ քանի մը տարի առաջ սղակցաւ :

Եկեղեցւոյ ոջ ու ձախ գաւթիքին մէջ կան մէկ մէկ պատկեր, որոնք 1855 Վեհաժողովի թուականը կը կրեն եւ տարապրումն են՝ «Պատկերիան Անանիայ Խասգիրացիի կողմէ : Առնչմէլ գառ տաւաքին մէջ ալ կան» «Կաշեխոյեան» մեծ պատկեր մը՝ 1852 թուականնաւ, եւ «Ս․ Աստուածածնայ» վարժարանի նկար մը, 1855ին Մատաթիբա պնում, պոր 1915ին նուէր կու տայ ծանօթ գրադէա Է․ Գ․ Մմբեան, ինչպէս գրումն է վրան :

Գիւղը ունի իւր Գեղեղմնատունը ծառադարդ ու ծաղկադարդ, որ կը գտնուի Եկեղեցւոյն օխոյ ետեւը եւ ուր կը հանդիպեալ վարդէակը րազմերախա Քաշանայն՝ Տէր Դիւանաթա :

Բայց այս Գրնալը Կամ Բաթիբի կողմին՝ Քաղկեդոնի ուղիս Բիւզանդաւոյ պատմութեան մէջ ունի էջեր :

Այսպէս՝ Վալդան անուն Հայր, որ Տէրին ինքդինըր կուոր հաշակած էր, ան յաջողութեան հանդիպելոյ կը քաշուի Բաթիբի կողմին եւ հոն իւր շինել տուած վանքին մէջ կը սկսի աղերս ու պարագիւր Երկրադարն ու թեամբ :

¹⁸ Տարեգրդ Է Փրկեան Աղլ․ Հրաւորմագիւ, 1901, էջ 245

բայց թշնամիները պիտի որ հանդիսաւ շին թու-
ղաւր, կ'երթան կը բռնեն աւաշքերը կը կուր-
ցունեն ՏԱԻՆ, եւ այդպէս կայր աշխով կը
վերջացնէ հոն իր օրերը¹⁸⁸:

Եւ այնպէս լինում է: Հայկազուն, որ «Բեժ
կայսր» տիրապետը վայելեց եւ թագաւորեց
ՏԱՅ՝ 820, շարաշար կը սպաննուի եւ կը թա-
ղուի կղզիին գաղաթը գանաւած մեռնական
Վանքը¹⁸⁹, որ անոր գերեզմանաւորին՝
Իրեւ իմ Հայապէտ Զոյապիտէս Նճարին ցոյց
տուած բոլոր կղզերնակ ազգայիններու:

Կ'ըստ ի իմ Բիւզանդասոյ կայսրուհիներ
ալ հոն թաղուած բոլոր ժամանակին, բայց
որ աւախանի ասոյց է այս, կը վաքանիմ
գիտնալ:

Գրեմարէն լեռայ կը գտնուի Պարսկազ
(կամ Լենթիկանի) կղզին, ապա Հէյալէլի կամ
Հալքի՝ անտէն բաւական մեծ կղզին, երկուքն
ալ յունարեակ: Բիւզն իմ այս կղզիներէն
երկրորդին մէջ կան շորս հաս հայերէն ար-
ժանապրութիւն՝ Նորդ դարու վերաբերեալ,
որոնք կը գտնուին այդ աեղի Յոյն Աստուա-
ծարանական Դպրոցի Եկեղեցին, եւ հրատա-
րակուած են Կ. Պոլսոյ «Նիւսթիլ» թերթին
մէջ¹⁹⁰:

Այն Արձանադրութիւններուն տառքները
փորագրուած է պարսկերէն մէջ գտնուած

¹⁸⁸ Հ. Կ. Տէր Սահակեան, Հայ կայսերք Բիւզան-
դիանի, Թ., էջ 158:

¹⁸⁹ ԱՅՊ, Թ., էջ 194 եւ Բ., էջ 346:

¹⁹⁰ Մաղիկ, Կ. Պոլիս, Փ. աթի, Թ. 172, 11 Մեղ-
տեմբ. 1893.

Ջրհորի մը բերանը ծածկող կրտսկ քարի մը վրայ ստալէս .

ԱԿՆԱՅ ԳԷՂԷՆ ՋՈՐԷՍԻ ԼՈՒՍԷՈՐԻ ՄԱՀՏԵՍԻ
ՄԻՆԱՅԷԼԻՒ ՈՐԻՒ ՄԱՀՏԵՍԻ ՆԻԳՈՂԱՅԻՆ ՅԻ-
ՇԱՏԱԿՆ Է. 1792 ՍԵՊՏ. 25:

Միւս երեքը կը գտնուին եկեղեցւոյն մէջ :
Նախ՝ խորանը ծածկող փայտեայ փայտա-
ղայրին երկու կողմը կանգուն սրբնձի խոշոր
աշտանակներուն մէկ հաստին վրայ՝

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԳԱՐԷԱՅ ԱՇՏԱՆԱՅԸՍ ՄԱՀ
ՏԵՍԻ ՄԷԼԷՅԻ ՈՐԻՒ ՅԱՅՈՐԷՆ ԻՎԷՆ ՈՒՎԱՅ
(1772):

Յետոյ՝ Երբորդութեան պատկերի մը
վրայ՝

ՊՈՒՇԱՏԱԿ (Իժա այս յիշատակ) ԷՆՈՒԼԻ
ԶՐԱԿՈՂ ՀԱՆԻ ՄԻՐԱՅԷԼԻ, ՀԱՆԻ ՍԱՀԱԿ,
ՀԱՆԻ ՄԵԼԻՔ, ՌՄԻԷ (1778):

Իսկ Զորբորդը՝ Աստուածածնի պատկերի
մը վրայ՝ ստալէս .

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԶԱՅՍ ԶՈՐԷՍԻ ԼՈՂՏԵՍԻ ՆԻ
ԳԷԼԱՅԻՆ ԷԻ ԿՈՐԱԿՅԻՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ՄԱՐԻԱՄԻՆ
ԹՈՒԻՆ 1779:

Այս Արձանագրութիւնները՝ զորս ան-
ձամբ ալ երբեմն կարդացած եմ, ունին իրենց
Յունարէնն ալ, ի՞նչ որ ազացոյց է թէ ա-
տենք բոլորն ալ Յունագատան Հայերու (Հայ-
Հոռոմնեբու) յիշատակներ են :

Հէյդլէյիլէն յետոյ էլ Բեժ Կղզիի, աւելի
Բուէեֆիքօ անտեսով աննշցումս², որ շատ
մեծ է եւ որ ամառները հոծ բաղմունքիւն մը
Հայերու պայտօթութեան կ'երթար :

Պեղեցիկ տուներ եւ հովոցներ տ ան-
տառներ առեցող սիրուն կղզի մ'է որ Հայ
կաթմոյիկ աղղալիները միայն՝ տանին քարա-
կիր կազիկ եկեղեցի մը, որ Լեռնիան զեր-
դասաւանդ քարերաբու թեամբը կտատացում է
ԼՏՏիւն եւ որուն պատեր գերեւ կը կարդացուի
շինութեան յիշատակութիւնը հետեւեալ բա-
յրագիրը գերատեսնութեամբ .

ՏՆԱԽԸ ՈՒՐԸ ԿԱԽՈՅԱԼԻ ԲԱՐԻ ԻՏԱՏ.

ԵՐԱԵԻՔ ԲԱՐԵՊԱՆՏ ԱՆՏՈՒՄ ԱՐԷԼԵԱՆ ԵՒ

ՆՈՒԵԲԱԼ ԿԱԽԵՆ ԵՒ ԻՎԱՆ ՈՒՐԸ ԿՈՒ

ՍԻՆ ՎԵՐԱԳՈՆԵԼՈՐ ՅԵՐԵՆՆԱ :

Միջոց մը Մանկապարտէզի պէս բան մը
բացին հոս Հայերը, բայց երկար չի տեսց-
եկեղեցի մ'ալ շինելու խորհուրդը բացան,
սակայն անհետեւանք մնաց պարծը :

Կղզիքնակ Հայերը յատուկ Պերեպանա-
տուն շտանին հոս եւ իրենց ննջեցեալները փո-
խադրել կու տան Պրնալը : միայն թէ մեծ
կղզիին հաւանները անտատին մէկ անկիւնը
յայեկըր յատկացուցած են տեղ մը, որ որ մը
պատշաժս պահուն հանդիպած եւ ցիր ցան
արձանադրութիւններու, զորս 1914ին բնդ-
որինակած եւ եւ կը գետեղեմ հոս, պանանք

* Եւս կղզիները խմբովին չ'ախտնող Կղզի ալ
կոչուած են :

մոռացութենէլ փրկելու համար. Զորս հաս-
կին եւ չղիտեմ թէ կը մնա ն ցարդ :

Սոսթինը բաւական մեծ կակ չի բիմ մ'է
մարմարեայ, փերէւր պափնէ պատկի մէջ առ-
նուած խաչ մը եւ ներքեւը երկաթապիւր
12 տոյ փորագրուած հետեւեայր .

ԱՍՏ ՀԱՆԳՁԻ

Տկ. ԳԱԹԻԿ Գ. ԲՐԻՄՈՅ

ԵՆ. 1879 ՕԳ. 17

ՎԵՃ. 1911 ՕԳ. 20

ԲԱՐԻ ԴՈՐԵՈՎ ԼԱՆ ԱՊՐԵՍԱՆ

ԿԵԱՆԹ ՎԱՀԱՆՅՈՒԿ

ԱՌԱՓԻՆՈՒԹԵԱՄԻ ՀԱՅՐԵՆԻ ՏԱՆ

ԿԱՅ ՆԵՑՈՒԿ

ՍԷՐՆ ԱԹ ԱՄՈՒՍԻՆ ԱՆՁՆՈՒԷՐ

ԵՒ ԱՆՊԱՅՄԱՆ

ԸՆԾԱՅՆՅՈՒՆ ՀԱՃԵԼԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ

ԵՒ ՄԱՐԿԱՆ

Բայ տասի, չիէ հեռուն կը աւանդի եր-
կաթեայ խաչ մը վրան երկաթապիւր եւ առ-
թուականը գրուած .

ՊԵՏՐՈՍ ՇԸՐՎԱՆ

Ասոր մօտերը փայտեայ խաչ մը՝ վրան
յունարէն նաեւ հայերէն տղեղ տառերով նշա-
նակուած .

ԲԻԷԹ ՏԷՐՏԷՐՈՅ

ՎԱՅՃԱՆԵԱԼ Ի 13Ն ԱՊՐԵԼԻ

1910

Զօրբարդը փայտեայ փոքրիկ խաչ մը
վրան .

ԴՐԻՍ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

1912 ՆՈՅ. 28

Դեռ կային ուրիշ հոգակոյտեր անդիր ,
անթուական , որոնք կը պատկանէին անտէր ,
անտիրական պանդխտութեամբ : Բեժ կղզի
ինկած Հայերու :

* * *

Երեմիա Զէյէպի է . գլուխը կ'աւարտի
այսպէս , բայց է . եւ վերջին գլուխին շան-
ցած , կը դրէ Քոնկուրիսի Պատանկի պաշուն
ի ծովս , « Այլ իմի քան Պատանկի պաշուն » ,
« Երբիւն ալ իւր բան » վերնագրով երեք մա-
սեր , որոն կցած եմ ես է . գլուխին եւ շարու-
նակած անոր թուագրութիւնք :

Չ'արժեր որ պատմեմ հոս հին աստեղի
այդ Պատանկի պաշի կոչումն աւագակնե-
րուն քրած պաշանաբարայ ու ստեղծի խրմ-
դմութիւններուն մասին Երեմիայի գրած-
ներք , բայց քանի՜ որ աստիճին մասին Հիւս-
դին մէջ կը յիշէ « Խաբարալ » կոչումն գիւղը ,
հարկ կը համարիմ , որ է . Գլուխի ծանօթեա-
ղութիւններուն շանցած , այցելութիւն մը
րնենք այդ տեղը , որ ունի հայ ընտելչութիւն
եւ ազգային կարեւոր յիշատակներ .

* * *

Գալարալ՝ գիւղ մ'է Բոլնգիրօի (Բեժ
կղզի) հանդէպ , Ասիական կողմը ծովեղեր-
քին վրայ , ուր օտարազգի մողովարդի կող-
քին կը բնակին բաւական թաւով Հայեր , որոնք
ունին « Ա . Նշան » անունով քարտէկիւր ակրուն
Եկեղեցի մը որ շինուած է 1857 թին եւ ունի իր
ստեղծար . հետեւեալ Արժանազրութիւնք .

ներս ցուցադրեց խոշորանկարներ, նաեւ կարճերը լիշատակարան մը, որ թէեւ 1691 խոտականը կը կրէ, բայց կ'ենթադրեմ որ սուկի տաջէզամը բլրալու է անոր ընդօրինակութիւնը, ինչպէս պիտի յայտնեմ պայտքի լեռոյ՝

Զեռաց բին սկիզբի երկրորդ թերթին տաջին էջին վրայ կը կարդանք՝ Հեռեւեալ էջիշատակադրութիւնը, որ կը յայտնէ Ս. Նշանէ Էկեղեցւոյ նախնական շինութեան՝ ի նշ կերպոյ՝ եւ որ խոտականին տեղի տնեցած ըլլալը, ասպէս՝

«Ի քրտականիս Հայոց ՌԻՒԵԼԻ (1776) խշխանութեան տանկաց քաղաւոր էր Սուրբ Դան Համիր նոյն, բովանակն ՌՃԶԹԻՆ (1740) պատերազմն Էւո Մտականի»։

Այս նկարեան ժամանակին շինեցաւ Սուրբ Նշանի Եկեղեցին։ Մէջն էր եւ սպասար Տէր Յովակիմ եւ Տէր Պօղոս Բայեպնոյ՝ խշխան եւ վերակացո՝ նազմուր օղլու մանսնի Մրֆայէլ, հապփայ օղլու Գարսէլ, հապփակի Պօղոս, Արեւելի սիրացո, Յովնակ եւ քոյր ժողովուրդեանք մեծ Լըրաշֆ երեսեցաւ ի գիւղս։

Ի հարապետութեան Տիեան Սրբազան Սիմէոն Կարողիկոսի, Կարող Կաստանդուն, օղլոյ պատրիարք եւ ասպնորդ Աստուածաբան Զաֆարեայ վարդապետին հրամանաւ հիմնեցաւ հաստատեցաւ նորոհեցաւ կառուցաւ շատ ունեւորին եւ վիշտք կրքեւոյ, մինչ ի մահ յանձն ստնկոյ կաշառք եւ տուֆանք

ապով մեծ է փոքրս աշխատելով յօժվեցաւ ձեռամբ Սոսր Երուսաղէմայ երփլումի Գաբրէլ վարդապետին յարեալ արհեստակարարսէ» :

Ուրեմն 1776ին է որ կը շինուի Ս. Նշան եւ ի՞նչ մեծ նեղութիւններով, որոնց համար որիչ Զիշատակաւքին մը՝ որ նոյն թերթին երկրորդ էջին մտց գրուած է, աւելի մանրամասնութիւն կու տայ՝ հետեւեալ կերպով.

«Ի յետին ժամանակս ի բազաւորութեան Օսմանցոց յառաջին ամի Սուլթանի Համբին, եւ ի եպիսկոպեկիս քառակուս քանին ՌԻԼԵին (1776) է ի ծայրագլի պատրիարքութեան եւ ի կաթողիկոսութեան Տեան Սիմէոնի ամենայն Հայոց Արքեպիսկոպոս զսեպակի, եւս ի պատրիարքութեան սրբոյ Բաղդաթին եւ մեծի Պոլսոյ Յովակիմ եւ Զափարիս եղանկապարզ վարդապետացն : եւ կրամանու եղևայ արշալին Օսմանցոց Սուլթանի Համբի, եւ Զափարիս Պատրիարքին մեծի Պոլսոյ : Պատահաւ տօնամեծին վասն միայ զսեպի գոլոյ բազաւորին, եւ յետ մեծի պատերազմին երկուց Բաջաց ազգաց, այսինքն Օսմանցոց եւ Ռուսկոֆաց ընդ միմեանս, տէր յաջողեաց, զոր կարագափ շինել յանուն սրբոյ Նշանի արքածատակարաց եկեղեցի, զոր Տէր պահեսցէ հաստաւ ի յոնումս իւր : եւ ընդ ուր եղև վասն սորին շինման զիտաւորապէս ձեռներէց եւ առաջնորդ, զորս յականէ յանունն աստ յիշատակեմ եւ ընդէս բոլոր

գիւղացիքն պատփել ողիշ սրտիւ եղեն ջանողք . բայց խմբագրութեւ եղեալք են սոքանցսնին Տէր Յովակիմ . Տէր Պօղոս . Կաղմբս սղլու ժառանգի Միքայէլ . հապփաց սղլու Գաբրիէլ . Վսգանի Պօղոս եւ արեւելցի տիրացոս Յօհանն . բազում կաշառս եւ անաս պարգեւս եւ երբեմն տուգանս եւս տալով . եւ յամախաղէս կերպիւ կերպիւ տանջանս կրելով եւ յոյով իտոք եւ հայկականք լսելով եւ համբերելով հազիւ հազ վերջացուցին զշինումն զեղեցկակերտ յորինմամբ եւ ամենավայելոյ ձեւով . որ ըստ իրեանց զխառնութեան վասն յարոյ տէր տացէ բարի վայելումն ամենեցուն : Դեռ օծող սորին երաւսողեմայ Լախրակ Գաբրիէլ սրբնայնկոպոս վարդապետն եղեւ ըստ նախառանձնութեանն Աստուծոյ . Որեմն յորմամբ զայս քերքեալ խմանալք ո՞վ պատահողք բանիս . մի դանդաղիք գողորմիս համեղոյ պատեալացն սորին ի խորոց սրտէ . որ եւ Տէր սղորմեացի ձեզ ամենք :

Այս երկու յիշատակութենէն զստ . ձեռնադրին Չորրորդ թերթին՝ տալին էջին վրայ երրորդ յիշատակութիւն մը եւս սկսուած է պատիւ , բայց կիսատ թողուած է . անշուշտ օտար մէկն էր որ տպած է եկեղեցւոյն շինութեանը մասին բան մը տպել , բայց չէ կրցած աւարտել , ո՛րքանք ինչո՞ւ . համար :

Ահա տսիկ այդ սկսուած եւ չի վերջացած յիշատակութիւնը , որ է .

«եւ ի հայրապետութեան Տեառն Սիմէան Սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ Սրուսդէմի Տեառն Պօղոսի երջանկազարդ Աստուածաբան վարդապետի եւ ի Կոստանդնուպոլիս . . . » (*Կիտառ մեացած*) :

Այս Յիշատակարանները հարեւանցի իսկ կարգալոյ՝ զիւրին է մակարեքեյ, թէ Ս. Նշանի 1776ի շինութենէն առաջ, մասնու մը պոնէ պոյտութիւն ունեցած բլրալու է Գարթալի մէջ, քանի որ կը յիշուին Տէր Յովնայիմ եւ Տէր Պապոս անուն Քաշանայներ, որոնք տնչալու կը պաշտօնավարէին հոն արդէն եւ որոնք ահա ուրի՛ւ ազգայիններու հետ մեծ ջանք կ'ունենան Եկեղեցւոյն շինութեան արտօնութիւնը ձեռք բերելու :

Յայտնի կ'ըլլայ ուրեմն, թէ Արդ պարու վերջերն իսկ, Հայեր բնակութիւն հաստատած էին Գարթալի մէջ, եւ կ'ենթադրեմ՝ որ անոնք այդեղործութեամբ կը պարտադէին, որովհետեւ Գարթալի Հայերուն շինած գինին, վաղուց մեծ համբաւ ունէր, ինչպէս կը լսէինք մեր Պապերէն մեր երիտասարդութեան մամանակ :

* * *

Այս Էնթադրութեանս ապացոյց կրնայ համարուիլ այն թանկագին Յիշատակարանը որը կը ներկայացնէ Պայրքըրի Արդ. Գերեզմանատունին մէջտեղերը գտնուած մեծկակ

Ջրհորը, և ցոր իրենց ծախքովք փութել կուտան ՌՃԾԷ 11700-ի թուին, Ակնայ Ապուհի զիւղացի կիւրղի և Բարխամի գաւակները՝ Բարսիբուս, Զովհաննիս և Դարբիւն և իրենց բնակիւրը՝ Հանի Լարդիւս։ Ջրհորը շինել տալով հանդերձ, սղահապան մ'ալ կը կարգեն քովք և անոր տարածար տարածակալ համար Դարբիւրի մէջ ակղիւ մը կը պնեն, և տարեկան եկամուտը այդ նպատակին կը յատկացունեն։

Ասի՝ կ'իմանանք Ջրհորին բերանը կանադուն բաւականի երկու սիւներուն վրայ փորուց բաւած երկաթադիր Արձանադրութենէն, ցոր 1913 Յուլիսին Վիեննական Բիթիմարեան սղրացեալ Հ. Թովմաս Վէտիկեանի հետ մեծ գծաւորութեամբ կըցանք բնիկեանս։

Այսպէս բաղկացեալ է այն գիրքը իբրտբութ բնդելու պատճառ և բաւականալ մաշած ու եղծուած, ցոր բարեբախտարար յաջողեցանք երեսան հանել ու բնդօրինակել ամբողջութեամբ. թէ և 1911ին հրատարակեցի պոյն հալ Բժշկական Արձանադրաբանութեան մէջ (էջ 45—46) բոլոր հոս ալ զայն գեանդել կարեւոր կը համարիմ, զի ցոյց կուտայ այն՝ է. Պոլսոյ հին հոյ մարմարդին աղղատիրական զգացումները, մանաւանդ զէպի նեջեցեաները ունեցած երկիւղած յարգանքը։

Ահա տուիլ այդ Արձանադրութիւնը, որ չգիտեմ թէ կը մնա՞յ զեռ ցարդ։

Ահա առիկ այն .

Յայտնէ

Սուրբ Նշանի

յորոյ տալն՝ մերս

Սուրբ Նշան սրբոյ եկեղեցւոյս :

Ապերջանիկ Տէր Պօղոս	ին
Եղբօրորդւոյ՝ Ազգասիր	ին
Եւ բարեկարգ՝ Պատրիարք	ին
Ջափարիայ՝ Տեառն վեհ	ին
Փոփոցեան սեռ՝ Կաղարւան	ցին
Որ ետ ընծայ՝ զայս զանձ առ զին	
Ի յիշատակ՝ իւր եւ ցե	զին
Ռա եւ Որին՝ ընդ նոյն ր :	ին (1801)

«Քննելոյ սրտամբ կենդանի մտեալտակի սրբոյ
Էջմիածնի մախրակ Գալուստ վարդապետի ,
որ ախարեցաւ Ելիմեայ կղզին . նորա որդէ-
փիւ եւ սրբոյ զանին եւ Լուսաւորչի ծառայ
տէր Պաղտատար Ֆիլիաննի եւ նապի սրբոյ
Արսուրի . չնչին քանակոյի յորդորմամբն եւ
ձեռօքն ամբարեցաւ սուրբ Նշանն այս եկե-
ղեցւոյս . խնդրէմ ձեզանից մին հոգւոց քաւ է» :

Յաջորդ թերթին տառքին էջին վրայ ալ
կը գտնուի զարձեռլ վկայականը Տէր Պօղոս-
սին որ 1778ի մահտարածամէն վերկուած քլ-
թալուն տոթիւ Ս . Նշանի մասունքը կը նուիրէ
Գարթալի եկեղեցւոյն , ինչպէս կ'իմանանք
գրուածէն , որ է հետեւեալը .

... Պատրիարկ

Ազդէ զայս զիք՝ սակս զսոյն եկեղեցւոյ սրբոյ Նշանի՝ ուստի ընծայել՝ զոյն. քանզի ի ՌՄԾ (1801) բունջ մերում եւ ի սեպտեմբերի ժ. եւ Ե. ին. ի տօնի սրբոյ հաչի վերացման : Եղբօրորդի Պօղոս եւեթ քահանայ Կաղար-վանցիէ :

Եւ այս՝ է Տեառն Զաքարիայ՝ ազգասէր ... . է Մեծի Պալատ շնորհեալ զիւրն եղբօրորդի վերոյգրեալ քահանայի՝ որոյ վկայականն կայ ստրկեր նորին կնիքալ : Եւ սա՝ է մասն նորին՝ եւ սորին տալոյ պատմութիւն՝ ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ՝ ի մեծի մահուանն ի ՌՄԻԷ (1778) բուականիս մերոյ՝ աստ ժամանակ ինչ եղէ կրամանա վերոյգրեալ Ազգասէր ծնողի մերոյ , ըստ որում Պալիսս կարի եւ յոյժ սաստիկ մահաւարածամ զոյոյն եւ ի զերծիլ զօլն մեր Աստուծով ի մահուանէն եւ յարժամ ոտացայ աստուածով զսոյն սուրբ Նշանս՝ ի ժառէ նորին հոռո յիշատակ յախտեմական՝ ըստ ասեմ քէ երանի որ ունիցի զյիշատակ ի Սիօն քաղաքի աբղարեւ սրբոյ եկեղեցւոյս անունն սուրբ նշան զոյոյն եւ սուրբ նշան ոչ զօրոյն՝ կարի ցաւեցայ եւ յորժամ ոտացայ շնորհեցի՝ հանդերձ իմս կնիքով կնիքալ . որոյ վայելն բարեաւ յոցի՝ եւ նորին շնորհիւն՝ տէր Աստուած զայն սուրբ եկեղեցիս եւ զայլս հաստատ եւ անտատան եւ անխորդայն պահեցէ մինչ ի կատարած ոշխարհի . ամէն :

Այս Յիշատակարաններէն յետոյ . Աւեւ

տարանին տմենալերջին թերթերուն զբոյ կր
դռնենք ձեռադրին, բնագրինակու թեանն Յի-
շատտկարանք բառական երկար, զոր կր ներ-
կայացնեմ ամբողջութեամբ.

«Փառք ամենասուրբ Երեսրդու թեանն, և
ժիւանական ատուածութեանն Հօր և սրբո-
ւոյ և Հոգւոյն սրբոյ սլոմ՝ և և միշտ և յաւի-
տեանս յաւիտենից. ամէն:

Արդ եղև, աւարտումն Առաւածախոս
մատենիս և սրբոյ աւետարանիս Յիսուսի
Քրիստոսի յամի ճննդեանն Քրիստոսի ՌՌՂԱ
(1691) . իսկ ի Հայոց թմականի ՌՃԽ (1140) ,
ի Հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն Էջ-
միածնի Տեանն Աղիպարու սրբադան կաթո-
ղիկոսի, և ի թագաւորութեան աղղիս Տաճ-
կաց սր Օսմանցիք կոչին Սոյթեան Ահմէտի,
ի մայրաքաղաքս Աստուանդինուպոլիս, ի
դասին և ի դժար ժամանակիս, որ նեղու-
թեամբ յի է ամենայն աշխարհ. զի Ժ. տարի
է որ պատերազմին տաճկունք բնդ Ալամա-
նաց աղղին, զոր գնացին խրոխտանոք թէ առ-
ցեն գերկիրս ի Նէմցէս՝ նոքա զաստ յետ
զարձուցեալ եկին առին զՊուտիմ և զՊլ-
իկրատ և զնիշ մինչև ի Սօֆիա. զոր հե-
րուն ամի կրկին գնացին Տաճկունք և առին
գնիշ և զՊլիկրատ, զի զօրքն Ալամանաց ոչ
զոյին անդ՝ այլ գնացեալ էին բնդդէմ Ֆուան-
սիդու: Բայց այսմ ամի կրկին զօրօք բազմօք
գնացեալ անցին զԹուեա գետ, և ի տեղին
որ Զէմին կոչեն պաղեալ են նսկատ առ հա-
կատ, և զօրքն Ալամանաց յաղթեալ են զօ-

բացն Տաճկաց ևւ բազում կոտորածս արա-
րեալ. մինչեւ վկայիքն որ էր Քէօփրուլուն
տղան, ևւ տէֆտէրաարն, ևւ ելնկիշէրի աղան
ևւ այլ մեծամեծ փաշայք ևւ շօրպաճիք ան-
կան ի պատերազմին. ևւ մրնացեալքն աա-
կաւք հաղիւ ի Պէլիկրատ մրաեալ ապրին,
զոր տէր Աստուած խաղաղութիւն պարգեւէ:
Եւ յայտմամբ անօրինեալ Տաճկունք առին
խաբաճ¹⁰¹ ի բահանայից ևւ ի սեւաղլխաց¹⁰²
Հայաց ևւ Բուհաց. թէպէտ ողորմութեամբն
Աստուծոյ յետս բարձաւ բազում աշխատու-
թեամբ ևւ կաշատօր, բայց դատածնին յետ
շիւ տվին. իսկ պատճառ առնելոյ խաբաճին
Քիրլի տէֆտէրաարն, ևւ Սարի Օսմանն էր,
զոր տէր Աստուած եղեւ մրժժանդիր, ևւ
երարձ զչարքն մերձ բնդ մերձ: Եւ ևւս մի
նեղութիւն այլ ժամանակիս այս, զի փազն
Ճիրն Ա. զոչ էր. ի խաբաճն ևւ ի միքին շառ-
նեխուն սակ զնաց մինչեւ Դճրն Ա. զոչ եղեւ.
ևւ պաղբրկեանն զախրաւ շերեր, ևւ եղածն
այլ պահեցին. ամէն բան սրղցաւ. Ա. հօխա
միսն ի բաակ եղեւ. Ա. հօխա պանիրն Զ բաակ,
Լ. տրմ հացն Ա. բաակ, ևւ զայլ ամենայն բան
սոցա նման իմացիք, ևւ այնք ևւս անպատե-
լիք, զոր բազում օր խոնութք ևւ շուկայք
փակեցան, ևւ մարդեր կախեցին թէ Ճիրն
Ա. զոչ անցնի փողին, այլ զի շեղեւ, զեւ ևւս
օսյն պատնութեանց մէջ կամք, զոր տէր Աս-
տուած ի քաղցրութիւն փոխարկեացէ: Արդ

¹⁰¹ Տեսակ մը տուրք:

¹⁰² Վարդապետ:

որք հանդիպիր որոշ աւետարանիս տեսութեան Աստուած ողորմի տապէ՛ք հոգւոյ զծոյին մեղաւոր Տիրատուրիս, նաեւ զսակաւ չատակարանս զծագրողին Արիտական իբրեցուս, եւ ծնողաց իմոց եւ զդատահմիցս եւ զուր յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս» :

Յայտնի է որ այս Յիշատակարանը գրուած է ո՛չ թէ Աւետարանին ընդօրինակիչ՝ Տիրապետիւն, որ զո՛ւցէ վախճանած էր 1691ին, այլ Արիտակէս Երէցիւն. զի Աւետարանին ու այս Յիշատակարանին դիւրբը բարոյփն տարբեր են իրարմէ, եւ զգիտենք՝ թէ ասոնք ո՞վ էին :

Այս Աւետարանը վերջին էջին վրայ ունի Յիշատակարան մը Լուս անթուական, գրուած մահտեօի Մատթէոս անուն անձէ մը, զոր ոտն Ձեռագիրը կը նուիրէ Ս. Նշան Եկեղեցւոյն, գրելով հետեւեալ տողերը .

«Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս նաբփերցի մահտեօի Եսայի որդի մահտեօի Մաթէոսին կենդանի հոգոյն որ յիշատակ ի դուրն թարթալ ի դուրն սուրբ Նշան Եկեղեցոյն . ամէն :

«Ո՛րք որ այս սուրբ Աւետարանս կամ գրու տայ կամ գոյանայ կամ ծախէյ բոլոր տիմբն կայէնի եւ յուզայի ատցէ» :

Թէ՛ւ թուականը, կը պակսի, բայց գիտին է գիտնալ, թէ Աւետարանը Եկեղեցւոյն

նուիրուած է Ս. Նշանի մասունքին զրուելէն այսինքն 1778էն յառաջ:

Ինչպէս վերեւ յայտնեցի՝ այն Աւետարանը իբրեւ անպէտ ինչ մէկդի նետուած վիճակի մէջ գտնայէս յետոյ, մաքրել տուած եւ տրծախագոծ կողքերու մէջ գետեղել տուած էինք:

Այս կողքերուն տառջինը Խաչելու լիւնը կը ներկայացունէ վրան Յ. Ն. Թ. Ն. տառերով, խոկերկրորդը՝ Վերադարձի Յարաքիւնը, որուն ներքեւը է դերը եւ ապա հետեւեալ յիշատակողքութիւնն է փորագրուած ¹⁹¹:

«Խաչարծարի կեդեւ Ս. Աւետարանիս շինեցաւ ծախիւ Բարգումեան եղբարց՝ Վահրամայ բժշկի եւ Գեորգայ երկրագործի յամի Տեառն 1894 յունվ. 10 ¹⁹²»:

Այսչափ եւս ահա Գործարի Ս. Նշանի եղեւ-

¹⁹¹ Հայ Իմշկակեան Արմանագրաքանութիւն. ՎՆՆՆՆՆՆ 1931, էջ 164—165:

¹⁹² Աւետարանին 120րդ էջին վրայ գրուած է նաեւ հետեւեալը, զոր կը կարծեմ թէ օտար գրիչ մը՝ ժամանակագրական յիշատակութեան համար յետոյ գրուած է հոն զայն՝ ըսելով.

«Տէր Արեւազար Արամայի Սա յամի 1680, յես վախճանի Յանք. արեղիկոսը ետուտի յարսն իւր լերուաղէմ, եւ յամի 1682 զնալ եւ Հոսի յէջմրամին Յատուրս սորա՝ 1688 Մեծ Պետրոս Բագարդի լի լիւրայ Մոսկովաց»:

Այդպիսով ժամին մանրամասն գրած եմ Ա. հաւարին 160 171 էջերուն մէջ եւ Յակոբ կաթողիկոսի ժամին ալ Բ. հաւարին 604 605 էջերուն մէջ: Բայց գրուածին մէջ 1680 թուականը սխալ է. կաթողարքին թուականը կաթողիկոսի եղած է 1606 կամ 1607ին եւ էջմրամին փոխադրուած է Յակոբ կաթողիկոսին ժամէն յետոյ 1682ին շարք խափանելու համար:

դեցուց ևւ այն տեղի Հայ բնակչութեան մասին եղած տեղեկութիւնները , զորս կ'աւանդէ մեզ այն Զեռացիք Աւետարանը :

Աղեղեցիքն՝ Մանթին ժեմամեծ գոհացութիւններով ևւ անսրբինակ դատարութիւններով շխտելէ յետոյ , շի մողացիք վարժարանի պէտքը ու շա՛տ շանցած Ս . Նշանի քովիկը ժողովուրդին յումաներովը կը կանգնուի փայտաշէն տուն մը՝ իրքեւ Դպրոց , զոր քառորդ դար մը ևւ աւելի վերջ , Տիպեակ մեծամուկ Յովնանիկն գրասէլը Զէլեպիմ վարտանել կու տայ ևւ ՄԱՇին տեղը կառուցանել կու տայ նոր մը , որուն ասարտումը դժբախտաբար շի կրնար տեսնուիլ իր մահուան պատահաւ :

Անոր գտնակները սակայն շինութիւնը բամբակ կ'ածեն ևւ Դպրոցին մէջ կը գետեղեն հետեւեալ Արձանագրութիւնը , զոր անձամբ քաղած ու խրկած է ինձ Ազգայրս Դէպրդ Թորդամեան .

ՆԵՇԱՏԱԿԱ ԱՐԳԱՐԱՅՆ ՕՐՀԱՅԻՐԱԿԱՐԸ ԵՂՈՅԻ
 ՈՐ ԲԱՐԲԵՆՈՎ ԵՄԷՆԵՆՈՒՆ ԱՀԱԿԱՅ ԿԵՆՎԱՆԻ,
 ԵՐԵԱՒԸ , ԲԱՐԴԱՅԻՐ՝ ԱՐԳԱՅՆ ՓՈՆՈՒՄԻՐ
 ՏԻՐԵԱՆ ՎԵՇ ԵՄՎԱՅՆՎԵՐ ԳՐԱԿԸ ՆԵՐԱՀԱԼԸ,
 ԱՆՈՒ ՈՒՐ ԻՐ ԱՐԳԻՆ ԵՆ ՍԱՆՔԱՆՑ ԱՎԱՐԱՅՆ՝
 ՎԵՐԱՅԻՅՈՅԻ ՕԱՅՈ ՇԻՐՈՒՄԸ՝ ՏԻՏԱՐԱՆ ԸՆԴ
 ՆԱԻՆՑ,
 ԳՐԱՐԱՆ , Գ՝ ՀԱՆԳԻԹՅ ՅԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՐՈՅՆ
 ԷՅ՝ ԱՆԻՎՈՒՄԱՆ ԲԱՆԴԱՅՈՒՄՈՒՄ ՕՐՀԱՐԱՆ

ԻՒՆՉ ԶԷՐ ԱՌԱՐՏՆԵԱՒ ԳՐԵԱԼ ԿԵՆԱՅՆ ՀԱՏԻՆ
ԵԱԿԱՅՆ ՊԵՐՃ ՆԱԽԱՌԻՈՂ ՅՈՒՀԱՆՆԵՈՒ ԴԵՐՅԱԼՈՒՆ
ՍԻՐՈՒՀ ԵՒ ՅՈՒՄԱՐ ԶԱՅՆ Ի ԿԱՏԱՐ ԱՅԻՆ:
ԵՐԻ Ի ԶԵՉ՝ ՎԵՐԵՎԵՐԸՔ՝ ՆԵՐՔԵԱԼ ԶԱՅՈՒՄԻՆ
ԱՅՂԱՄԷՐ ԼԻՆԵԼՈՎ, ԷՇԵՑԷ Ք ԲԱՅՈՒ ՀԱՊԻՆ
ԱԿԱՆԱԼ 10 ՄԱՐՏԻ, ԼԵՒՐՏԵԱԼ Ի 25 ԱՊՐԵԼԻ 1812:

*Տիպեան Յովհաննէս Զէյզպի յեղակարծ
մահճր սրուն պատճաար ջրդոյութիւնը*¹⁵³
եղած է, մեծ ցաւ ազդած է ամբողջ Այ-
*դին*¹⁵⁷, *և ամեռնամբաւ Հոյսալէս Եղեկեան*

¹⁵⁶ Ազգաբաժնային ուղևորական տոմարն Տիւ-
ղեանց զբեց Հ. Գարբ Մէնէվիւհեան, Վիեննա 1890,
էջ 22.

¹⁵⁷ Տիպեան Յովհաննէսի մահով կիսատ մնացած
այս վարժարանին շինութիւնը կ'աւարտի ջանիւր անոր
դասկներուն, որոնք էին Տիպեան վանքը, Կալապիտ
է, Պոլսոյ Առնոց տաճիւնը Խալիլ կղզին կ'աւարտուի՝
դահ ըլլալով զրդարանութեան, բայց երբ հանկէ զէպի
Երզնայ փախաւաւ տալու կը պատրաստուի, կը բանուի
1819 Հոկտ. 12ին Պատմ. Ա. Պէրպէրեանի, էջ 476
478: Եւ իւր Կալապիտ ու Պոլսոյ Երզնայի հետ
արքունի փողերանոցը կը բանաւարուի:

Փողերանոցի բանալն երեքը մէկ կ'աւարտուին
Կատարոս 1890 Փետրուար 26ին, բայց 1892 Ապրիլ 17ին,
իրենց անմեղութիւնը հաստատուելով կը դատան
Կ. Պոլիս, եւ կը փոխին իրենց ազգանունը դարձաւ-
նելաթեմար:

Յակոբ Տիպեան իւր կեանքը կը կնքէ 1847ին:
Իլնմանն Հ. Արսէն Բաղրատունի կ'աղբէր այդ մի-
ջոցին Տիպեանց յով, եւ Ներկայ կ'ըլլայ Յակոբի վեր-
ջին փայլեաններուն եւ յետոյ անոր յիշատակին կը
տող յանձնելի Սգրեթց մը ԵՏԵՂԷ Միթրաթաւա վար-
դապետաց, Վեննայի 1892, Հատ. Ա., էջ 200), Ի վանն
վիտալին Բալաբայ Տիպեան իշխանապետի վերնագրով,
որուն վերջին տողերը իրբեւ տաղանոցիւր ստղէս կը
վերջանային:

Արձանագիր զայս Բանդակեալ լալեօֆ,

Աստ եւնի Խանգեալ Բալթր ի գոնելոյ զանճն իւր
ազգին,

Յոսֆանենէն Պատուելին, որ նշանատուր Գէորգ Պարտեգի Տապանադիրը գրած է. կ'ողորմուանոր կարուսար սրանչեյի տողերով, գորս Գ. Մանուկեան (շնտէր) չբառարակեց 1911ին «Բազմավէպ»ին մէջ (էջ 252-253) առանց յայտնելու՝ թէ կը վերաբերէր այն Յոսֆանենէն Զէյէպի Տիպեանի. մինչ հանդուցեալ Տէր Յոսֆանենէն Ասոյ Քաշանայ շինարարայէ յէտեանէ առաջած էմ ժամանակին մէկ օրինակը այդ ողբերգու Տապանադիրին:

Յարկելու համար յիշատակը Յոսֆանենէն Զէյէպիին, որ 1812ին հաստատած էր նաեւ Կ. Պոլսոյ մէջ «Արշարունեաց» բարեօգտակ Ընկերութիւնը պարտք ինձ կը համարիմ ներհայացունել հոս մեծանաւն հայկարան Եղեանի գրածը՝ որ է.

ԶԻՆՐԳԻ ՄԹԱԳՆԻ՝ ՈՍԿԵԼԵՐ ԱՐՓԻՈՅՈ՝

ԼՈՅՍ ԱԿՆԱԳԱՐԱՐ.

ԱՌԻՆՁ ԿՈՂՈՅՏԻ՝ ՏԱՆԸՍ ԹՈՐԳՈՄԱՅ՝

ՊԱՐԾԱՆՔ ՔԱՋԱՓԱՍ.

ԸԻ՝ ԴՈՒ ՄԱՐԳԱՅԻՆ՝ ՅԱՆՅԱՆՈՒՐԻ՝ ՎԵՐԱԳ՝

ՕՐՀԱՍ ԱՆԱՁԱՌ.

ԶԻ՝ ԴՈՒ ՆԱՌԱՅՅԵՐ՝ ՅԼՆՀԱՐՈՅՐ ԺԱՆՈ՝

ԶԱԿԷԸՍ ՊԱՅՓԱՐ:

Տեղաբնակն էս խնամից ղգնողդ, արեւն քնկէզ Ի զին.

Իթելէս իպեմ եր ընդ քերք ասեղի շոյեալ Ի յարկիք՝ Բեր աչք մըտերիմք ցօղեցեմ զայս զիր:

Տիպեան Յակար Զէյէպի՝ ինչպէս գրած էմ արդէն (Ա. հատոր, էջ 295) գրածէր ա. գրապէս էր:

Իր֊փէ՛ն Թ՛ջ ԳԻՏԵՍ՝ ԶԻ՛ ՍԱ՛ ՀԱՅԲԻՆԿԵԱՆ՝
 Է՛ր ՊԵՏ Ե՛ի ՊԱՏՈՒԱՐ՝
 Դ՛ ՍԱ՛ ՅԵՏԵԱԼ ԿԱՅԻ՛ ՀԱՅԲԻՆԱՍԻՐԱՅ
 ԶՈՅՍ ԹԵՐԱԿԱՅԱՐ
 Թ՛ջ ՍԱ՛ ԱՅՆ ԻՅԷ՛ ՈՐՈՎ՛ ՊԱՆԺԱՆԱՅՐ
 ՈՂԻՄՊԵԱՆ ԿԱՃԱՌ՝
 ՆԱԽԱՆՁԷ՛ր ՈՐՓԷ՛ ՆՈՐԱԳԻՒՏ ՅԵՐԳՈՅ՝
 ՔԱՂՏՐԱԼՈՒՐ ՔՆԱՐ՝
 Թ՛ջ ՍԱ՛ ԱՅՆ ԻՅԷ՛ ՈՐ ԶԵՂԻՎԵՆՆԻ՛
 ԻՄԱՍՏԱՆԿԵՄ ՊԱՐ
 ՀԻՄՆԻՐԷ՛ր Դ՛ ԳԱԼ՛ Դ՛ ՄԻՐ ԿՈՐԹԱՅԵԱԼ՛
 ՄԱՍԻՍ ԲԱՐՃՐԱՅԱՅՐ՝
 Ո՛րն Լ՛կ ՈՂԸ ԼՈՒԻՅ՝ Ը՛րֆ ՔԵՂ ՏՈՒՆ ՏԻԻԶԵԱՆՅ՝
 Ը՛ր ԶԵՂ ԿԵՏԱՀԱՐ
 ԶԱ՛ ՍԱ՛ Թ՛ջ ԵՀԱՍ՝ ՄՈՏԱԼՈՒՏ ՄԱՀՈՒԱՄԻ՛
 ԱՅՆԸՄ ԶՈՐ ՏԵ՛ ԶԱՅԻ
 ՄԻ՛ ԳՈՒ ԱՆՅԱՒՈՐ՝ ԱՅՐ ԿԱՆԵՅԱՅԻ՛ն
 ՄԻ՛ ԳՈՒ ԶԻՍ ՈՂԲԱՐ՝
 ԲԷՊԷՏ ԵՅ՛ ՄԵՌԱՅ՝ ԱՅԼ ԿԱՄ ԿԵՆԻԱՆՆԻ՛
 ՅՈՐԳԻՍ ԻՄ ՊԱՅՆԵԱՐ
 ՆՈՓԱ՛ ՊԱՆԵՍԵՆ՝ ՆՈՓԱ՛ ԿԱՆԳՆԵՍԵՆ՝
 ԶԱԹԵՆԱՅ ՏԱՃԱՐ՝
 ՆՈՓԱ՛ ԼԻՅԻՆ ՓԱՌԻ՛ ՆՈՓԻ՛ն Ե՛ի ՊԱՐՆԱՆԻ՛
 ՀԱՅԲԻՆԵԱՅ Դ՛ ՍՊԱՌ՝

*Վերջին շարս տողերը աննարկու թիւն են
 Գարթայի վարժարանին շինութեան , որ Հիմն
 նադիրին վերահաս ժա՛նուամբը կիսատ մնա
 ցած է եւ դաւանները տարած են պայն :*

9 6

Ա . ՆՆԱՆ ԵԿԷՂԵԿՈՅ ՄՏԴԻ վերաշինու
 թեանն յետոյ , թագին վարժարանը , հիմնա
 դիր Տիւղեան Յովհաննէս Զէյլպիի մեծա
 պարծութիւնը յայտնոյ Արձանադրութիւնը
 անվթար պահելով հանդերձ , իր անուր փո

խառն ու եղած է «Պէգնեան», զման գի Յարութիւն Լեւորայ Պէգնեան, որ Տիգրանի շնորհիւ յատաժողոված էր, վերաշինած է զայն ի լիւարատակ իւր մեծանունը բարեբարին ինչպէս ժանրամասն կերպով ասոր պատմութիւնը հրատարակեց Մէլքոն Լեւորայ¹²⁴ :

Բարեկեցիկ պիտի մը եղած է Փարթաւ եւ տեղւոյն Հայերը մեծ մասամբ գրողած են այդպէս որ թեւում է եւ պիտեղործութեամբ, ինչպէս բախ վերել : Լեւորայ ունեցած են՝ բաւարանդութեան, ընդարձակ այդ ինքը, որոնք կը տարածուին եղեր երբեմն, Փարթաւէն մինչեւ իր ետեւը մէկ մամ եւ տեղի հետաւարութեամբ գտնուած Եաֆանիք անուն ծովագիտակ բարբ, բայց այժմ այդ այդ ինքըն են հետքը անցած չի կայ, խաղան ու անձակ պաշտեր են, եւ արդէն Փարթաւի Հայերն ալ չա՛տ նուազած են եւ ազգատաղած՝ շնորհիւ 1915—1916ի տեղահանութիւններուն :

Փարթաւի մէջ ծնած է 1822ին, նշանաւոր Սրբուհի մայրապետ Փարթաւեանը, որ իր անուանակիր Սրբուհիանոցը հաստատած է 1866ին Խաղիւզ, եւ կը հանդիս պիտի ըլնրին մասնաւորին ձախ կողմը (տե՛ս Հասոք Բ., էջ 443—445) :

Փարթաւ պիտի կը վերջանայ ահա «Լիտամպուլոյ Պատմութեան» է. գրութիւնն Եանթաղ բարեկեցիկներն :

¹²⁴ Տե՛ս Ժամանակ թերթի Պոլսոյ, 1914 Յունիս

ԳԼՈՒԽ Ը .

Երեմիա իր Պատշտին այս Գլուխը ամբողջութիւն կ'ուզէ իւր հիւր Վարդապետին ,
 և աստիճին շորս տողովք ներողութիւն կը
 խնդրէ անկէ ըսելով .

Տաղ 1. Վն'՞մ տէր վարդապետ իմ նան
 չբռնելոյ եղև արդ վախճան .

Տաղ 2. Ըստ կարեացա եւ մի'՝ մեղադրել'
 Այս եւեթ հակիրճ զբրեցան :

Տաղ 3. Յանի'ր զի այսք ընդ բոլոր'
 Արատայ պարսպիս տեսան .

Տաղ 4. Զի զմէջ քաղաքին թողաք'
 Մեզ շատ է տակ արդ զայնքանն :

Այսինքն՝ ո՛վ Տէր Վարդապետդ իմ հոգիս ,
 ահա մեր շրջապայութիւնը վերջացաւ ,
 կ'ըսէ , կը խնդրեմ որ ինձ մեղադիր չըլլաս .
 կարողութեանս ներածին չափ այսքան մը
 համատուտ կերպով դրած բլլայումս , և զիտ-
 ցի'ր որ այս նկարագրածներս բոլորն ալ քա-
 ղաքին պարսպէն դուրսը տեսնուածներուն
 կը վերաբերին , մէջը եղածներուն մասին
 բան մը չգրեցի , զի պատմուածներն ալ բա-
 ւական շատ եւ երկար եղան :

Տրդ տուէն սկսած մինչեւ տ . 49 կը
 յայտնէ թէ արքունիքին և պալատին խել մը
 ստիպութիւններուն վրայ չէ խօսած , ոչ ալ՝
 թէ արքային քովը մտնող ելլող պաշտո-

Նեանեկը թ նշարէս են , սպասարեւերը թ նշարէս կը ձառայեն եւ այլն , Լէկիլէլի , Պօստակիլի պաշի Լ : Լիսրահի կոչումը պիտորներու խումբը նկատի չէ տաւ , Լ : կը յատկաւ թէ տաճիկներու պատերազմները Լ : պատւով քաղաքները նախ չ'անեն իրեն , Լ : չէ տաւ նկատարել թաղարարանի պարտաւարտանները , պահ , պաշար Լ : քաղաքը շրջապատող ձախը ու ցամաքը երկարող պէտքունի ձախանցները , պակի Լ : լուսնիները աշտ ունի շարունակ :

Երկրին արտադրած բերքերը , պատգաները , ձուկերն Լ : մտնաւանդան թիւնը , տատաւը չի նշանակեր , ոչ ոյ չէրերը , պարկաները մղկիթները Լ : մղկիթի գերածումը յանական եկեղեցիները : չ'ուղեր իսկ խախի պարտքներու վրայ Լ : ոյս առիթի կ'արժանապէ՛հ առաւելայ տիրաւից՝ րայց նշանակալից տուերը :

Տող 50. Քիչ մէքթէպից հայեցաք՝

Ընդ որ դժանկութեան թ ժարգումն առն

Տող 51. Բեզ ա՛չ մէարէւէք պիտայք՝

Բռնողի մերս՝ որ խափանեցան ,

Տող 52. Քաւ է մեզ զայլոց դիտել՝

Ընդլուխ աղց մեր 'ւ տնիշխանք :

Ահնարել իսկ չ'անուցի՝ կ'րաւ , մէքիւկ-Լէրան (պարտք) վրայ ուր տարրը կրթութիւն տանելու կը խրկեն , պէտք չ'անին՝ կը յարէ , անոնց մէտրիւկիկը (դատաւար) դիտելու , Լ : կը ցտինք որ ճիւղիկները խափանուեցան :

Երեմիա Զէյլպիի կենսադրութեանը մէջ
 Հասար Թ. , էջ 181) գետեղած եմ անգամ մը
 սոյն տողերը եւ բռնած՝ թէ առանք կը յայտ-
 նեն, որ 17րդ դարուն Կ. Պոլսոյ մէջ Հայ վար-
 ժարաններ գոյութիւն ունէին բայց փակուած,
 քնջուած եւ պարտաւար. եւ միմէ կա-
 րելի էր որ Կ. Պոլսոյ Հայ գաղութը տարէր
 տառնց վարժարանի երբ Երեմիա Զէյլպիի
 ոչ ու գիտնական անձ մը Կ. Պոլսոյ արդային
 մտաւորականութեան վայրը եւ պարծանքը
 կ'ըլլար եւ իրեն հետ ուրիշ առումներ
 ալ հաշակ կ'ունենային:

Բայց սր տեղն էր Երեմիայի աւագան
 այդ Դպրոցը. երբ եւ ի նշակն էր այն բա-
 ցումը. ահա տասը պատմութիւնը, զոր կ'ու-
 ռանիմ Երեմիայի՝ Թագո Զէյլպիի վրայ դրած՝
 Վիպասանուր իւն. տառնաւոր աշխատու-
 թիւնէն, զոր լիշատակած եմ Բ. Հասարիս
 յէջ 1 էջ 575-580, եւ որիկ յայտնի կ'ըլ-
 օյ՝ թէ այդ Դպրոցը կը գտնուէր, Կ. Պոլսոյ
 Հիսաբ-Տիպի կոչումով վայրին՝ վարժար-
 լի. Նիկողայոս» Եկեղեցին ¹⁹⁰:

¹⁹⁰ Այդ մասին Երեմիայի գրածէն յետոջ էր բե-
 րեմ տողերս.

«Հազար հարիւր եւ իննեկէ Հայոց թուական
 (1109 + 761 = 1870)

Որ մեծ կրակն եղեւ ի շէն Բիզանդիան
 Չորս եւ բոլորէս եկաց բնակաց արդին համայն
 Եւ բոլորնայն բազարիս ահառական

« . . . . .
 « . . . . .
 « . . . . .

Այս Եկեղեցին «Ա. Սալ գլխի» Հէտ Կոյրի
 1 Ոճին եւ շա՛տ շանցած կը վերաշինուի .
 սակայն Կառավարութեան անանջը կը հասցը-
 նեն թէ տաանց արտանութեան եւ հրամանի է
 այն շինուած , որով Տաճիկները պոյն քանդել
 կը սպասեն : Թնդիրը կը հաղորդուի Ապր .
 Չէլիպի մեծ աղղեցիկ Հայուն , որ , ինչպէս
 պատմած եմ (Հատար Բ . , էջ 558) , անմիջա-
 պէս հրաման կը խրկէ Երեմիային , որպէս զի
 Եկեղեցւոյն խորանին առջեւ , ամբողջովին
 պատ օր հիւսիս տարով ծածկէ , ու պարսպի
 վայն վերածէ :

Երեմիա անյայտօղ կը կատարէ Ապրոյի
 յանձնարարութիւնը , խորանը պատով կը
 ծածկուի եւ Եկեղեցին արդարեւ կը վերա-

Սորս եւ ի զէպ զԵկեղեցեաց ասել բոլրան
 Որք ի հըրոյս բոցակիգեալ աւերեցան
 Սուրբ Նիկիոյեայ եւ Ս. Սարգսի Հայոց միայն :

Պարսնըն մեր այն Չէլիպիս որ Արարաւ

Սո յամբեալ սիրով սքաին հոգեզկան
 Կամէր շինել բայց երկնէր ի յարգունեան

Արդ , Չէլիպոյն զսուրբ Նիկիոյեայ անդին տանալ
 Եւ մարմարոյ շարս հանեալ յայն խեղացեալ

Ձեկեղոյտեայ սրբոյն պատմաւ իմ հասեցեալ
 Չէլիպին անդ որ սուտ աշխարհ էր զնացեալ

Երբաւ մասն սյաւ տա մեզ անդստա փաթաղեալ
 Թէ զխորանըն սքաթեթեան մեր յարինեալ
 Որով զերեսըն պահարան իրաւ ծածկեալ
 Եւ բոցատեանն մինչ ի գրունա ի բայ թողեալ
 Հիւսիս հարաւ բարձր ի յերկրէ բազմոց շինեալ
 Ան ինչ պարսպ մարմարեան իրը պոյն պահեալ :

ծուխ Դպրոցի՝ 1662ին: Հայ մանուկներ կը սկսին յաճախել հոն երամագին, եւ թերեւս երեմիա այ դասեր կու տար անոնց: Բայց այն ատենի Պատրիարքը՝ Ղազար Սերաստացին ու մի գիտէ ի նշ նպատակով կամ տնկարայ թեամբ, կը գիտէ մասնութեան շարաւարքին, եղևութիւնը իմաց կու տայ Կառաւարութեան, որ անմիջապէս մարդ կ'ուղարկէ եւ հիմնարատակ կործանել կու տայ շէնքը: Եւ ասոր համար է ահա, որ սրտուս զատիկ կը գրէ՝ շէնքի մերս որ խախտեցան, զաւր, սեպ զայնոց պիտել: Եւ Ղազար Պատրիարքի հասցէին տնկարկութիւն քննելով կը գրէ՝ Անցլա խաղ մեր ի անխախտ շէնք:

Այս տեղ էր ահա մերայնչեալ Դպրոցը, որուն քանդումէն մերջ եւ թերեւս առաջ, եղած են սոցին անոյն փոքրիկ Դպրոցներ, որոնց մասին շունինք ծանոթութիւն:

Պիտեմք ստեղծել, որ կէս դար լեռն՝ ստալին անգամ բլլալով Կոյտա Յովհաննէս մեծանուն Պատրիարքը 1713—1720 իւսկիտար Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն բով կը հաստատէ Դպրոց մը եւ նախան պատրիարք

²¹⁰ Կարգալ ասոր մասին Ա. Հատորիս 298—300 եւ յաջորդ էջերը: Նաեւ Բ. Հատորիս 578—580 էջերը, որոնց մերջինին մէջ «նուա» տնկար կը գրուի: Երեմիա Ղազար պատրիարքին անունին քով:

Ղազարի այս հաշտակութիւնը չեմ նշանակած Ա. Հատորիս մէջ, զի՝ անոր հրաաւարակութեան ու տեղը զեւ շունէի «Անխախտութիւն» Աղլի 21 էջով մը գրուածը:

1741ին Մայր Եկեղեցւոյ բաժ, Եւ այդ թուա-
կանէն յետոյ ալ կը բացաւին տաճարս ուրիշ-
ներ, որոնց անուանին էր՝ 1770ին կամ քիչ
ստաջ՝ Պարսասու մէջ՝ «Արքայն Բակարայ
Մծրեայ Հայրապետին» անուանը նախընտրած՝
«Մանկաստան»-ը, որ Մարգրտ Գայր Սարափ-
էնայ հաննէտեան գաւառաւորացի է Եւ հոն գրած
է՝ իր «Ա Պալատ Տեղապարտին» հետա-
քորտական գործը Եւ ընդօրինակած խումբ մը
կարեւոր Ձեռագործներ ¹ :

Պարսասու Մանկաստանէն յետոյ Ջաբա-
րիտ Պատրիարք Կապդուսանցին Մայր Եկե-
ղեցւոյ գէմ՝ 1775ին կը բանայ նոր գոյրոյ մը
1797ին կը սինուի Բուկիւստար Ս. Խաչի
Գորոցը Եւ հետզհետէ կ'աւելանաւ ուրիշներ,
որոնց թիւը այսօր կրնանք յիշատելն աւելի
հաշուել :

*   *   *

Այս պատահարը նշանակելի է յետոյ, Երե-
միա գարձեալ կ'ըսէ՝ թէ չէ թուած Կ. Պոլ-
սոյ արհեստագործները, հոն տիրող թաղա-
ւորները՝ որոնց համար չափ սխալ կը գրէ՝ թէ
«Երազի ուղեւորութիւն» ու անհետացած Ին ² :

¹ Այս ընդօրինակումները ինք կը պատկանին
Եւ Էս՝ իրենց թուականներու կարգով 1- Տեաքով՝ ու
Էսչի՝ գրաւի գրաւարտութեան (1774ին) 2- Վարդա-
րիտ Թաւրազայ յազարտութեան (1777) 3- Սարսու-
ր՝ Թէղեցով Բողոնի (1773) 4- Պարսի (1774) 5- Պալատի
գոյնակը (1774) 6- Պարսասու (1775) 7- Պալատի
գոյնակը (1777) 8- Պարսասու (1778) 9- Պարսի (1779)
10- Պարսի (1780) 11- Պարսի (1781) 12- Պարսի (1782)
13- Պարսի (1783) 14- Պարսի (1784) 15- Պարսի (1785)
16- Պարսի (1786) 17- Պարսի (1787) 18- Պարսի (1788)
19- Պարսի (1789) 20- Պարսի (1790) 21- Պարսի (1791)
22- Պարսի (1792) 23- Պարսի (1793) 24- Պարսի (1794)
25- Պարսի (1795) 26- Պարսի (1796) 27- Պարսի (1797)
28- Պարսի (1798) 29- Պարսի (1799) 30- Պարսի (1800)

² Այսինքն սպաննուելով, արքայական գահը

Պատր ազգէրու ներկայացուցիչ գեաղաններն ալ չի յիշեր, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ զանազան քիւրապէները, քէֆէները, իմաւրէքները ու խանէրը. կամ կոչումներ «թերան», «գիտե՛նք որ ի հետմե», մեծ մասամբ կը պատկանէին Հայերու, հոգ չէ որ տնիքաւորաբար շտիչատկում են անոնք հետզհետէ .

Այս խաներուն նշանաւորացոյնն էր՝ Վէգլըր խան յարջորջամտով ճանչցումը, որ 1766ին սատախկ երկրաշարժէ մը կը կործանի, իր վերատակներուն տակ թաղելով «Հայ առումնական» մը, որու մասին Սարգիս Դպիր Սարաֆօօօօհաննէական՝ ժամանակագրական զանազան տեղեկութիւններու ձեռագիր ձօխ հտարածոյի մը մէջ կը գրէ՝ հետեւեալ միջատտկութիւնը .

«Յամի Տեառն 1766: Հայոց ԽԻՒԺն 1766 յատեանն ապիաի ԺԱ. յաւոր եփեղշորարի, ԺԺերդում օրն յիմանց, ի յառուռւեան պակու, ժամ անցեալ մէկ քէյրէֆ տառն, եղեւ շարժ իմն ի կոտաանդուտպոլիս սատախկ որոտմամբ եւ յանկարծագեկ երեքսամբ՝ տեսեկ յոյժ քնդմամբ, տեսելով հաղիւ քէ քօպէ եղկու :

Փողաքն լցայց բարակուաիւք, քյաքանեկով գմեծամեծ մզկիւրան, մանաւանդ մայր մզկիւրն . . . եւ զայլ մզկիւրան նմանապէս, զորն բայց եւ զորն կիսարույ . . . եւ զխաման

Ետքը բանալու մարմտէն բանում արտաւոր գահաժառանգներէ

նմանապէս մանաւանդ գլխաւոր իսկ կոչեցեալն, զորոյ ի բլատակսն բազումք մեռան ի Բրիտանիայ, որոց մինն Բանաւանդապէս էր Եփրացոյ Գէորգն Կեսարեան, իմաստասէր յայժ եւ դպրութեանց ումանց ազգաց իսկ տեղեակք:

Այն զբնածէն կ'ուսանինք ահա անոնք Վեդորց Կեսարեան, զիտունին, որ կ'երևի պատմապէս, զբազէս էր եւ լեզուապէս եւ զո՛ւրջ պատահմամբ այդ խանին մէջ՝ դանուարով՝ զո՛ւրջսն է ներկայարարին:

Աս ժամանակակից էր՝ ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ, մեծանուն Գէորգ պատուելի Պարստեցիի, որ ապրած է՝ 1737—1812:

+   *

Արապէս՝ Երեմիա Ը. Գլուխին մէջ բացի լիշատակածնէրէս ուրիշ բան չի գրէր, եթէ ոչ՝ անցապակի իմն պայտասկան — արքունի լեզուաստակաթիւնները, որոնք մեզ չեն հետաքրքրեր այսօր. Բայց 125րդ տողէն սկսած մինչեւ 133րդը խոսքը իւր հիւր փարպտոյեանին դարձեալ ուղղելով կը գրէ:

Տող 125. «Ի՛նչ աշխատ անէր թո՛ւրքուկս՝

եւ մի՛ եւս առցես յանդիման.

Տող 126. Ձայրս խոզէ՛լ 'ս ի պահանջի՛լ՝

Ձի զո՛ւրջ ձանձրաթեամբ մնացան.

Տող 127. Կամ թէ՛ մեք չեղար ահասն՝

Կամ զբազմանցս եթէ մոտացան.

Տող 128. Ընդունել եւեթ հոցեմ՝

Իբր տոճեան փանարոյս ընծայե:

Տոդ 129. *Ողջ լե՛ր է պարծանա մեր՝*

Եւ սակս մեր լիցիս է մաղթան.

Տոդ 130. *Շնորհակալութեան փոխան՝*

Ընդ Հասանիլ տաքես պատասխան՝:

Մերուկս մի՛ լողնեցներ ա՛յլ եւս՝ կ'ըսէ .
 Էւ մի՛ յանդիմաներ , պահանջելով քննել , ու-
 բիշ կէտեր , զորս դուցէ ձանձրանալով մէկզի
 թողի կամ չտեսայ Էւ կամ գրադումներուս
 պատճառաւ մոռցայ . միայն կը խնդրեմ որ
 այս փանորի ասձեռն բնծայս հաճիս բնդու-
 նիլ : Ողջ բլլա՛ս մեր պարծանքին համար Էւ
 ժեզի համար աղօթող բլլալով , փոխանակ
 շնորհակալութեան՝ բնծայիս բնդունելուս
 թիւնը ինձ խմացունես :

Այս տողերէն յայտնի է , որ Երեմիա ՁԷ-
 լէպի իր «Ստամպոլոյ Պատմութիւն»ը , Վար-
 դան Վարդապետին Կ. Պոլսէն մեկնելէն բա-
 տական ժամանակ լատոյ պատրաստած է , Էւ
 դայն ուրիշի մը ձեռքով ուղած է իրեն խրկել ,
 որովհետեւ յաջորդ Արդ տողէն մինչեւ
 111րդը ամենախիստ յանդիմանութիւն մ'է՝
 ուղղուած Միթիթար անուն Վարդապետի մը ,
 որուն լանձնած բլլալու է Երեմիա իւր աշ-
 խատութիւնը , տանելու առ Վարդան վար-
 դապետն իւր սիրական : Բայց այդ Եկեղեցո-
 կանը հաւատարիմ չէ դանուած խոստումին .
 լանձնաբարութիւնը չէ կատարած , որուն
 համար գինքր Երեմիա «Միսիքալ» անունը
 կրելու անարժան կը համարէ , Ու խառնելով
 դայն կ'անուանէ իրաւամբ :

կ'արժէ կարգալ հոս այդ տողերը (տ. 134
 . 143) .

Ահ՛, ուխտագրու՛մ Մխիթար՝
 'Էսրդապետ կոչմամբ պերճական,
 Ըստ անուամբ շեղեր ճիւղթար՝
 այլ զգիժակն ինձ պատահման:
 Զո՛ւն իմ խնդրել զուխտար՝
 Մինչ քս գործդ ի կատար գրեան:
 Ուր սէր քո պատգուականդ՝
 Եւ խոսամունքն քո անճիման:
 Մխիթ՛, վարձս ուխտացեր ինձ՝
 կամ տա բեղ յիշեալ եղլ դարս
 Ընդեր շատեր գոռցելոյդ՝
 Յփարդապետ տարեալ զայս քննայն
 Մխիթ՛ աւրժանեալ աւղիղ՝
 Հիւթն շունէր ըստ ասակն տէրունեան:
 Զի սչ եկիր սչ ամենք՝ 'ւ ոչ
 յիշեալ թէ կայ ողջ մարդն այն:
 Մեզ 'լ փոյթ յետ 'լ զոյրդիւրիւր
 զի համակ բարուց են նշան:
 Զի շատ կժ տեսեալ քան զքեզ՝
 'ւ իմ վատասկս շէ ի նանքութեան:
 Տի՛ր վարդապետին խաղբին թողից՝
 Ընդ գոյլ շատ պատասխան,
 Առակ 'ւ սրինակ զըրեւլ՝ քեզ յոտ
 Դարց թաղուրդ այնն արժան
 Ափսոս կամ շնո հասկացեալ՝
 կամ նանեար եւ շնո կատարման,
 Զի նիշ անդ շահիլ զքանքարն՝
 ոչ պիտեմ թէ բարքդ հեղձացման:

Այն տողերուն իմտաւր տալով է . Ահ՛, ուխտագրու՛մ Մխիթար . ուր վարդապետի մեհ կոչումը սենին , յայց անունիւր համաձայն ճիւղթարի , շեղար , զիմակաւոր մ'եւ եղեր , թինչեւ զարծիւր կատարումը իմ միջամտում

թիւնս վտաթաղար խնդրել, բայց պատրաստ-
 կեայլ է եղեր սէրդ ևս անհիմն եղան խոստում-
 նելոյ Բիթիկ վաւրձը մը խնձ խոստացար,
 կամ ևս քեզի գայն տաաջարկէ ցի, Էթիկ այդ-
 պիտի բան մը կար, ինչո՞ւ չուղեցիր, նախ
 բան գրնծայն վարդապետին տանելոյ: Աւ-
 զեօք կարծեցի թ թիկ սերմանած տեղոյ չիւթ
 պիտի չտանենա թ՝ բոտ Տէրունական տա-
 կինն՝: Ձեկար գիտ տեսնել, բռնու համար
 թիկ այդ մարդը ո՞րքէ կը թիկ ոչ, տաանկ բու-
 ներ վայթն չէ յննել, դի բնաւ արտիթիւնոյ
 կ'աղաղայցանեն: Քեզմէ շա՛տ աւելի գիտեմ,
 և իմացիւր որ իմ աշխատութիւնս ի գոր-
 տեղ չինուած չէ. Վարդան վարդապետին
 նկատածմը ունեցած սիրոյս համար, քեզի ու-
 րիչ պատասխան չեմ տար, այլապէ՛ս կրնայի
 տաակ-օրինակ չափելով խայտառակել քեզ՝
 և այդո՞ւ քո անհա՛ ընթացքիդ արձան չի-
 շատակին յարինել: Կ'ապաստամ, որ գտն
 կամ գիտ չհասկցար, կամ հասկցար ու գիտ-
 սածը տաաջարկս, յանձնարարութիւնս չկա-
 տարեցիր. այդ տեսակ միջոցներով բանբար
 չի շահուիր, և բարոյց թերութիւններն ալ
 չեն ծածկուիր:

Այս է վեր ի վերոյ իմաստը կամ նշա-
 նակութիւնը վերայդ բնայ տուերուն, որոնց
 իրբեւ շարունակութիւն կը գրէ գարձեայ
 գտն խօսքեր ևս Անրոյ տուէն մինչեւ Անրոյին

200 Եւ այլն անկաւ յապառամի և ընդ քուսանկի
 չարաքաւ առ ի չգոյէ եիրոցք: Ղուկաս, Ը., 4 և
 Մատթէոս ԺԳ., 1:

Տէջ տղայանելով կ'այգանէ կարգ ժր քաքուն-
նելը՝ իմա՝ մտրդապետներ՝ զորս կը նմանեցնէ
բսուցեֆով հաց կոտրող անապատներուն .
մասնեցի տառնք ստիսրու թիւն ունին եղեր քա-
մահրել իւր աշխատութիւնը , գինքը համա-
րել քանչործ շունեցոյ մէկը եւ գրաբանել ,
իրեն համար թէ ապարդիւն կեանք անցնոյ
մ'է եւ թէ եւ աշխատոյ՝ րոյց ոչինչ շահոյ :

Երեմիա իրաւամբ կը ծիծաղի տանց
միտց , բռնիով , որ երբ իր գրածներուն մէջ
անոնք իմաստալից բաներ մ'ը տեսնեն , դար-
ժանքով կը րացադանշեն թէ ուստի անովամ
եմ . Էւ կ'ենթադրեն թէ՝ ուրիշ տեղէ մը գալն
անշուշտ վերցուցած եմ . ի՛նչ որ սպառնոյց է
իրեւոյ խոր ագիտութեան (տոյ 150) :

Յետքդ ինք տողերուն մէջ երեմիա չի
քաշաիր յարելու , թէ ոմանք՝ իրեն համար
«չաւս քան վիտցոյ չէ» րտած են , Էւ ոմանք
այ գրածները «եղիար ա իրթնիմաց յալտա-
րալամ եմ» , Էւ մինչեւ իսկ գինքը ղէվզէկ
լթէթէ սօրիկ , համարելու տառիման համար-
ձակած են , ոտկայն ինքք մագի շափ կարելու
րութիւն չի տար անոնց (տոյ 151) , գի ուրիշ
մեծերու ալ տղայիսի յարձակումներ տեղի
ունեցած են՝ կ'ըսէ : Բայց ա . 154 կը գրէ .

Ձոյս գիշտ կրէժք ի աւաւ եզրարց ,
վան ուրց Զեպեալ անիշխան .

այսինքն թէ՝ կեղծ եղբայրներու Էրեւնէ է ,
որ այսպիսի վիշտեր կը կրենք եւ այդ պատ-

Հաստատուել է՝ որ անիշխան (իմա՝ սարսուկ) մնացած ենք:

Ինչպէս պատճառ եմ Ա. Հատարիս մէջ (էջ 132), Երեմիա կարեւորութիւն բնա՛ւ չի տար այդ տեսակ մարդերու (որոնց նմանները կան դեռ մեր մէջ զժրախտաբար), Լւ կը վերջացնէ իւր զիջքը բռնիով (տ. 157—158) .

Բաւ է գիտնոց իմաստնոց՝

զվերոյդըեալս որ թէ իմանան.

Հոյ թուականօք դա՛ ՔՁԻՆՁ է՞,

Երեմիաս յանդեալ զիւր ընծայն:

Հերիք է՝ որ պիտուն Լւ իմաստուն մարդիկ պրածներս հասկնան ու ազդոյին անկեղծ սիրով դատեն թէ ի նչ է այն, և ահա Երեմիաս իւր ընծայն կը վերջացնէ .

Վերջին տողին մէջ զի նչ է քառերը կը յայտնեն աշխատութեան թուականը՝ 1684 . ինչպէս նշանակած եմ արդէն Հատար Ա. , էջ 120) , բայց կը թաւի ինձ թէ քառախոյ մը բրած է հոն Երեմիա . «Հայ քուսկանօք» բռնիովը արդեօք նաեւ «Հոյ զգացումով» իմաստը զգացունել չուզե՞ր :

* * *

Այս վշտալից յայտարարութիւններէն ինչոյ «Յիշատակարան ընծայիս երգողի» վերնադրով ունի 22 տող գրուած մը , զոր կը կարդանք սուջին Հատարիս 120—121 էջերուն վրայ և որով իւր աշխատութիւնը կը նուիրէ Վարդան վարդապետին՝ զայն անուանելով Մեծ Բաքունի :

Այս բնօրինակը մէջ էր երեմիա գրչաւ-
թիւն կաւ տայ սր Տէրը շնորհեց իրեն տալ-
տեղ գայն՝ «Կարօյնի զուկով . իբր Կարտանալ
Եշխարհ , որով բռնի կ'աղէ թէ իր ստանաւս-
քին շտափէր Խաչատուր Կէշառեցոյ շեղակո-
ղաւ թեամբ շտափարած է , իմա 2 5 3 5 :
ինչպէս յաճած է այս հանեցաւ կային տողին
թմարաւ Հ . Դերսէս Ակինեան ²⁰⁴ :

Իւր սիրական Վարդապետէն կը խնդրէ
նաեւ՝ սր Աշխարհարար գրած բոլորան հա-
մար շմեղագրէ պիները եւ իր փանաթի ծաղիկ
ու ծառնեքան իրեն մէկ ծաղիկը հափ բն-
գունիլ , պի կը յարէ՝ թէ Անձին սկսաւ գայն
գրել ու գանաղան պատճառներով մէկդի թո-
ղուելով փերտին ձեռք առած է գայն Անձին
ու տարածեւ իրեք տարիէն , այսինքն Անձին ,
ինչպէս կը յայտնէ այս «Կրեմեան» բառով ,
փոխանակ «Կրեմեան» բռնաւ , որպէս պի
այլաւ իւր անունն ալ նշանակած բոլոր

Ըստ այսմ՝ Հ . Ակինեանի այն փաթեանը
թէ Խտանալոյն Պատմութիւնը տարածած է
Անձին , չի համապատասխանէր իմ բնգո-
ղած Անձ թուականին եւ ժողովն «Կրեմեան»
բառը կը համարեմ անշուք թուականը , մինչ
Հ . Ակինեան «Կրեմեան» բառերը ²⁰⁵ :

Երեմիա իւր Աշխատակարանը կը փե-
ջացնէ կարգ մը պոփոսանք շխալով Վար-

²⁰⁴ Երեմիա Զէլեպի Բ օմիքրնեան, գրեց Հ . Դեր-
սէս Ակինեան, Վրեմեան 1907, էջ 71 :

²⁰⁵ Երեմիա Զէլեպի Դ օմիքրնեան, գրեց Հ . Դեր-
սէս Ակինեան, Վրեմեան 1907, էջ 88 :

դան վարդապետին և, կը կնքէ գոյն, երկար
տարինէր իրեն ճապթեկով և ազօթքը շարտ-
նակ հայցելով :

Երեսիս Զէյլայի այս Էքզատակարան
ընծայով կ'աւարաի Ստամպոլի Պատմա-
ընդիր . որուն իրեն վերջակէտ կը կարգանք
ընդօրինակիչին՝ այսինքն անոր Էզրօրը՝ Նա-
հատակ Տէր Կոմիտաս Վահանայի մ'առնե-
լովը զձուած վեց տոց համեմատեան , պար-
տանակ Էքզատակարան մը , զոր թէ և անդամ
մը զեանգամ Էմ Լեաջին Հատարիս , 134 Էջին
վրայ , բայց այս տեղս այ կարեւոր կը համա-
րեմ ներկայացունել անոր խեղճան ձեռա-
դրին յաւանկար պատկերը որ է՝ հետեւեալը .

Այս վեց տոցով Տէր Կոմիտաս կը յայտնէ
ահա , թէ Ստամպոլի Պատմաթիւնը խմբա-
դրուած է իր երկն Էզրօրովն , թէ նա՝ « Երե-
ւիս Զէյլայի Դէտիւրիեանի իր յոյ ջոյփոյէր » ,
և կը յատկաւ՝ թէ այժմս այ անի ընդօրինա-
կուեցաւ անոր կրտսեր Էզրօրը ձեռքով , Քէօ-
միւր՝ Էնանց ընտանիքին տմենէն յետին ու ան-
նշան անդամ Էրէյ Կոմիտասէն : Վերջին-
թէր տոցին « Զմիջիւ » բառը կը յայտնէ՝ ընդ-
օրինակս թեան թուականը , այսինքն 1146
1551 1697 : Ինչպէս յայտնած Էմ արդէն
(Հատար Ա. , էջ 122) :

զի՞ճեմ 'ի արժուօլս երես յիւրօրէս երես շահ.
 որոց անահա յարկընթաց՝ երեսից չկէտի յօժարօխան:
 Բայց անբարեգէտ որդիւնս՝ 'կորահիւ յիւրօրէ ևս բայն.
 յէրան կտակարան երես՝ արորդեան անկայ յօժարօժեան:
 Զորքն խանկանէս հայոց՝ ևս հաշտեալ և լիք բառահան.
 Կանաք ծաղիկ՝ յիւրօտան ևս լիք եղբայր յարարման հան:

Տէր Կամխատա՝ Երեմիայի մահէն 1695 թ. երկու տարի վերջը և իր նահատակութենէն 10 տարի առաջ է՝ որ այս բնութիւնակութիւնը կատարած է : Մտադրած էր Տէր Կամխատա ժողովն՝ երկար դրել և անոր սուրբ յիշատակովը կնքել Վանսթապութիւններուն այս երկար շարքը : այդ սակայն ևս կրկնեմ այսօր այդ որոշումէն նկատի ունենալով՝ որ 1929 թ. երկու ընտիր աշխատութիւններ հրատարակուեցան այս սրբանուէր մեծ անուն Քառանգին վրայ :

Առաջինն էր՝ Արհեստագործի Կապիտան Սրբապան Արեւելեակոպոսին 1929 յունիս 23ին Պէլլութի մէջ արտաստեմով գեղեցիկ «Յանսիստուրիւն» (հրատարակուած՝ Վենետիկ) : Երկրորդը՝ բարձրագոյն և բարձրագոյն գրող Գրող Բարեկամին՝ Տիար Առաքէյ Սարսիանի «Յարգանք Հայ Նախատալիս» սրանէլի գործը , որ նախադէպ 1929ին Հանգէս Ամստըրդամի մէջ մաս առ մաս երկուսի յետոյ , անանձին հաստատով ալ հրատարակելու Վենետիկ Վանսթին՝ 1930ին :

Երկուրն ալ բնիկերցման արժանի , գնահատելի գործեր , նահատակ Տէր Կամխատա կեանքը մանրամասն կերպով կր պատմեն ու այդ Քառանգին Սրբերու գաղափար հաշակութիւն յիշատակելով , անոր գրաւորքը ու գովքը կր հիշեն պերճաբոս ասուելով :

Տիար Ա. Սարսիանի երկը սակայն՝ աստուակութիւնը ունի , որ Հայ և օտար գաղափարակաւ ազգի բնութիւն և փառաբան վրայ է

այն հաստատուած, և Հեղինակը անձամբ ներկայ եղած է այն փաստաւոր հանդիսութեան որ տեղի ունեցաւ 1929 Յունիսին՝ Համի Ս. Պետրոս Էկեղեցւոյն մէջ նախադասութեամբ Սրբազան Քաջանայապետին՝ Պիոս ԺԱ. -ի :

Հայ Քաջանայ մը Սուրբ կը հաշակուէր այդ որը, Երամկութեան փառքին կ'արժանանար և Սրբազան Պապը ամենուրեքեցիկ ու պերճախոս ձառով մը, նայն պահուն ու ժիւղին Տէր Կոմիտասը որբութեան արժանի կը հրատարակէր՝ այլ և՛ Հայ Ազգին բխրաւոր նահատակները, որոնք մարտիրոսացան 1915-1916 Թաւեղաններուն :

~ ~ ~

Սոյն երկու գերազանցապէս կարեւոր՝ Հրատարակութիւններէն յետոյ կը մնայ ինձ ոչինչ գրել, ու լանձնաբարեւ զանանք մասնաւոր ուշադրութեանը քննեցողներու, որոնք յետոյ թէ ինձ հետ լացող են Տէր Կոմիտասի պէս ներշունս ու մարտիր Քաջանայի որ վիճակուած ունիրաւ և ախար փախչուիին վրայ :

Այս առթիւ շեմ փորանիք և պարտական է լինել իսկ կը համարիմ՝ հրապարակաբար իմ խորին ու անկեղծ շնորհակալութիւններս Արհիմուդասի, Կողբեան Սրբազան Արքեպիսկոպոսին և Տիար Առաքիլ Սարուբանի այն գերազնի վերաբերումին համար, զոր ունեցած են ինձ հանդէպ, պատիւ քննե-

յով յիշատակել իրենց պատկառելի Երկասի-
րու թիւններուն մէջ տկար գրչէն՝ բայց սրտե-
րոյ խանձողերս, գորս Տէր Կոմիտասի Հա-
մար շարացրած եմ Մանսթայրու թիւններու
իւ Հասարկին 133 134 էջերուն մէջ, Երեմիա
Ձէյէպի կենտարար թիւնը ներկայացուցած
պատճառ։

Նապիւան Երեւոյիսկայութին և Լեւոսի
Սարուխանի Հրատարակութիւնները սորա-
ցեալ Տէր Կոմիտաս Նաշատակին յիշատակի
կոթողներն են իսկապէս ²⁰⁶։

Տէր Կոմիտաս. որու տնտէր միշտ ճկու-
միտան. գրուած էր պոնտոս, ծնած էր Գամ-
Գարու Կճն Թոքի 22 1 Շ. 1, և մկրտուած
է քանի մը օր յետոյ, 27 Թոքիին, ինչպէս
իւր Եղբայր Երեմիա Ձէյէպի նշանակած է
իւր Արագբուրեանը մէջ, և ևս ալ Հրատա-
րակած եմ արդէն նոյնութեամբ տես Հա-
մար Բ., էջ 719 ։

Բաշանոյ ձեռնարկուած է Կճնին. յա-
կրթութիւն և պատարակութիւն ստած է
շնորհիւ իւր Տէր Հոր։ Տիպար Եկեղեցական
մը եղած է. բայց ենթակոյ պառն հարածանք-
ներու, և փերջ ի փերջոյ թոյժտարար գլխա-
տուած է՝ 1707 շահաւճրեր 25ին. Թաղուած է
նա Պալլիքի Թոյ Գերեզմանատանը՝ ո՛չ

²⁰⁶ Բանախառքիւ։ Տէրու Կոմիտասոյ Գամ-
նայի. Խոսեցաւ Յովհաննէս Երեւոյ Նապիւան, 29 Յու-
նիս 1923 ի Վերիտան, Վենետիկ Խ. Պապար 1930, էջ 12,
22 23 և, Յարգանք Հայ Նախատակին, Ի Խարսիան,
Վրեշնա 1930, էջ 3։

չստանձնելու Կիլիկիայի Խորաս Կաթողիկոսի Կե-
րեղմանէն :

Ունի փառաստար շիրիմ, որուն վրայ բա-
յրապիտ փորագրուած է Նեաեւեայր :

ԵՐԱՆԵՂԻ ՏԷՐ ԿՈՒՄԵՏԱՅ ՎԿԱՅԻՆ:

ՏԱՊԱՆ ՏԵՆՉԱՂԻ ԱՌՆ ԲԵՄԱԿԱՆ,
ԵՐԻՅՈՒ ՄԵՆԻ՝ ՏՈՂԱՐՆ ՓԼՈՄԻԻՐՃԵԱՆ,
ՓԱՂԱՔԱՒ ԲՆԻԿ ՇԻՆԻՆ ԲԻՅԱՆՆԵԱՆ
ԿՈՒՄԵՏԱՅ ԱՐԳՈՅ ԱՆՈՒՆ ՎԱՐՈՒՄԵԱՆ
ՀԱՅՈՒՅ ՈՒՂԱՅ ԵՐՁ՝ ԳԵՐՈՒՅ ԲՈՒՄԱԳՈՒՆ,
ԼԵՅՈՒՄ ԳԵՐԱՊԱՆԻ՝ ՄԸՏՈՒ ԿՈՒՄՏՈՒՆ
ՏԱՂԱՅ ԿՈՒՄԱՅՑ ՏՈՂԻՒ ՓԱՊՓԱՂԱՒՆ
ԿՈՒՄԵՏԱՅ ԱՐԳՈՅ ԲԱՆԱՏԵՂԻՆ ԴԵՐՀԱՆ
ԱՆՈՒՏԳՈՒՑ ՎԱՐՈՒՆ ԴԱՐՈՒՅՈՒՎ ՎԱՐՈՒՄԵՐՁ
ՄԿՐՏԵԱՂ Ի ԿԱՁ՝ ԲԱՃԱԿԻՆ, ԱՐԹԻՁ
ԶԱՄԱՆ ԻՒՐ ԱՐԵԱՐԻ ԳԱՆԱՋՆԻՆ ՊԱՏԻՁ
ԿՈՒՄԵՏԱՅ ԱՐԳՈՅ ԱՆՈՅԵԱՆ ՎԱՆԻՁ,
ՎԱՍՆ ՀԱՌԱՏՈՅ ՄԱՏՆԵՑԱՒ ՊԵՏԱՅ
ԳԱՏԱՊԱՐՏԵԱՒ ԶԷՏ ՄԱՀԱՊԱՐՏԱՅ,
ԶԱՐԵԱՆ ԻՒՐ ԽՈՐԱՆ Ի ՎՃՃՈՒՆ ԽՆԻՐԵԱՅ
ԿՈՒՄԵՏԱՅ ԱՐԳՈՅ՝ ԵԱՐԻՁ ԼՈՒՈՒՄՆԻՆ
Ի ՊԱՐՄԱՆՈՓՈՒՆ ԱՌ ՊԱՏԱԶԵԱՆ
ԳԵՄԱՏՐԵԱՅ ՏՈՒՆ ԳՂՈՒՆ ԻՒՐ ՀԱՅՈՒ
ՅՈՐ ԵՐԿՇԱՊԻ ԵԱՅԱ ՏԱՊԱՆ ԵՂԱՒ
ԿՈՒՄԵՏԱՅ ԱՐԳՈՅ՝ ՎԿԱՅ ՀՈՉԱԿԱՒ:
ՅՈՒՅԱԿՔ ՀԸՐԱՇԻՅ ԲԱՅՄԱՅԱՆ ԺՈՒՈՎ
ԶՈՐՈՅ ՎԿԱՅԷ ՈՒՆՏԱՒՈՐԱՅ ԾՈՎ,
ՀՈՒՈՂ ՀԱՆԱՊԱՅ ԶՈՐՈՅՆ ՇԻՐՄՈՎ
ԿՈՒՄԵՏԱՅ ԱՐԳՈՅ՝ ՎԿԱՅ ՍԵՄԱԳՈՎ
ԵՂԱՒ ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ ԲԱՄԻՆ ՔՐԵՍՏՈՒՐ
ՀԱՅԱՐ ԵՐՅՆԵՐԻՐ՝ ԵՐԹՂՆԵՐՈՐԻՐ
ԲՈՒՄԱՅ ԿԱՅԱՆ ԸՆԿԱՂ ԸՆԿ՝ ԿՈՒՅ ԾԱՂԱՐՈՒ
ԿՈՒՄԵՏԱՅ ՎԿԱՅ ԼՈՒՍՈՅՆ ՆԱԽՈՐԻՐ:

ՈՃ ԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ԷՐ ԶԱՆԵՂԻ ԻՁ ՀՈՅՏԻՐ, ԿԸ

Տէր Կամխատաթի այս Տապանապարտ, զոր
սրբիչներ այ չբառաբանեալ են եւ զոր եւս ան-
ձամբ բնդորինաւած եմ ժամանակին, հարկ
համարեցի վերստին ներկայացնել, վասն զի
դիտած եմ՝ որ արդէն չբառաբանեալ
ներսն մէջ քանի մը սխալներ սպրդած են.
Վերջին տպի «ՃԱՄԵԼԻ» բառը Հայ իմաստան-
ցոյց կաւ տայ՝ **ԹՃԾՁ** — 1707:

Տէր Կամխատաթի Գերեզմանք սխառտակ
եղած է, շերտին պատկերը չբառաբանեալ է
Հ. Ամբ. Տ. Վ. Թարսեանն¹⁰, գրաւատա-
լից տպեր նախընտր անոր անմահ լիշա-
տակին:

Ճիշտ չէ այն ենթադրութիւնը, թէ մար-
տինը այդուր սխալացրած է. Պալլիքի Գե-
րեզմանատներ կը հանդիսանան սինչեւ այսօր.

Գերապատի, Նապրեան Լեւոնդիանդոս
էրը Կ. Պոլսոյ մէջ Պատրիարքական պաշտոն
կը վարէր, ՄԱՇԷին բանալ տաւա թէ եւ հար-
կատը չէր, Հանդուցեալ Քառանդին գե-
րեզմանք եւ մէջը գտնուած կմախքը բժշկ-
ներու քննութեան ենթարկեց, եւ հաստատե-
լաւա թէ ստանք իրար Տէր Կամխատաթի
նշխարներն են. բայց ներսի ինձ այս տեղ
ուել թէ Քննիչ բժշկներու ամենամեծ սխալը
զորմած էին իրենց տեղեկացրին մէջ քնն-
չի լիշատակելով գտնելին ներքեւի մասը.
այսինքն գտնիւն կարուած տեղին, հաստատ
պնտրուին ու շինքին նկարագրութիւնը.

¹⁰ Վարդ Լիւիւսապ Երբայի, Վեհեթի, էջ 230
էւ 231—232:

նայնպէս անձիշտ կը համարեմ քննաթիւն Էրկուստամբին չդպրութեանն հետեւցնել՝ թէ Տէր Կամխատաինն է այն, եւ բաւ՝ թէ արուան պատրիարքին ապրանկահարս թեամբը ինկած էն այդ Էրկուստեաները : ապաակ ժը որչափ ալ ուժղին ըլլայ չի կրնար առամենք տեղէն հանել :

Ինչ եւ իցէ, Էրամն Էրամ է, ու չ'արժեր խոսել անոր վրայ, բաւ է՝ որ Տէր Կամխատա իւր մարքարկան կենցաղին արժանի փաստաբարս մեծաշանդէս ունեցաւ՝ Կախտեանական Քաղաքին մէջ, եւ դտակցաւ Սուրբերու Էրուանէս դասը. աւտի յարգելով անոր նուիրական յիշատակը, կ'աւարտեմ ա՛յլ եւս Պակօքազլու ընկերս եւ անկեղծօրէն Էրակիւդամ համբոյր ժը կը դրոշմեմ անոր Ձեռնայրին վրայ, պիտի բռնի՝ մասնեբուն վրայ, որանք ընդորինակեցին Էրեմիա Ձէլէօղիի Խոսեպօղ Պատմութիւնք եւ տաթ ինձ ընծայեցին Կ. Պոլսոյ Հոյ դպրութի պատմութեան Էջերը պրպակաւ : Տէր Կամխատաի հետեւեալ դիրք թեղ ըլլայ աշխատութեանս կեիք վերջակէտը :

ሲሆን ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡ ስለዚህም ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡
 ሲሆን ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡ ስለዚህም ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡
 ሲሆን ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡ ስለዚህም ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡
 ሲሆን ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡ ስለዚህም ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡
 ሲሆን ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡ ስለዚህም ለጥቅም ተጠቅሟል፡፡

ԻՐԱՆԻԱԿԱՆ ԶԷԼԷՊԻՒԻ ՍՏԱՄԳՈՒՆՅԱՆ ՊԱՏԿՈՒ
ԹԵԱՆ ԶԵՌԱԳԻՐԸ

Աշխատանքներն առ ի հասարակն մէջ (էջ 126) խոստացած էր, որ Յանսթրայքայ թիւն-
ներս ապերժիւր պիտի տամ նկարագրայ թիւն-
րս սեպհանիան ձեռագրիս, որուն վրայէն հա-
տարած էմ Ստամպոյլի պատմութեան հրա-
տարակոթիւնը: Այստեղ կը հաստատեմ խոս-
տումս:

ԹՈՒՆՎԹԻՒՆ՝ 185 (376 էջ): — ՄԵՆՏՈՒԹԻՒՆ՝
21 x 15,5 եմ: — ՆԻՒԹ՝ քամրակեայ բուղբ:
ԳԻՐ՝ Կոպր — ԿԱՅԻՐ՝ ան կիսաբնի բնէ: Ա. Կոպր,
էջ 126: — ԶԱՆԳԱՒԱՐԱՆ՝ Կոպր — ԳԱՏԱՐ՝ քղ 1—3,
53, 73, 78, 91—93, 99, 102, 107, 112—113, 179—185:
ՆԱԿԱՐ — ԵՐԲԱՆ, ԶԱՐԲԱՆԳԻՐ՝ Կոպր 4, 6, 9 — ԳՐԻՍ՝
էջ 72 քղբերս: Տէր Կոմիտաս Բէշեք բնեա:
ԿԱՐԱՆԻՆ՝ 1057 — ՏԷՂԻՒ — Կ Կոպր: Արտեմիս Կո-
մի Տօֆր. Վանքամ Ե. Թորգոմեան ի Քարիզ:

Մատենան է նրեմիոս Զէլէպիլի Ստամպո-
լի Պատմութիւն եւ արիշ ցանկացան գրուած ք-
ներս հաւարածոյ, հետեւեալ բաժանցակո-
թեամբ.

1. Թղ. Կոպր. — Նրեմիոս Զէլէպիլի
Ստամպոյլի Պատմութիւն, զոր հրատարակե-
ցինք:

2. Թղ. Կոպր. 52ր. Այլ իմն Բան Զրէի
Լիւիզնի Վէրպիլի. — Նրեմիոսի հեղինակութիւնը,
որում Տէր Կոմիտասէն: Այս կտորը եւ
չորս թուցած էմ հրատարակութենէն նիւ-
թին անպատշաճ հանդամանքին համար.

3. Թղ. Կոպր. 72. Պատմութիւն Ստամ-
նիանի թագաւորներս, — Նրեմիոսի հեղինակո-

թիւն , որ կը սկսի սուրբան Օսման Ա. Աւս-
դիւմ (1229—1325) եւ կը հասնի մինչեւ Աւ-
լիմ Գ. (1788—1808) ուստի 1625—1808 շա-
րանակուած է աւելի զբնդ :

4. Թդ. 74—77. Երեք տասնամար Գրի-
գոր պատուելի Փէշաբմախանեկ , ինքնադէր
գրուած 1817 Գեղամաքի Զինն որոնք կը
սկսին այսպէս .

Ա. Ի յանարժան տէր Քերտքէկ սոս սի-
բէյի եղբարս ազգին Հայոց :

Բ. Յանարժան տէր Քերտքէկ սոս սի-
րասարա սիբէյի Աբմսին վարդապետ :

Գ. Ի Փէշաբմախան տիրացոս Գրիգորէ
սոս տէր Քերտքէկ :

Այս երեքն ալ Գրիգոր պատուելի գի-
տանարար կը գրէ անանապր Տէր Քերտքէկ
սր , որ կ'երեւոյ պատանախոս եղած է : Աւա-
ջին երկու տասնամարները ծայրահան են
իսկ զերջինը յանդիմանաթիւն մը Տէր Քե-
րտքէկի :

5. Թդ. 79—88. «Կղմէս պապ շորեք-
տասնեարդ ի մշաջենաւոր յիշատակու-
թիւն , որ կ'աւարտի . Տուա ի Համ ի
սրբոյն Խորիոյ Բաճիոսէն մատանեաւն ձրե-
նարին ի շալ յարի եւ ի յամի 1773» Տե՛ս
Յիշատակարան 2 :

6. Թդ. 89—90. «Ըսա խնդրոյ , դոք
ինդրեալ լինէն Գերազանցոս թիւնն ըսին , որ
սոյ մեզ գրով զգերջին կամքն Խոստիւոյի
բաղին , քննարկում պատախ ի յարանէրս պնդն
զգերջին կամքն քեզ մի բոս միայն . »

Պրուսիացի Լ. Գ. Բեյլը թեմաշահանք էր կրել և էր հայտնաբերում անհետն աղաթեքողմ ինչ, որով էր ներկայացրել Ռուսներու կողմէն կատարարութեան առաջարկուած հաշտութեան պայմանները :

7. Թիգ. 111-112. Վերինակ թղթային Փանաւրիցին Բրաժիբուս՝ զբեռայ առ բարձրութիւնն բնիկէ Մեղէքանցիքի Սոյաժիին առաջին հարստանաւոր իշխանին Տոնանտային Ռուսաց սոյսինքն Մոսկովա, որ էր ի կողմանո Սոխարկիցիցն և Միտիլիբու, կամ Երիվանային, ըստ ի 1774 ըստ ի 21 : Երբք Սարգիս պալիք Սարաֆիմով հաննէ անին ի ի Տեա Յիշատակարանն :

8. Թիգ. 110-111. Վերինակ թղթային ժամանակիս, ինքանք սրախ, ըստ ինքն անմիտ, զիպատանական առաջուածք նարպան ըրջանիս : Ընդամէնք 12 տուն տանաւոր : Պրուսիական ոչ ժամանակն և ոչ ալ հեղինակը բացանի ի : Կ'այդայ ժամանակին պատնար թիւնները, մասնաւորապէս բարացանկան կողմէն նկատուած :

9. Թիգ. 105-106. Հարաւորակ կատարինէ Բ. Կայսրու հին և Բնիկակարու հին ամենայն Ռուսաց, զրուս 1755ին ի Սանկա Պետկարուրկ, որով առարկեքու մեծ արտաւորութիւններ և ազատութիւններ էր հարհուր Ռուսաստանի առհմաններու մէջ :

10. Թիգ. 108-111. Եկատարինէ Կայսրուս հին հարաւորակը զրուս 11 թիւն Կաթոլիկականին, որով զոհացում էր արուր Հայաց

Եկեղեցւոց խնդրանքներուն . Հրաժարասկս
հրատարակուած է Մեղու Հայրապետանի թեր-
թին մէջ 1858, թիւ 45, էջ 356 և լեւոյ
Դ Մակեանցի «Պատմութիւն կաթողիկո-
սացն Էջմիածնի» պարծին մէջ էջ 161 . և
ամէնէն վերջը Վիսա Քաշանայ Աղանեանցի
«Վիսն Հայոց Պատմութեան» մէջ 166 շա-
տակարան Սիմէն կաթողիկոսի Թիֆլիս
1894, էջ 26Է—26Ա :

11. Թղ . 111—112. Մարտոյս Երկարատե-
կութեանցն սրբի Եկեղեցիան Բարնիայի
Սկիւրնայի բրտայայտուած է Սաքանիայի
մէջ 1768ին, իսկ «Խարդմանեղեալ ի հայկա-
կան քաղաքս ի Մեյքիսեղեկէ քառի Տեառն
1771 և յունիսի 20 ի Կոստանդինուպոլս .
Սրինակութիւնս կատարուած է «ի վերայ
Խարդմանի պապափաքի, առ սերտմա փաք-
մարան, ի քառի Տեառն . . . տպրիլի ամսոյ .
Ի Մանկատան սրբոցն Էսկսրայ Մծրնայ հայ-
րապետի» :

12. Թղ . 112ա—113 «Պատասխանի Առ-
տուծով և վասն Ատաւծոյ, սրարդեղեաց
Վիսկ սրբտանն», պոռտապեալ են ի վերջե
Հաստատմքին ի նստառ լերեմիայէ . Երե-
միա Ձէլէպիի պոռթիւնն է . տեստար մա-
սին Հ . Ն . Ակիւնեանի Երեմիա Ձէլէպի Քէլ-
միաքանեանի կեանքն և պատկան պարծանեա-
լիւնը Վիլեննա 1863, էջ 126—127 :

13. Թղ . 150ա—155. Ըստ «ի Պաղատ
արքեպիսկոպոսէ և պատրիարքէ Կ . Պաղայ
առապեալս, թուրքերէն լեզուով Աղբա-

նույնպիսի Պոպոս պատրիարքն է սա, որ աղ-
ղային միութեան և սիրոյ հրաւիր կը կար-
գայ. Այս հասին հայերէն խմբագրութիւնն
է այն Առնեարանութիւնը, զոր նոյն պատ-
րիարքը 1817ին արտասանած է և որ Ահ-
աբա Պէրոյէրեան հրատարակած է իւր Պոս-
մութեան մէջ (էջ 84—92) :

14. Թղ. 156ա—178. Ժամանակագրու-
թիւն մը պրութեան կարգով, որ կը
նշանակուին կաթողիկոսներու, պատրիարք-
ներու և զանազան գէպքերու և նահատակ-
ներու իտականները կը վերջանայ այսպէս.

«Քէոմիւրճի սոյր Լիւմիա Չէրէպին՝
Լղրայրն տէր Կոմիտասին հանդեսու ՌՃԽԻ՝
1695» (համար հասար Ա., էջ 189) : Այս ժա-
մանակագրութեան հեղինակն բոլոր իմերէս
Տէր Կոմիտաս. բոլոր կան հոն ուրիշ ձեւերի
մուծուած յաւելումներ ալ :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՆՆԵՐ. 1. Թղ. 52բ. Հիւ-
շատակարան Տէր Կոմիտասի յառաջ բե-
րուած է վերը, Ա. հասար, էջ 121—122.

2. Թղ. 88բ. Օրինակեցեալ եղև կան-
տակոս այս փափական Վասն արտահայտման
ճիշդութեան փաթեղայիցն ի միջոյ իւրեանց,
ի 1111 թմին Դրստասի և ի ՌԻԻԻԻ թուին
սերոյս տաճարի յամսեանն պատասի Ա.
յառար ուրախութե փարպափառի այլակերպու-
թեան տանի ներ շարաթա : Ի Մանկատան
սրբայն Զաւորայ Մճրնայ հայրապետի .

3. Թղ. 989. Ի Մանկատան սրբոյն Հռոմէոսի Մծրնայ Հայրապետի և յուզիդ սրինա-
կաց, Ի 1770 ղեկտեմբեր ամսոյ :

4. Թղ. 1439. Գրեկոս սրինակութեամբ
բաժի Տեառն 1792 և Ի ՌԻՄԻ թուին Հոյոս ,
ժառար Բ. Ի Մանկատան Ս Յակոբայ Մրծ-
րնայ Հայրապետի և Պալատ :

Ձեռագրին վրայ խոստած և՛ գործիւ
Ա. Հատարի մէջ, էջ 125—126 :

Ինձ կը թուի թէ Ձեռագիրս այլ և՛ ոչ
ձեռքբէ անցնելէ ևտքը նաեւ սեղանիանու-
թիւն եղած է Սարգիս զպիր Սարսֆ-Յով-
հաննէսեանի, որ յեցուցած է զայն կարեւոր
ընդօրինակութիւններով. Այստ պատկանած
է Փէշարիմարձեան Գրիգոր անուանի պատուե-
լիին, զի սա գեանցած է մէջը իւր ձեռքով
զբաժնի մէկ երկու տասնութներ :

1853ին Բարիգորնակ Պ. Ջաւրէլի բա-
նաւը բարեկամս ինձ ցոյց տուած է Ձեռա-
գիր մը վաքրիկ, որ երեմիւ Չէլիպի Սրա-
գրութեան մէկ ժառար կը պարտեանէր, բայց
տրիշէ մը ընդօրինակուած. այն Ձեռագրին
մէջ աեսոյ երեմիոյի գրած 10 տոյ մէկ
Ստանուորը, զոր արտադրելով գեանցելի
«Աստմպոլի» Պատմութեան վերջին թերթին
վրայ :

Իւր իմաստալից նշանակութեանը հա-
մար, կարեւոր կը համարիմ ներկայացնել
զայն այս տեղ ալ, ահաւասիկ .

Այլ արեւատոյն լայն ու հաստատ՝
 տե՛ս զպտուղն ո՞րչափ առատ
 Բամն ի հոսաց, մարդն ի պարծոյն,
 ծառն ը պտղոյն համաշխ՝ յայտ՝
 Ձեռն իմ երբայ դասեալ ի հող՝
 բամն առ Աստուած վերելյալ ըցող
 Խտաղիւրու քեամբ դու վերծանող՝
 ժտեմ՝ լե՛ր ինձ յիշատակող :
Կայ լաւութիւն Բ. Կենաց զորս
 ի կործանս չեն հաշուեալ
Սիրբ պիժէճցե՛ք խաղիկ պիժիք սերեացէ
(առջ :)
 Թէ իմաստնոյ չէ սա յախորժ,
 մտաց մանկանց սա բացող է
 Ի գիւտ ըստ պոսք ո՛վ ո՛ք մըտցէ՝
 ինքն եւս զգիրան յառաջ քերցէ
 Թէ՛ չես սիրող որ ուսանիս
 կամ չախորժիս իսկաբանիս,
 Մի՛ մոռանար զնանբաջանս
 զերեմիաս մտաց գիրիս :

*Երեմիայի ուղեւ Ստանաստրովք կը վեր-
 չացնեն՝ նմանութեամբ ու խիսնեքս, Երկրպոծ
 յարգանք մը բնծայելով անոր յիշատակին,
 որ ունի իր անմահութեան էջերը Հայ Ռա-
 տենապարանուն Պատմութեան մէջ :*

¹ Քժտեմը — ազատեմք ինդրել :

ՅԱԻ ԵԼՈՒԱՆՔԱԿԱՆ ՄԱՍԵՐ

Նմանաթանգրութիւններուս խորհուրդս ըստարարութիւն, անհրաժեշտ կը համարեմ նշանակել կարգ մը կարեւոր տեղեկութիւններ, զորոս ձեռք անցուցած եմ աշխատութիւնս՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ յոյս տեսնալէն յետոյ :

Ետդ նախ՝ Երեմիա Սէյէպիի երկու նամակները, Աստաջարանիս մէջ յիշուած, զորոս Երաստազմէն յղած է ինձ՝ ինչպէս յայտնած եմ արդէն, յուսարարապէս Գեղարդ : Մեարոյ Արքեպիսկոպոս նշանեան : Ասանք տարբեր են այն նամակէն՝ զոր Երեմիա իր մէկ ազգկան մահուանը առթիւ ուղղած է Էջմիածնին իւր զարկին՝ Գրիգորիս վարդապետին (անս Հատար Բ., էջ 726 — 727) :

ԿԱՐԱՆԱԿԱՆ ԶԵՆՆՈՒ ԳԵՂԱՐԴՆԵՐԻ ԵՐԵՄԻԱՆ ՆԱԽԻՅԱՆՔԱԿԱՆ ՍԵՐԻՆԵՐԻՆ

«Մարտան եւ երջանիկ . . . զգարեալ զասնալից ողբովք եւ կեկծալին հասաչմամբ, յորդ արտատուար եւ կախուն աղէտիս զրեմ զրոթ վախճանի անդրանիկ թմոյ սիրեցելոյ՝ մանկամեւ եւ անպատար Տեան Գրիգորիս վարդապետ կաշեցելոյ, զոր նախատահմա-

նույն ժամանակ իւրով Սեփնաբարն ընծայեաց մեզ
 պատուօր, փառօր եւ հոխտեմեամբ եւ այն-
 քան եւս զարձեաց զգեանեաց զյարեաց ի հոգ
 զբուռնով, աւասի սր Լոտեղծն, Լե զբանա-
 կանու իմեան հոգին, զսր շնորհօք զանապա-
 նիւք զարդարեաց փայլեցոյց, արդ էաւ եւ
 բանմահ Լե բանդաւնային կեանան փրփակե-
 ցոյց :

Այլ մեզ շուն ու շարկ Լոքարք. նի շուն՝
 Լօք, զի եւ շատ իմաստունք խելօք մնացեր
 են մաթ եւ ի հոսցումն պակուշման իմանա-
 պաթ. աւսի հարկի իմ յուսեմեամբ պա-
 տուեացութեւ աւատցութեւ պատու պեօյլ ոյ-
 տուն թանրինքն սրտնաւ էփիւս փէ կնայիս
 էրմէաթ, պիտ խուտ անյարքն պիտ էանա սէկ-
 պանի. Գնատրութիւս ու փշմեաց իւր տուն եւ
 հանդեաւ սրտովն ի փերայ, Աղա մ, Սոգո-
 մուն, Դաւիթ, Աղեքոս նոք, Կոստանդին,
 Տրդատ եւ նմա նքն: Թէպէտ ի սոցանէ սմանք
 կամակորք՝ յԱղամայ սերեալ ապստամբու-
 թիւնն առ մեզ՝ ապերախտ դտանելով առ
 Ատեղծոյն, որպէս Սոցոման եւ Աքաաթ Լե
 Աեղեկիւս, Արշակ Լե Վարապղատ եւ նմանքն
 սոցուն. Բայց զի կրակն սր նոր լցաւ ի սիրտս
 ի նեղէ բարկութենէ Բարձրելոյն՝ առաջի
 շնորհիւ մահացուցեալ զորդիս եւ բորբո-
 քումն սորա անշիջանելի մինչեւ յելա շնչոյս
 իմոյ, բոտ Յոբայ կողկողելով նարկենիս՝

¹ Աեւելորդ կը համարիմ թուրքերէն քառերն ու
 խաչերը թարգմանել զի պատար չէ անսոց նշանակու-
 թիւնք իմանալ:

կարօտիմ գերեզմանի և ոչ հասանիմ, տա-
ռապիմ աշխատեալ, և զի՛նչ գործեցից .
Յորն ունէր գոյս նորոգման տոպֆութեան,
տակոյի առ կեդենիացն . կարոյ ևս զիս յա-
րուցանել՝ նոր ժորթ փոխոյի ի վերայ խո-
ցոտեալ մարմնոյս, և այնպէս նորոգեցաւ
ի մարմնի և ի թաղաւորութեան խրում
խորձրացեալ՝ ստացաւ զորդիս ևս զստերո-
նէյ ինձ զի նշ տակի, զի հոգի որ ելանէ՝ այլ
ոչ գտանայ, և Քրիստոս չեւ ևս է յաշխարհի
նորոգենիս, և իմ անկեալ յոտո նորա լումք և
դնա յացուցանեմք՝ տանելոյ ի գերեզման,
որպէս երբեմն ի վերայ Ղազարոս՝ տախչէ .
Դրիպրիէ՛, արի և կարտաքս : Քանզի զրոհ
ժողովոյն մեծ կոծ արարին որպէս ի վերայ
անդրանկան մանկամեծի՝ տակոյ . իւր ժեք
զո՛րն յացցուք, զեղեալն ի զաղաղին՝ թէ
զիմալիթիւայ միջարեկեալ ծնողն ի վերայ
զլիսին :

Պիւր գէման սալրնուպ ալէմ իշրէ մուհ-
թէրէմ խոի տէսինյէր, շիմտի դարէ թով-
րաքլէրտէ մէքեան Թումուշ տէյու՝ մաթէմ
օրուսունյէր, տօտարի դարէ կառլէրէ կի-
րուպ՝ էֆսուս ու հա՛յֆ կաղրք էփա՛ն տէյու
աւարունյէր . Պաղիլէրն եկրի կէնիշ օլտրդի
իշուն՝ ալլար կիլինուպ, դրնալանուպ, պաշ-
լէրինէրէ ըէյհան թաքընուպ՝ հօրօթ թէփարն-
յէր : Ուլուլէրն սոյի տըր՝ սու թութուն
հէր օճաքտան թութէնէք . նէշէ՛ փատիշահ
հիհանկիրան ալէմփէնահյէրէ օղրատի, նէշէ՛
սոյիյլէր, նաղէնիյէր, խուպլէր, կիւղէլլէր

պու՝ փէրտէտէն կէշտիկէր՝ Իսքէնտէրտէն
 իշէրի, Սյոստոստանն ուստուն, Տրդատաւն
 տիւրափէր, Սուրէշմանաւն ալիմ, Եսուսֆր-
 տէն կիւզէլ սլմայաք: Մարտինն գառնայ ի
 շող եւ շողին...: Իմտի մայում քի՝ ոյ ճէփ-
 Նէրին ոսի շաշասի, ճիւտաի, Նասիկէթի ճա-
 նրնրմըշ քի, ոյ իմանուպաթէլի լիտանի փաք,
 ոյ Նիւրէկէթի միքի քէլամէթ, ոյ Նըքմէթէլ ի-
 ֆրադի տուդ, ոյ իոյրէթ ֆրասիՆէթ իտտիյաՆ,
 ոյ Նէպարէթ իոյարէթ մաճփ ոյաի, կեօքուն
 մէյ ոյաի, իշխտիյմէյ ոյաի, մունիք մունէ,
 փէր պէրաթի մում սունտի, ոյ լաթիֆ քէլճա
 փէրաթի՝ խէնտանաքք սելաի:

Նա ապաստեցաւ ի կենցաղական պրապ-
 մանց, արդ տեւէ՛ր զկսկիմ չօրն տատապե-
 լոյ: Նա փնտրեաց զպարսոս մեռելոյ ինեան,
 այժմ լսեցէք զչոր ծնողին բարբաթման: Նա
 գրկեցաւ ի սաւա եւ նանիք տաղտապանաց
 աշխարհիս, այժմ սղբացէք զդու ի չօրն
 եղկելոյս:

ՆՈՐԻՆ ՎԱՄՆ ՄԱՀԻՄԱՆ ՈՐԳԻՈՅՆ

ՃՍուքք աջիդ   ողջունիւ   Համ-
 բուրի լայա լիցի, զի չարկեցար ի բան Ասա-
 քելոյն սրբոյ՝ փշտանալ բնդ փշտացեալս
 խոյթիս տու յախիթարել, սրպէս եւ զոյն կո-
 շեցարդ, սրպէս եւ զայդ յէրեւելից եւ յէրեւ-
 մապանաց չասուցին, զսրոց զբաղմիցն ոչ
 բացի եւ ոչ ընթերցոյ, զի գրեցան եւ քարո-
 ցեցան ի մէնջ ի շափ Յայսմասուրքի զսղեալ
 ի Պայրքլին անլայ, որ զխոռ գամենայն ի ծոց

խոր դարձուցանել ի հող՝ բոտ անդրադարձ
 վճարի Արարչին ամենայնի՝ վասն ի ստուգա-
 նելոյ նախահօրն մեր ատօջին մարդոյն : Աւ
 ես նպատակ նմա եւ նա՝ ինձ , որով եւ զմեզ
 եւս ի նոյն քարչեայ սպասէ անկարծ ժամու ,
 բոտ Տեսնու հրամանի եւ բոտ ասից Խորե-
 նացոյն : Աւ զի յոյս տեսանելի չէ յոյս , բոտ
 քարոզութեան Առաքելոյն , ի հանդերձեայն
 յուսամք առ յոյսն ամենեցուն խոստացեայ
 բարինն , եւ այն՝ յախտենական , յորժամ նո-
 բոյեացէ զհոգացեալս ի փառս իւր , բոտ
 իւրաքանչիւր զործոց վարձս , եւ բոտ ուխ-
 տին՝ թէ յԱստուած եւ յիս հաւատացէ՛ք , ի
 տան հօր իմոյ սթեւանք բազումք են :

Աւ վերայդբեայն Պայքբի լցան յուրք
 իւրեւ Ճեմարանի յարանի , ուր ամբոխք
 դեօք պատեալք՝ ոչ միայն սոցք մեր , ոչ
 միայն ի վերայ բարձանց վարդապետաց եւ
 կաթողիկոսին \ Թորոս \ զերեզմանի բարձրա-
 ցան , այլ եւ ի ծառս ելին՝ ի յուր նորոգ բա-
 նից բողոքից , յԱղամայ սկսեայ՝ յԱրել , Յա-
 կարայ , Հեղեայ , յԱրխալոմէ , ի Բրիամսու ,
 ի հնոց եւ ի նորոց՝ ճապաղեալ սփռեալ
 յունկն եւ ի սիրտ ժողովոյն : Անչեւ ցոյ-
 սօր ի մեծամեծ ատորս , բոտ կարի զեղե-
 բեալ անձինս թալկացելոյ , երես ի քարչ գա-
 տադանաւ եւ ծովով ժամանեալ անդ՝ ի վայրն
 ողբարանաց եւ աշխարանաց , դուժի եւ լա-
 լախանաց՝ Արդ , հափեալ գոյս՝ թէ քանի՞ցս
 եթէ հողի մեր շաղկապեալ իցէ ի մարմին

մէք՝ փութոյց դիւրոյց իդձն կատարել, որով եւ իւրիւր իցէ քարք իւր եւ սկստայ: Եւ մեծութիւնդ եթէ մխիթարել կամ իցիս գործելին քո՝ այս եւեթ սփոփանք բնարեալ՝, դոք եւ կարիցեա եթէ կամ իս:

Նախ դպտամայրին Աջպան Տիւանին, դի յանուն քո առարեալ յիշատակն ի մէնջ պիտանին ծագկաքղեացի եւ նորա եւս իցի յիշատակ: Կաւ մտածեա: Եւ պատն մեծութեանդ ի Նահապետ կաթողիկոսն եւ լիւթայ իղթեր գրեալ էին ի սիրոյ Սարու պատրիկիս¹⁾ մեռամբ էքմէքսիսդի խօնոյ Ղազարին: Նա մեզ ծանօթ պիտի, հարկեալ յինէն բան՝ արդիւցի դթղթերն եւ ոչ ետու թոյլ յայտնել տա ազնատունն անուան մեծութեանդ ի յայտ եւ ի սիրտ դիւանոց եւ անդիտաց: Եւ դային ինքեանք դիտասցին, մէք կարն այսփան: Եւ դայլ աշխարհ մեծութեանդ ծանուցանէ ծեր երէցն, որ եւ ծանօթացաւ պատն քաւ ԵՐԵՄԻԱՅԻՍ:

¹⁾ Մատենացարան Երեսագէթի, Զեռ. 1058, Թդ. 157.

¹⁾ Մատթէոս Կեսարացի Սարք, որ 1422-1434 թ. ան է պատրիարք Կ Պոլսի եւ 1431-1701 կաթողիկոս Սոս:

Գրիգորիս փարդապետ Բէմիւրանի մաս իւր անգիս. անցան է 1622 տարւոյ Էրկրորդ կիսուն, բայց Երեսագէթի պատրիարք Միքայիլ Սեմեդի Սարգսի թեմ անուանուի հատուածին:

Ճնշեմբեր ԻԳ. (ԹՃԵԱ = 1632) որն շորեքշաբաթի, գիշերս քանա փախաւ, զի յուսոյ պայքումն Ըստամպոյս շրջապահացեալ եկեղեցոյն եւ գմբուս Բամբուրի Գրիգոր փարդապետին:

Այս առթիւ ժէկ երկու օշգուհեւք ալ :

1 .

Ա . Հատորիս 151 րդ էջին Մանթութու-
թեանս ժէջ գրած եմ , թէ Տէր Կոմիտասի
բունի էր՝ Կոզմաս Քէօմիսիկեան , իսայ-
Շարեան , իսկ Բ . Հատորիս 333 րդ էջին
Մանթութութեանս ժէջ այս անձը կը նշանա-
կեմ իբրեւ Տէր Կոմիտասի Որդին : Ինչ եր-
կրորդ յիշատակութիւնս սխալ է . սրտմե-
տեւ Տէր Կոմիտաս Քաչանայն երկարատեւ
նախնական աւ քանտարցիութեան մատ-
նուելէ յետոյ , զիտատու թեամբ կը նախատա-
կուի 1707 թին . առաի տրամաբանական է ըն-
դունիլ , թէ Կոզմաս Քէօմիսիկեան , որ 1704 թին
է գրած իր խաղաքարաս Պոլսական Տեղա-
ւորութիւնը , սկսեալ է Տէր Կոմիտասին պա-
կին զաւակը ըլլայ :

2 .

Բ . Հատորիս 501 րդ էջին Մանթութութեան
երդ տողին՝ «Նրումաղէմի» բառիս քով մտա-
ցրած է «Եսայի» անունին տպող բութիւնը :

3 .

Գարձեալ՝ Բ . Հատորիս 561 րդ էջին Մա-
նթութութեան 18 րդ տողին «Եսայի» կար-
գալու է՝ «Եսայի» այսինքն՝ «Եսայի»
տեղին :

4 .

Օրմանեան Սրբազան իր Արդարադատութիւն
Բ . Հատորին 248 րդ էջին ժէջ Անտոն Զէ-
լէպի մասին գրած մեջոցին , կը կարծէ թէ՝

ու Էրեմիա Չէլչեղիի բառ՝ «Անտոն Կեռ-
մարչը չէ, բայց կը սխալի բառ իս. որով-
հետեւ՝ կարելի չէր որ ժիւնոյն ատեն ժիւ-
նոյն անունը կրայ, երկու հարուստ Անտոն
դոյս թիւն ունեցած ըլլայ Կ. Պոլսոյ մէջ»:

ԳԼՈՒԽ Է.

Տոյ 37: «Պէյլիսզ» դիւզին համար. Խո-
նով բանասէր Պ. Բրչակ Արդարահան 1935
Իսթիս 30 թուակիր՝ Եդիպտոսէն գրած մէկ
նամակովը կ'իմացունէր ինձ, թէ ինքք Կ. Պոլ-
սոյ Ազդ. Պատրիարքարանի Տոմարներուն
մէջ կարդացած է, որ, Պէյֆօղի Եկեղեցիի
շինուիլ սկսած է 1833ին եւ նախ՝ «Ա Աս-
տուածածին» կոչուով. բայց 1834 Անտո-
նիի օմում ասեմը «Ս. Նիկողայոս» անու-
ով է մկրտուած, եւ շինութեան գործին ալ
եւկած է համիկ ամիրայ: Արդարահան այս
տոմիս հրատարակութիւն մ'ալ ունի Էդեր
Կ. Պոլսոյ «Ալեիէլէ» թերթին 1932 տարւոյ
23-րդ թիւին մէջ, որ կը ցաւիմ, ուրջն սրի-
պած ըլլալուն:

Անհատանական չի կրնար ըլլալ այս տե-
ղեկութիւնը, ժողն թէ՛ ոչ չ. Ղուկաս Ին-
հիման, ոչ ալ Խորդիս Դպիր Խորաֆ Զով-
հաննէական, որոնց ստաջիներ 1934ին է գրած
իւր «Ասարանց Բիւզանդեան» գործը, եւ Էր-
կրորդը 1800ին, իւր Կ. Պոլսոյ Տեղագրո-
ւիւնը. քնու յիշատակութիւն մը չեն բրած
այս մասին եւ Պէյֆօղի Հայոց Եկեղեցին

միշտ «Սուրբ Նիկողայոս» անունով կը ծանօթացունեն :

Այս տեղ հարկ կը համարիմ յաւելուի, թէ Արցախին Մահմանապուսթեան տարեկան Հանդէսներուն Պէրզօյէն Արց. Հիւանդանոցի գէմի պարտէզը փոխադրելու ոգորմելի պաղափարը, ստաջին անգամ հրապարակ նետած է Կարապետ Խեթիւհեան 1864ին իր «Մասիս» լրագրին մէջ, զաղափար՝ որ իւր գործադրութիւնը գծրախտարար ունեցաւ 1865ին, եւ պատճառ եղաւ, որ ոյզ աղցախին փոտաւոր Հանդէսը հեղհեղ կորսնցնէր իր շուքը, եւ մեռնելով մեռնէր ի սպառ, ինչպէս պտտած եմ այս Հասարիս Տրդէջին վրայ :

Տոյ 74 : «Գաւառիկի»ի համար : Դարձեալ Արշակ Արցօյահեան ինձ կը գրէր, թէ՛ ինքր 1902 յուլիս 17 Յոի Կ. Պոլսոյ «Մանգումէի Էփեմար» Թերթին : Տնրդ Թուով հրատարակած է յողում մը «Գաւառիկի Ս Առաքելոս Էփեղեցի» վերնագրով, որուն մէջ ահոր Հիմնադրութեան թուականը հշարկով՝ կը ըրէ Աւետիս Պէրպէրեանի բնոյնում 1846 Անգաւ : 22ր եւ կը յայտնէ՝ թէ այդ եկեղեցին հաստատուած է 1811 թուին, եւ այս տեղեկութիւնը րադած է եղեր եկեղեցւոյ մէջ պահուած իւղարերից Աւետարանի մը պահպանակին վրայ նշանակուած Արձանադրութենէն, որ է՝

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԼԻԲԵՐԱՐԻՆԻ ԵՎ ԵՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԵՒ ԵՐԱՐԻՐԻՆ ԼՆՈՐԷ ՄԵԼԻՔԻՆ ԱՂԱՅԻ ԿՈՆՋԱԿԻՆԻԱՆԻ
ԵՒ ԵՐԵՐԻՆ ՎԻՍՍԱՆԻԱՆԻ ԵՎԵԼՄԻՆԻ ԵՐԱՆՏԻՂԻ ԳԵՐԵՂԻ
ՅԱՄԻ ՏԵՍԹՆ 1841

*Նաեւ Արճաթեաց Սկիւի մը Յիշատակա-
րանէն , որ կ'աւանդէ , թէ՛*

«Յամի Տեսան . 1841 . Առաւելագ կեկե-
ղեցալն Ս Սկիի ի նուէր Տառեան տաճին
Տիկինն Խամեստ սոյն Իսկուհին Խոզեւր . ապ
Յիշատակ մնցեղեցոյն ո՛վ Տէր Յիստս յիշու
լեր . ծարս Խոզիս մարմնով եւ արեամբ կե-
րակրեցես խաչեալ Տէր» :

*Սոյն կարեւոր տեղեկութիւններուն հետ ,
Այսօրյանեան կը գրէր նաեւ թէ՛*

«Հայերը լաւ տեսեցաւ բանս Երդ դա-
լու վերջերին սկսած՝ բնակութիւն տեսցած
Էն Պանտիլլի եւ թէ արդի Եկեղեցոյն տե-
ղին վրայ ժամանակաւ վրանարակ սեղան մը
դրութիւն տեսցած է եղեր . առանց կայտն
շէնքի» :

Վերայիշեալ երկու Յիշատակարաններու
տամեղած 1841 թուականը թերեւս կը պատ-
կանի այս տեկտոյուն մատուցին , որուն տեղ
1846ին Աշնանեան Պոպոս Ամիրսին նախա-
ձեռնութեամբը կը կատարուի նոր մը .
եւ այս շինութեան հրապարակը յաջողած է
եղեր ձեռք բերել Օտեան Պոպոս ապոյն , Հայր
մեծանուն Օտեան Փրիցորի :

Այսօրյանեան կը գրէ նաեւ թէ 1845ին
Պանտիլլի ազգային Իսկոյ մ'ալ տեսցած է ,

և թէ Ստեփաննոսեան տնուն մարմին մ'ալ կտրմում է անոր մատակարարութեանը հոգատար, ինչպէս կը կարգանք արդէն Ի. Փրկչեան Իյրդ. Հիւանդանոցի 1901ի Տարեցոյցին մէջ (էջ 231) :

Գանտիլլիի եկեղեցին վերստին կը նորոգուի 1853ին Իսպուճի Բարսեղ աղայի նախաձեռնութեամբ և կ'ածուի նոյն աարտան ճանիւրի 28ին :

Գանտիլլիի եկեղեցւոյն գլխաւոր բարերար եղած է ինչպէս ևս ալ յիշած եմ Հատարիս 13—14 էջերուն վրայ, և Պալանցի Երեմիա Կոյրակոյտու մը, որ շատ մը զարդերու մասունքներ նուիրում է եկեղեցւոյն. Այսպօյաճեան ինձ ուղղած նամակին մէջ իր վերոյիշեալ յօդուածէն կը հաղորդէր որիչ յաղուածներ՝ յոյժ կարեւոր որանք են հետեւեալները .

«1871 Դեկտեմբեր 29ին, Կոյս Խաղաֆէ Պետրոսեան իր Եղբոր Զովսէփին հետ եկեղեցւոյն կը նուիրէ. 1. Արծարեալ սկիւն մը 2. Արծարեալ պոստարան մը և 3. Կիւլապտան—Պոստարտան իջեկաման մը, որոնց մասին գրուած է Եղեր սա ճիշտապէս թիւնը :

«Ճիշտապէս և հանգուցեալ Խաղաֆէ Սարսնիկ արծարեալ սկիւն համալիլի Երկոտաւալ Առաքելոց եկեղեցւոյն եւ կիշաւալ 3. հարիւր երեսուն երկու տիւնէմ. 1871 Դեկտ. 29» :

Այս երկու նուիրատուներուն մարմինները կը հանդէսն եղեր նոյն գիւղին Գերեզմա-

նաառաջը, ունենալով իրենց առանձին Տա-
պանադ իրեները մէկ կ'ըստի վարաց դուռնաւ
դուռն Այսպէս ձեռն ինձ հաճած է հարգողել
և ևն՝

1.

ՏԱՊԱՆ, ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ
ԵՐԱՎԱՆՔԻՆ ԳԵՏՐՈՒՆԵԱՆ,

Աշխարհ եկաց քեզի պէս
Գիշեր ցորեկ հոգեկցաց
Եսթանառուն հինգ տարի
Ձուր աւանդն կեանք ունեցաց
Խորհուրդ ցորեկս պէս խաժրեց
Վարդի նման թռչնեցաց,
Բացց Աստուծոյ հրաժանն էր
Նախ հոգ էի և հոգ դարձաց
1878 Հոկտ. 10:

2.

ՏԱՊԱՆ, ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ, ԻՓՐԱՎՈՒՆԵԱՆ

Իփրաքուէ քոյր Եսթանիաց
Թշուառ արգանդէս ծնաց
Այս աշխարհ ոչինչ դուայ
Կեանքիս մէջ կոյս ապրեցաց
Ողբ ցալով պատարաւ ուզի
Ինձի հանգստեան աւագի
Յիշէ դուն ժարդոյս վախճան
Ուշ թէ կանոսիս զերեզման

18

Կ'երեւի ստանց անսահման նուէր հղած
է կեղեցական սոցանները Իփրաքուէ կոյսին մա-
հէն յետոյ վարաց դուռն ևն կ'կեղեցին, սրտի
կ'ենթադրեմ իմէ Իփրաքուէի մահը տեղի ու-
նեղած ըլլալու է 1871 1872-ի միջոցին:

Անխտնջ գրիչ մ'է եւ ներհուն պատմա-
յէտ Սերշակ Այոյոյաձեան, որուն տունը այն
տեղեկութիւններուն համար իմ խորին շնոր-
հակայութիւններս կը յայտնեմ իր անմոռաց
բարեկամութեան քաղցր լիշատակը որտիւ
մէջ սենեակոյով մ'իշտ :

Տող 89 եւ 90 : «Ինգլիսիկոս Դի» աստիւ
Հատորիս 14րդ էջին վրայ Սարգիս Դպիր
Սարաֆ—Յովհաննէսեանի գործէն բացած աս-
պեհուն մէջ կը յիշուի Հարութարապետ Արղիս
Խալիլա մը, որ Փագկոսեանքի մէջ նկարա-
կերտ կերպաներու խիստ անուանի գործա-
րան մը տնեցած է : այս Սարգիս Խալիլայի
մասին, Պ. Պիմէն Զարդարեանի Գոյսէն
28 մայիս 1915 թուակիր նամակ մը ինձ ուղ-
ղելով, կը տեղեկացունէր՝ թէ, անոր հորը
անունն է՝ Մանասի Բովիսնիէս, Էս մօրը
անունը Մանասի Լեղիմիէ (Պատմ. Երու-
սաղէմի», 1931, էջ 1223 եւ 1733) : Սարգիս
Սարաֆայ տնեցած է Էդեր ուղի մը Արշակուն
անուն, մեծած 1747ին եւ թագաւոր Իսկիւ-
տարի Գերեզմանատունը :

Երկրորդ գտնակ մ'այ տնեցած է Դեւրդ
անունով որս սրդին՝ Պատմանի Բովիսնիէս,
շարունակած է իր Հօրը հետ, Մեծ Հօրը
Փագկոսեանքի մէջ հաստատած «Կիրպասի
Եկարակերտ գործարանը» երբ գոյն Իսկիւ-
տար կը փոխադրեն, ինչպէս գրած է Սարգիս
Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան (տեւ էջ 15
այս Հատորի) :

Պ Պիմէն Զարդարեանի այն նամակէն

աբախաթի թեամբը՝ Կ'իմանայի նախե , թէ ինքը
սկսած է «Հիմեւ նոր Հայ նարսարապետ»-
նեքու Կենսադրութիւնը պատրաստել : Ահա
աշխատու թիւն ժրոյ Հայ բանասիրական պատ-
մաս թեան պիտի բնծայէ խիստ կարեւոր էջեր :

Տող 133 -160 : «Խօսկիստարի Ս . Կարա-
պետ Եկեղեցւոյն առիւտ» . Հ . Ներսէս Աղի-
նեան : յուլիս 1937 թ մէկ նամակովք Ս . Կա-
րապետ Եկեղեցւոյն շինութեանը մասին կը
հաղորդէր ինձ խիստ կարեւոր տեղեկութիւն
ժր , զոր քաջած է Սիւրմէեան Արամայոյ
Արքեպիսկոպոսին հրատարակած «Յուցակ
Հայերէն Զեռագրաց Քառասուն Մանկանց
Եկեղեցւոյ Հալէպի» կարեւոր գործին 194
էջէն , եւ որ է հետեւեալը .

«Իրեզու աւրք Ագորամատոյցս ի բնա-
կանիս հայկազան Տումարի Ռեմ (1042)
Փեարվար ամաղ թ . օրն ուրաք առաջա-
րաց բարեկենդանին :

Բայց գրեցաւ ձեռամբ . . . ապիկար Տօ-
ւեր . . . սարկաւազիս Թօխարցոյ , ի մայրա-
մաղաքն քառաբօլու , ի դէմն ի ծովափն ի
յիսկիստարն , ի գաւառն , նորաշէն Եկեղեց-
ւոյն Սուրբ Կարապետին եւ Սուրբ Ստեփան-
նոսի նախապկային . . . Այլ էս յիշեցէք զառա-
ջող Սուրբ Ագորամատոյցիս զկառմաղի պո-
րան Սարգիսն , որ եղ յիշատակ ի դուռն Սուրբ
Ստեփաննոսի նախապկայինն :

Աւտի՛ յայանի Կ'րկայ ոյս Կիշատակա-
րանին շնորհիւ , թէ Սուրբ Կարապետի Եկե-
ղեցւոյն շինութիւնը 1533 թուականէն քիչ ա-

առջ տեղի աւելցած բոլորու է . եւ թէ՛ Զա-
րարիս պատրիարք վանեցին անոր երկրորդ
վերաշինողն եղած է 1617ին :

Սոյն եկեղեցին 1727ին Կոյսա Յովհաննէս
Պատրիարք Գ. անդամ վերաշինել կուտայ .
եւ այս աստիճանակ կը համարիմ յիշատակել
հոս Հաննէ վարդապետին դրած հետեւեալ
տողերը , զորս նախապէս մտցած էի :

« Եւ ի սոյն քառակուսիեանս (1727) .
բլտնաջանի եւ յոյովեախա վարդապետի Ազ-
գիս մերոյ Տէր Բեռննէս Աստուածաբան
վարդապետն , կոչեաց սա ինքն զմահտեսի
Սարգիս Խալփայն . զնարտարապետն արքու-
նական շինուց . զի գտնէ յարժանութա զերա-
ման ինն հանգէ վասն Սրբոյ Կարապետի Եկե-
ղեցոյն որ եկացեալ կայր յՈւսկուտար . որ է
Լանդէոյ Կ Պալատ ի յարմելեան կողմն . . . »

Ձկնի երկը ասորդ՝ ել երամանն արքու-
նական , ոտոր սկսա վարդապետն շինել եւ
ի իրանէ նորոգե զեկեղեցին սոյն . եւ Աս-
տուածով Կատարեաց զնա զարմանաւորն
շինուածովք ներքոյ եւ արտաքոյ , որոյ ձեւա-
կերպով նարտարապետն էր նոր ինքն Սար-
գիս Խալփայն . զոր Աստուածն համայնից .
զինքն եւ զսրգիս իւր օրհնեացէ ։ »

Քանի՜ մեծ պատիւ են սոյն տողերը ար-
քունի նարտարապետ Սարգիս Խալփայնն . որ

։ Գիրք Պատմութեան Սրբոյ եւ մեծի Բագրատի
Լ. Եւսեփայ Երուսաղէմի . Տպագր. Կ. Պոլիս 1734 .
էջ 164 Ծարագրեալ յուժեմնէ Յովհաննէս Հոսեանց վե-
րածուցնեալ Ծառայէ ։

անժառանգան թողած է պանծալի լիշատակ-
նէրով, ինչպէս անսանձ Նանթաթադ բռն-
նէրուն ընթացքին :

Հաննէ (Մովսննէս) վարդապետ իւր
աշխատութիւնը պատրաստած է 1727ին ի
Ս. Երեսնադէմ, բայց անոր տպագրութիւնը
տեղի ունեցած է իւր մահէն չետոյ 1731ին
Կ. Պոլսոյ մէջ. երկրորդ տպագրութիւն մը
եւս ունեցած է այն 1765ին եւ երրորդ մ'ալ
1782ին՝ զարմեալ Կ. Պոլիս :

Սոյն գրութեան մէջ լիշատակ Սարգիս Խալ-
ճալցի Գրագիտնաւորինն է, Արմենի հարաւորա-
պիտ տիպոս ունեցողը, որ ինչպէս գրած եմ
արդէն (էջ 16), եւ զարմեալ կը կրկնեմ, չինած է
1749ին Գրամ Գարուի Մալքեղեղիին. 1727ին
Բաղիւտարի Սուրբ Կարապետը, եւ 1733ին ալ
Ղալաթիոյ Սուրբ Կոստանշիչը :

Այս Սարգիս Խալճալցին՝ ինչպէս նշանա-
կած եմ Հատորիս 152-153 էջերուն վրայ,
Բաղիւտարի Գեղեղմանատունին մէջ փաթե-
լաւած է ջրհոր մը, որուն արձանագրու-
թեան թուականն է ԹԶԻԸ (թմ. 1728), բոս
պա՛մ՝ սխալ է Տէր Հմայեակ Էքսէրճեանի այն
փաթեմը (էջ 76. Յարեւանի Խակ. Ս. Խաչ
Նզդեղեցւոյ) թէ՛ այս Սարգիս Խալճալցի Ազու-
լեցի էր, եւ թէ՛ ջրհորը կը կրէ 1827 բուս-
կամը : Սարգիս Խալճալցի Կատարացի էր,
նուեւ Հոյրը Մովսննէս, ինչպէս կ'ատանդէ
ջրհորին Արձանագրութիւնը (էջ Հատորիս
153), եւ թմ. «Հայ բժշկական Արձանագրու-
քանութիւն»ը, էջ 52 :

Ա. Խաչի վարժարանին խումար, Աղնիս
բարեկամս գրառէր Պրն. Արամ Անտոնեան
ինձ ցոյց առաւ իր բոլոր եղած նամակ մը, որ
կը յայտնէ թէ ԼՏՈՅին Իսկիւտարի Աւրամի
թաղին մէջ հաստատուած է «Արարատեան
Լեզուաց» անուն բնկերութիւն մը, որուն
նպատակը, Ա. Խաչի վարժարանին յատկա-
գիծութեամբը գրադիլ է:

Այս նամակին ներքեւը գրուած է բաւա-
կան մեծ կակ կնիք մը, երեք շրջանակով
որուն մէջտեղինը կը ներկայացունէ խոշոր
Ժ. գիրը, որուն նշանակութիւնը չի կրցանք
գիտնալ Անտոնեանի հետ¹:

Ժ ին չուրջի շրջանակին մէջ կը կար-
դանք «Լեկերութիւն Արարատեան Լեզուաց»
արձանագրութիւնը, իսկ բոլորովին գուրսը
չուրջանակի՝ «Խոհեմութիւն Սէր Միութեան
Խոնարհութիւն» բառերը:

Բաւական հետաքրքրական երեւցան ինձ
այս կնիքը, ինչպէս նաեւ այդ առթիւ գրուած
Յակոբ Պատրիարքին նամակը. որոնց համար
իմ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ հոս Արամ
Անտոնեանի:

Ամենապատիւ բարձր Սրբազան Տ. Բակսր Արքեպիս-
կոպոս եւ Պատրիարք Տէր ժեռ վեհափառ:

Ձեր Մեծութեան գրած նամակը բնգունեցինք,
որն որ պատուելի Գրիգոր Վարժապետին տունէլիքին
համար հոգալ կը պատուիրէր:

Ձեր Մեծութիւնը գիտէ որ այս բնկերութեանս

Հաւանորէն թմանալու է ժրԱջԱնՌիթիԻն,
ինչպէս կը համարի Հ. Ն. Ակինեան:

աւարէին պայծառներէն մէկն էր Սր. Ռաշի Գալուստան
հին տոնեւոյիցին աւ տալիքին շի պատասխանէ : Քայց
այս անգամ Ձեր Ահմատիւն յատուկ պատուէրին հետ
զտնայէրու պարտաւստութիւններս գիտնուով, ձեր կո-
րեւացի շնորհ եւ աշխատութեամբ՝ նամակիս մէջի պա-
րունական զուգահէր կրգանք հաստատել : զորն որ Ձեր
վեհափառութեան կը ներկայացրնեմք : Այս ցուցակին
ստուգութիւնը՝ ձեր Արարտուն Մեղուպ ընկերու-
թեան անգամք եւ թաղիս պանուպ Աղայք եւ Կեկեղե-
պ անձնակներն այլ կր վկայեն : Բայց այն տոնեւոյից-
ները տանայ եւ գատուելիին տալիքը աւար Ձեր Մե-
ծութեան մարդ տախտական Քուրդնութեան կր կտրուի :

Մնամք Ձերդ Արարտունութեան
Ծառայք ընկերութեան մագաղակներ :

Ի 22 Յունուարի 1866.

Ճիւղի տար

Արտաքին երկու սղակները սեւ յատակոյ են,
զիւրեք եւ աստղերը սպիտակ : Մէջտեղի շնորհակ
սպիտակ յատակ տնի եւ շնի Ժ. տառը սեւ է :

Յնական մեծութեամբ :

Ա. ԱՆՏՈՆԵԱՆ.

Հասարկու 112-րդ էջին վրայ Իսկխատարի Գերեզմանատունին յիշատակութեանը բրած որսհասա, գրած էմ թէ՛ «Աղլուսիք անկրկրայ կերպով անոր սկիզբը 1615 ~ 1620 րոտկանն անկուսն մէջ բնդուեիլ»։ Հարկ կ'ըլլայ այժմ այս թատկանները փափոխել ու տելի հնա-ցունել, համամայն հօնել Խարկուտովն բնդ սրինակամ ռփամաղիւթ յին ցոյց տուամ թատկանին՝ որ է 1588 ինչպէս յիշեցի վերեւ։

Այս Գերեզմանատունին համար բրած էմ (էջ 158), թէ մեր պատանեկութեան մամու-նակ Գառարան մը բրած էինք մեզի եւ երե-կոյնան աքմակարպէն յետոյ խմբովին կ'եր-թոյնէք հան՝ կարգայ ուշի ուշով ու բնդ սրի նակել տապանադիրներ, ստանաւ որ գրելու վարժութեան համար, որովհետեւ այդ Գե-րեզմանատունը շա՛տ հարուստ էր այդ մասին

Այն տանները գերեզմանատան տապա-նադիրներու կարգին եւ հանդիպամ էի, կի-սով հպամամուկ փոքրիկ բարի մը, որուն հակասար փարայ բուամ էր «Պալրէնը Բոսիկ»։ Ըկնորս կամ ճկնալտիւտ Բոսիկ անունը եւ ներքելը հայաստա թատրքեքէնով հետեւեալ շարա տաղերը։

Քի՛մաւ աէ՛մէսին քի պէն իմ
 Պէն սէսլէտիմ քի պէն իմ
 Հէր քիմ քի աէրաւ քի պէն իմ
 Օլուր նիսէլ'քի պէն իմ։

1841։

Շա՛տ խմաւորալից մանաւանդ խրատա-
կան ինձ երեւցած էին այն տղերք , որոնք
Հոգարտութեան , պտուղութեան պէ՛մ պեղեցիկ
քարտղակ էին՝ այսինքն .

Ոչ որ չ'ասէ թէ ես՝ «ԵՍ ԵՄ»
Ես ասացի թէ ես՝ «ԵՍ ԵՄ»
Ո՛վ որ ասէ , թէ ես՝ «ԵՍ ԵՄ»
Կ'ըլլայ ա՛յնպէս ինչպէ՛ս ԵՍ ԵՄ :

«Ես ԵՄ»ը Հոս , անձնապատմութիւն կը նշա-
նակէ եւ Համաձայն է Ռազմասին այն նշանա-
ւոր խօսքին՝ թէ «Տեսի՛ գահձատու իբրեւ
գնայրս Լիբանանու ամբարձեալ . անցի ընդ
երէկս եւ ահա ոչ եւս էր» :

*

Եւ սկսայ ընդօրինակել «Պայրքօր Մօսի-
կին» այս յայտ պեղեցիկ տապանադիրը . պի-
րերը ստից կոխան եղած պրէժէ տրուած
էին , բայց կարողացայ ամբողջովին կարգալ
եւ միտքս կը պահէմ ցարդ : Ընդօրինակած
ժիջոցիս ծերուկ մարդ մը եկաւ քովս . «Ինչ
կը գրես՝ տղաս» , ըսաւ . «Ես տապանադիրը
կ'ընդօրինակեմ» , ըսի . «գիտե՛ս քէ ո՛վ էր
տակը քնացողը , Հարցուց , «ոչ» պատաս-
խանելի . «քսեմ քեզի միտքդ սրտէ՛ , կրկնեց .
«Պայրքնը Մօսիկը , Իսկիստաթի ամենէն գո-
րաւոր եւ քաջ տղան էր , Յո տարեկան չի կար-
եքք մեռաւ , քարը ուտէր կը մարսէր , բայց
շա՛տ կը խմէր օղի . 'ես չեմ մեռնիր , 'չի
պիտի մեռնիմ . կ'ըսէր , եւ օրին մէկը նանչ

որ հիտար խածաւ ու հիմնդ վիպ որսուաւ մէջ
մեծաւ ընկերսիւնը այս քարը դրին վրանս :

Որքեր լեռաց էրք ույն Պեքեղմանաւան
մէջ էր պատկէի , պատահեցայ որ իշ ճապա-
նաքարի մը աւելի չին , որ կը կրէր վերայ-
գրեալ նոյն վերաառաթիւնը : Եւ էրք շ . 'Ա
Լէրիչան իւր « Խոսակամ » չբառարակեց , ա-
նոր Վերդ Էջին վրայ տեաւոյ՝ ճապանադրին
մը , որ վերջիչան իս պեթէ նման էր փոքր
ինչ տարբերութեամբ , զոր կը նշանակեմ իշ
լեռաց :

Ըստ այսմ լոյսնի կ'ըլլայ , թէ բաւական
չին առեւնի չեղինակութիւն մ'է այս ճապա-
նադրըք եւ շատերու կողմէ պարմանաւան իր
գեղեցիկ նշանակութեանը համար ,

Բերա Շիրչիի Լեզուային Պեքեղմանաւան
նին մէջ ալ տեսած եմ նոր շիրիմ մը , որուն
վրայ « Վալլէնր Մուկի » ին ճապանադրին
շոյերէնը փորագրուած է , ինչպէս նշանա-
կած եմ վերեւ :

•

Լէրիչանի յիշատակածը կը վերաբերի
Պեքեղման Խոսակամն մեծաշարունակ բարերարի
մը որ Բոտրառի մէջ մեռած է մեծ . զարուն ,
եւ որու մասին Խոսակամի շեղինակը կը գրէ
հետեւեալը (էջ 474) .

« Ինչ եւս Պեքեղման մականունն Ոսկան՝ զորն եւ
խորադիտազոյն ըստ աշխարհի , նշանաւոր եղեւ փոք-
րամտութեամբ եւ մեծազորութեամբ ի նոյ կաստան
ի կէս մեծ . զարու փախանեալ ի Մաարաւ , այն՝ որ
որի տեղանք կամարի ի վերայ գետնն եւ գետնն »

տիմանեաց քաղաքէն ստեղծագուն շինեաց ի Մամբան
 ցեղջ։ Սա շտա ի մեծէ պատարէ ստացանեացն՝ կտա-
 կեաց 131-133) սասիքի կաթսադիկէին Ս. Պետրոսի Հոգի
 ժող. նորոգման եւ իշխանին Վ. Ս. Երաստակմի Ս.
 Փրկչին. 191000 Մշոյ Ս. Կարապետին, այլ եւ՝ 191041
 Մէքէի մոյժմանաց, եւ ի հարցանել խոստովանահարն
 եթէ ընդէ՛ր ստեղծագոյց՝ մասն այլապէս չեն. ասաց-
 քեա ալի (գերեզմանի) կանքիւմ միլիոն մի վաստիկիւ
 եմ. քող ալ ալ անք. եւ ի վերայ տապանին եւ ար-
 ձանագրիւ ուղարկեալ ի գիծանեա նախանձորցաց ի բաց

Եւ կ'ասէի՝ Եւ եւ եմ, պաւ ալ կ'ասեա՝ Եւ եմ։

Արա՛ ընդ որ Եւ եմ, զաւ ալ կ'ընես զոր Եւ եմ։

Այս Անձի մասին եւ այլ գրած եմ, իմ
 շնորհ ընկալիւմ Արմանագրաբանութիւնն տ-
 նան ուղիատու իմանեա մէջ՝ Վեներելի 1961,
 էջ 57-58 Կարեւոր տեղեկութիւններ քաղե-
 լով, Կաթիւիայի Հայ եկեղեցւոյն Վահանայ՝
 Տէր Կարեղին ինչ Կիրակոսեանի շնորհիւ,
 Տարեցոյցի 1928ի Հասարին մէջ բրած Հրա-
 տարակութիւնն. Կեղեցիկ է այն՝ իր կա-
 րեւոր նշանակութեամբը։

Երկրորդ Հասարիս 196 Տ17 Էջերուն
 վրայ Ս աղաքիս Իպիր ճէպահիրանի Սրա-
 գրութեան քաղած տնտեսականներու ցու-
 ցակին վրայ Կարեւոր կը համարեմ յաւելուի
 եւ հետեւեալները։

1) Երաստակմի Վ. Ս. 191000, ամսացրի 1961
 Սարբիի իմին մէջ՝ էջ 122-123, Մետրոպ
 Ար. Նշանեան՝ Սինոս Ամպիցի պատրիար-
 ժին ինքնադիր ու անասիւր Սրայրութեան
 քաղելով կը յիշատակէ, թէ Վերիպար Կանցի
 նախատակը Կարմայ Կամ գիւղէն էր. 20 տո-

րեկան, որ հատառքի համար է Պոլսոյ մէջ
կը գլխատուի 1682 Մայիս 19ին: Հետեւեալ
օրը՝ Մայիս 20ին Պէտրոս վարդապետ Յոգրոշ
տալով Հաստադաշին (Գանին) կը յաջողի
ծովը նետելէն փրկել նահապետին սարսփեր,
զոր կը տեսնի կը բազէ Պալրէյ իսկ տնօր
Գլուխը Մինաս Ամդեցին կ'առնէ ու Սասնա-
բիւլ Ս. Գէորգ եկեղեցիին աջակողմեան խո-
րանին սեղանին ներքեւ իր ձեռքով խորշ մը
փորելով յատուկ արկղի մը մէջ գրչն հոն կը
քաղէ»:

*Սամաթիոյ եկեղեցիին պատմութեանը
չամօք լոյս կ'արեւոյր է Մինաս Ամդեցիի այս
յուշադրութիւնը: Այս նահապետի մասին
Հրաչեայ Աճառեան ալ պրած է բայց ոչ՝ Ամ-
դեցիի ոչ ու «Հայոց նոր վկայներ», Բ. Հա-
տար, էջ 174): Ինչպէս նաեւ Մկրտիչ Աբր.
Ազատեանի իր «Միաբանի եւ պղծութիւն Ս
Երուսաղէմ» աշխատութեանը մէջ (էջ 286):*

2. *Սարգիս Դպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան
ալ կը լիջատակէ նահապետներ, պրկով:*

1. «Մայրաքաղի Աստուածատուրն նահապա-
կեցաւ Հայոց քովն ՌՆՊԻ՝ յունվար Ժ
Էրեֆչաքի (այսինքն 1150 - 551 - 1710),
որոյ զպատմութիւնն զքեաց Տիրացու
Պողտատարն նառաղէս եւ երկար զով Բ
ասաց վերան՝ չափեալ ոտիւք»:
2. «Բահեանի Խաղոսպ ամիրային խղիւղի
մահն, Հայոց քովն ՌՄԱ յուլիս 5 (որ է
1201 + 551 = 1752)»:

Վատարդ իւրի ձեռնութեամբ յարուստ թիւններու
կարգին հարկէ և յաւելուի, թէ այդ զիւրին
մէջ կը բնակէր նաեւ երեւելի օրէնսդէտ եւ
թուրք պետական բարձրատեսիւնն պաշտօնեայ
Շահպապ Կարապետ Էփէնտիւն, որ մտնանա-
ցած կը կուսուժեաններու ազգկան հետ եւ
ունէր զաւակներ :

Տիկին Շահպապ Լուսմայ, ինքնահասան,
մանաւանդ իր մայրական պարտականութիւն-
ներուն մէջ յոյժ թերացող, կ'առնէ կը քաշէ
օրին մէկը եւ կը բաշտի ծնողացը քով .
Ամուսինը շատ կ'աշխատի կարգի բերել կինը,
բայց չի յաջողիր, որով Շարահատ կը ստի-
պուի դիմել օրուան Պատրիարք՝ Ֆարութիւն
Արք. Վեհապետեանի, եւ պահանջել մամու-
նաբուժութ, որ տակաւին արտօնուած չէր
էջմիածնի կաթողիկոսին կողմէ :

Ֆարութիւն Պատրիարք իր բնածին խիստ
բնաւորութեամբը «Ա՛շ, Ա՛շ, չիլլալ» կը պա-
տասխանէ :

Շահպապ Կարապետ կը պնդէ, Պատ-
րիարքին ալ կը պնդէ ա՛յն ատտիւնն որ խոն-
դիրը երկուքին միջեւ կուսի մեւ կ'առնէ :

Շահպապ Կարապետ դուրս կ'ելլայ Պատ-
րիարքին քովէն, բաւով որ չի կրնար իր պա-
տկները անխնամ մեծցունել, ուստի պիտի
երթայ ինչպատու ուրիշ կրօնքի մը դիմել մե-
րամուսնութեան համար : Այս խոսքին միայ
Ֆարութիւն Պատրիարք կրակ կը կտրի, ու
նոյն շարթուան կերակրի օրը հրաման կ'ար-

ձակէ բոյսը եկեղեցիները ու հրապարակաբանադրել կու տայ Կարապետ Շահպատկը :

Կարապետ Շահպատկ խորատէս ազգուսած ազգային այս անյուսը եւ խայտառակ որոշումէն Վորուն գլխաւոր պատճառը եւ թեյազիրը որուն ըտպարական ժողովին Ստեհապետը եղած է կ'ըսեն , կ'երթայ կը թրքանայ եւ կոշուի Ալի Շահպատկ :

Այս յիմարական արարքը տեղի ունեցած է 1887ին , եւ Ազգը Կարապետ Շահպատկ կորսնցուցած է մեծ անձ մը , որ Վարդար ըլլալու համար պէտք է խոստովանիլ թէ ժինչեւ վերջը Հայ մնաց , եւ մինչ ուրիշ Հայեր 1895 եւ 1896 Հայկական աղէտներու ժամանակ ունեցան շատ վատ , կեղտոտ ընթացքներ , Ալի Շահպատկ մնաց թունդ հոյասէր եւ ձեռքի տակէ ալ ոգուտներ ունեցաւ Հայաջորդը կասեցունելու համար :

Կարապետ Շահպատկ Հօրեղբայրն էր՝ մեր գրող խաւսիներէն Տիկին Չարուհի Պահրիի : Ահապետը եղած է Փարիզի Հայկական վարժարանին :

*

Մանսթապրու թիւներուս վերջակէտին հասած կը ստիպուիմ ներպուծիմ խնդրել , այն յարգայ Հեղինակներէն , որոնք իրենց Յօրէկական Երկասիրութիւններուն մէջ Մանսթապրութիւններէս մասեր առած ու չիշտն են եւ ես Յատաջարանիս մէջ անոնց

հրատարակութիւնները չէմ կրցած նշանակել, որովհետեւ չունէի դանօնք:

Ասանք են՝ բացի արդէն լիշտներէն:

1. Une page tragique de l'Histoire religieuse du Levant Par le Père H. Rioulet, Paris 1929.

2. Յոսմեայ Զոքիլեանի Բիշտակարան Պատրք Բէօլի II Աստածածին եկեղեցւոյ եւ ճամբան վարժարան: Գրեց Պէտրոս Կարապետեան Կ. Պոլիս 1934:

3. Հարիւրամեայ Զոքիլեանի Մայր եկեղեցւոյ: Գրեց Յակոբ Վարժապետեան, Կ. Պոլիս 1938:

4. Բիշտակարանի Հարիւրամեայ Զոքիլեանի Պատրեան-Վրապետեան վարժարանի Գում-Գարսի: Պէտրոս Կարապետեան, 1933:

5. 1200մեայ Զոքիլեան II. Յովնանէն եկեղեցւոյ Նաոյր-Գարսի: Գրեց Արիստակէս Բահանայ Հիտարլեան, Կ. Պոլիս 1929:

6. «Հարիւրամեայ Զոքիլեանի Պէզնեանի Մայր վարժարանի» Խմբագրեց Թ. Աղառեան, Կ. Պոլիս 1930:

Երբեւ վերջարան այս երկարարան Մանթապրութիւններու, պէտք կը գտամ յայտարարել թէ՛ երբ աշխատութեանս II. Հատորը լոյս տեսաւ 1915ին, փոխացի՝ Պարան Առաքել Ասրախան Բարեկամիս խորհարդովք, զայն ներկայացանել Թիֆլիսի Ղուկասեան Մրցանակին, եւ առ այս՝ չինոյ օրինակ յղեցի Թիֆլիսի Առաջնորդ Սեփրայ Արքե-

պիտեղութիւնն որ իր Լճ Բայիս 1517 թուա-
կուն նամակովք կը յայտնէր թէ զայն պիտի
ներկայացունէ Բրջանակի Հանձնաժողովին :
Իսկայն վերահաս զէպքեր արդելի եղան սոյն
մրցանակարաշխու թեան :

Նոյն ատեն դարձս ներկայացուցի նաեւ
Կ. Պոլսոյ Իզմիրեանց Բրջանակի Հանձնա-
ժողովին , որ զայն յանձնած էր Գէորգ Լեւոն-
նեանի ղննութեան . Բրջանարաշխութիւնը
տեղի չունեցաւ սակայն , ընդհանուր պատե-
րադմի պատճառաւ :

Իսկ արդ Երբ ասկան վարդապետ, Խաթու-
նեան Պարեգին Երթեպիսկոպոս եւ Էշառ Եպիսկոպոս
ու Բարդէճ վարդապետ 1595ին եկան Պոլիս իրրեւ
ղատուածուր՝ Խաթիւն Կաթողիկոս Իզմիրեանի
Էջմիածին աստֆնարդելու , եւ շորան ալ ղանկցս չիւր
եղան ինձ ժամ :

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

- Արևիկան Անտոն 206
Արքաւհամ սրբի Սարգիս
Խալֆայի 269
— քհ. Պալաթցի 59, 65
Աղապեան վարժարան 167
Աղամ Զորեպան 143
Աղամեան գերասանապետ
150
— Յակոբ 98
— Տիգրան 47
Աղաբիա Սանեցի 194
Աղնասորեան Յովհ. 77, 80,
138
Աթանաս քհ. 60
Ալաթնեան ընտանիք 160
Ալեքսանդր Գրիգորիա ար-
քեպ. 80, 91, 148
Ալէմտաղ զ. 154, 162, 165
Ալէքսան Կթաւի 95
Ալպոյաճեան Արշակ 204—
269
Ալփան սարայի Բ. 418
Ակինեան Հ. Ն. 192—195,
240, 270, 273
Աղանեան Գիւտ քհ. 146,
253
Աղասեան ընտանիք 176
— Նիկողոս եպ. 91
Աղաւունի Սահփ պատ-
րիարք 5, 44, 162
— Մկրտիչ արքեպ. 26,
36, 38, 165, 279
Անէմեան Արքաւհամ քհ. 75
Ամուճայ Գասպար պպիր 37,
39, 40
Ալփաղեան Եղիշի վրդ. 173
Ալփան սարայի Բ. 418
Ալփատեան ընտանիք 138
— Սահակ արքեպ. 138
Անանիա պատկերահան 203
Անտոն Զէլէպի 198, 199, 201
Աշնանեան Պոպոս 296
Աշրղեան Խորէն պատրիարք
97
Առաքել Թաշճի պաշի 138
— Սիւնեցի 190
— տիրացու 98
Առաքելեան վարժարան Բ.
121
Ասատուր վարժապետ 116
Ասլանեան Գիւրգ 283
— Կարապետ 120
— Ստեփան բժիշկ 20, 45,
66
Աստուածատուր Մալղա-
րացի, նահատակ 279
— պատրիարք 30, 34, 145
Ասքանաղ Միհրան 175
Արամեան Յովհ. 126
— Գրիգոր քհ. 60, 61
— Վարժարան 174
— Տպարան 52

- Լերիտաակէն Թափաղէիւան Գարազաշեան թոյրեր, զեւ
 տրքեայ. 365, 391, 112 Բառանուհի 159
 — Երամիւտ 128 Գարեգին թՀ. 60
 — Երէց Վրիշ 220 Գարթալ զ. 288
 — Հայրապետ 165 Գափաժաճեան Կարապետ
 175
 Լըշակ Թաղսր 129 Բնասներ 160
 Լըսոսեան Տիգրէն, զեքաւ — Բիժոն 47, 48
 — սանուհի 159 Կէսրց Լիւժմապղի, զար-
 Լեւարթ պատրիարք 54 ժապետ 165
 Բարգէն եպ. Է. Կաթ. 38, — Ղափանցի պատրիարք 28
 11 — թՀ. 75
 Բազրատունի Հ. Լըսէն 122 — Գ. Կաթ. 107
 Բաղլաճեան ԼԿրաիշ 48 Գըզըլ առա 200
 Բարթալիմէոս թՀ. Բ. 416 Գըլճեան Գր. 12
 Բիւմիշեան Նշան 164 Գրեւը կրդի 201
 Բոնգիբո կրդի 203 Գանէկիւի Բնասներ 201,
 Բրիժոթ Կաթիկ 205 206
 Գարբիւլ Լիկնցի 214 Գաղգիսեան թ. զ. 209
 Գաղապետ Թաղսր Բաշա 89 Գալուճեան Լըմոց, եքա-
 Գալճեանեան Հ. Վ. 24 ժիւտ 77, 98
 — Գնէլ եպ. 173 Գուշակեան Թորգոմ աք-
 Գալուստ զարգապետ 216 ժեպ. պատրիարք 91,
 — ախալա 97 126
 Գալիֆայեան Լըրուսի ժապ- Գրիգոր Դարանապղի 25, 424
 Բապետ 296 — Խաժակցի, պատրիարք
 Գանաիլի զ. 265 34, 175
 Գաղաւստ Բալեան Լըր. Բ. Կանցի, ՆաՀատակ 278, 9
 75 Կէսարապղի, պատրիարք
 Գաղաւստիւան Հ. Լ. 176 24
 Գաղաւստ Լըրուսի Բ. Գ. Եղիպակիւր պատրիարք
 Գաղաւստ Լըրուսի Բ. Գ. 34, 42
 Գաղաւստ Լըրուսի Բ. Գ. Գալուսէր, պատրիարք
 Գաղաւստ Լըրուսի Բ. Գ. 24, 142
 Գաղաւստ Լըրուսի Բ. Գ. — Գաւաճեան 34
 Գաղաւստ Լըրուսի Բ. Գ. — ախալա 116—117
 Գաղաւստ Լըրուսի Բ. Գ. — թՀ. Լիւժմապղի 165

- Գրքիցորիս Վ. սրբի նրե- նրեմիս հայ. 13
միսյի 257 նրկանեան ընտանիք 140
- Գլխան միս պատրիարք նրսանեան վարժարան 158
173
- Գոստանեան Ահաթիս 141 Զամպարս բաշա, բժ. 182
Զապէլ Առաքել (Սիւպի),
գրադիտուհի 47
Զարգարեան Պիմէն 260
- Դանիէլ Սուրճանցի կաթ. Զաքարիա Վանկցի, պատ-
192 բարք 23, 144
Դանիէլեան Էկրաւս հայ. 76 Կաղզուանցի, պատ-
Դաւան կղզի 200 բարք 506
Դեղիփեան Պոպոս 120 Զաքարեան Գր., շաքաղէտ
Դիանեմոս ք. 201 130, 175
Դուրեան Եղիշէ, պատ- Զարայեան Բեդարոս, պա-
բարք 36, 97, 126 տուէի 122
— Ղևոնդ հայ. 36, 41
— Սիւրան 46, 47, 126
— Յարսթիւն 46, 140
— Պետրոս 46, 140, 150, 170
- Եղգմանեան Սարգիս 156— Էդնայեան Գարրիէլ 88
158 Էթ մէյտանք 6 417
Եղգմուր սղլու Միքայէլ Էյուզ զիւզ Բ. 419
210 Էպիեան Արք. ք. 14, 75
Եղգույ առիւտ, հաս- Էսայեան ընտանիք 158
տակ 270 Էսմէրեան Նիկոլոս բժ. 184
— Սեպուհ 121
Ետար առա 195, 200 Էտիլեան Յակոբ 127, 176
— վարժարան 176
Էդեանեան Յովհ. հայ. 36 Էքսէրճեան Գառնիկ 121
— Զմայեակ ք. 42, 57,
61, 68, 71, 104
Էդիս մարգարէ հիկեցեցի Էսէլեմար 121
Բ. 420 Էփէիցի Միքայէլ 144
Էդիտուր կաթ 221 Էսէլէի Կոյսորուհի 160, 167
- Էսայեան Կարապետ վրդ. Էսկաթ պաշի Գրիգոր 138
124, 125
- Էրեմեան Արք. բաշա 9, 10 Թադիսեանց Մեսրոպ 114
— Դէորդ պէլ 11 Թաքթեան Պոպոս պատ-
— Կարապետ պէլ 11 բարք 97

- Թէոզոս Ա. Կայսր 191
 Թէոզիկ 47
 Թէքֆուր սէրայի Բ. 418
 Թրեկրբեան Յակոբ 12
 Թրեկարեան Պետրոս 5
 Թրեւեան Բասկալ 47, 121
 Թղլեան Սրապիոն 47, 122, 184
 Թորղոմեան Գէորգ 45, 126
 Վահրամ 20, 53, 89
 Թորոսեան Հ. Յովհ. 176, 247
 Վարժարան 176
 Թաքթ պահչէ 3
 Թրեանց Վերասան 159:
 Փամհոշենէր Ս. Խաչի 94
 Իզմիրլեան Մատթէոս պատ-
 րիարք Էւ Կաթ. 11, 36,
 49, 82, 155
 Ինճինեան Հ. Ղ. 3
 Իւթիւնեան Կարապետ 45
 — Սեպուհ, ԲԺ. 126
 Իսակիւտար 270
 Լեւոն Չ. Իմաստասէր 204,
 Բ. 418
 Լեւոնեան Խաչիկ 25
 Լուսթֆեան Թադէոս քհ. 47,
 165
 Պարեգին 47, 121
 Վարդան 47, 151
 Տաճատ 47, 121
 Կոստիարակ 121
 Խալֆայ սղլու Կարբիկ 210
 Խանճեան Լեւոն 98
 — Կարբիկ քհ. 98
 Խաչատուր Աղթամարցի
 Կաթ. 92
 Խաչատուրեան Պարեգին
 Էպ. 91
 Խաչատրի Պողոս 210
 Խաբիւլ զ. տե՛ս Կարթալ
 Խորէն քհ. խուլ 90
 Խրիմեան Խորէն 88, 89
 — Հայրիկ 18, 19, 84, 87,
 97, 127
 Խոնասարեան Պետրոս 121
 Օղսէն 130
 Խոնիկ Կիւլեան Մեղքոն 266
 Խալեան Մինաս 175
 Կապուտիկեան Յովհ. Էպ.
 91
 Կարապետ Ուլենցի Կաթ.
 34, 41
 — Պալաթցի պատրիարք
 76, 84, 147
 — Ձէլէպի 75
 — քհ. Սարք 56
 Կարապետեան Պետրոս 140
 — Վարժարան 140
 Կեօսարեան Գէորգ 234
 Կէօքնեանց Թովթաս 152,
 153
 Կիրակոս Երեւանցի պատ-
 րիարք 33
 — Սիլիւնի պաշի 138
 Կիւլլէկեան ընտանիք 176

Կիւրճեան Մելքոն 47, 128,
158

Կլաւմանի Գաւթ 13

Կղեմէս Գալանտ 53

Կոստանդիանոս Կայսր 168

Կուկուեան լսարան, Բ.
417

Հաննա. վարդապետ 271, 2

Հաճի Թադւոր 49

Համազասպեան վարժարան
174

Հայկազեան վարժարան 5

Հարենց բնտանիք 176

Հինգլեան բնտանիք 139

Հէյպէլի կղզի 200

Հիւսար գրպի 7

Հիւնքար Իսկէլսի 7

Հիւնքարպէյնտեան Յովհ.
Քհ. 174, 184, 224

Հիւսիսեան 13

Հիւրճիգեան Հ. Եղ. ար-
քեպ. 122, 123

Հրաշեպ Տիկին, գերասա-
նահի 159

Ղազար Աւրաստացի պատ-
րարք 231

Ղազարոսեան Քրիստոս-
տուր 129

Ղ. յմաթ Իսկիւտարցի 42,
142

Ղուլեան Մարիամ 153

Ղուկաս Վ. Խարրերդցի 38

Ղուկասեան Ղուկաս 60,
137, 165

Ղուկասեան Նշան 137, 152

Ճանիկ ամիրայ 5, 204

Ճարեան Հ. Բ. 176

Ճեմարան վարժարան 44, 45

Ճերմակեան ՄԼարայ վրդ.
91

Ճիվանեան Նշան 105, 112

Մալաթեան Գալուստ 139

Մալէզեան Յովսէփ պա-
տուելի 120

— Վահան 120

Մալուսեան Գ. 21

Մակար կաթողիկոս 39

Մաղաքեան գերասան 159

Մամբրէ Լալ. Երուստղէմի,
Նկարիչ 91:

Մանթաշեան Աղեքս. 174

Մանուէլեան Յակոբիկ 44,
45

Մանուկեան բնտանիք 176

Մամբրէօլոզ վանք 2

Մատակեան Գայիանէ 132

Մատթէոս Մարք կաթողի-
կոս 262

Մարկոս վրդ. 91

Մարտիրոս Անդրի 214

Մարտիրոս Թուղլուճի 7

— սրկ. 78, 82, 93, 99,
116

— Քհ. 60, 93

ՄԼարայրեան վարժարան
140

— Մկրտիչ 140

Մելիքեան Մկրտիչ 120

Մելիքեան կաթ. 25

Մեարայ արքեպ. Տէր-Մով-
սէսեան 283

- Իւերկերիոսեան Պատարկէլ Գարսթիւն սրդի Բառաս
 18 | Ժառարքի 43
 — Համապիւս Բ. 421 — քհ. Վատրդիւդի 174
 Իէնէվիէիւն Է. Գ. 134 — պատրիարք 150
 Իիւսոս Ամթեդի 262, 270 Ամփակիմ քհ. Վարթաշի
 — Զեքարդ 86 210, 213
 Իիսաքեան Խաչատուր պոետ Թովհաննէս Ակնցի 214
 — Լա 44, 54, 90, 117, — պատրիարք Կ. Պալսեցի
 122, 7, 138, 140, 175 15, 146
 Իիւրպէլ Զորաբէլ 105 — Խուլ Կ. Պալսեցի 24, 25
 — քհ. Ալէմատարի 185 — Կուրա Կ. Պալսեցի 20, 42
 Իիւրպէլեան Իիման 121 պատրիարք Երաստղէմի
 Իիւքէ Զկարիշ 135 109
 Իիւքէլ Աննէլա 128 Կեաբարցի 154
 Իիւրբէան Ընտանիք 140 — Զէչկիկ Կայսր 169, 181
 Իիւթարեան վարժարան 176 — Զուգայեցի, քմ. 195
 Իիւթար վրդ. 236 — Պատմանի 269
 Իկրեան Թովհ. քհ. 51, Բաթրանեան աւանանդ 88
 127, 128 Թուան Ակնցի 48
 Իկրուիշ տիբացու 186
 Ինանեան Գեորասան 150 Եւպիան Թովհ. տիբաց
 Իսփաւ Կաթ. 24 243, 245
 — քհ. Արարկեբարցի 46 Եւպիան Թովհ. պատրիարք
 Իսրաւանեան Եղիազար 120, 34, 81, 108, 231
 1, 131 — Գեորասան 150
 — Խաթուի 172 Եւրպէլ Խորէն տիբաց.
 — Կաբապետ 172 18, 91
 — Իւլիթիսեղէկ Կայ. 92, 173 Եւրսէս Պարթեւ Հայրա-
 Իրմբեան Թար. 50, 4, 126, պետ 189
 158 | — պատրիկ 190
 Իւրբահամ քհ. 73 — Վ. Պալսեցի 74
 Իսսիկ պալլարի 275, 6 Եւրսեան Գր. 138
 Իսրիկ Կայսր 170 Եւրսիսի Կղզի 193
 Իսկուր Կաթ. Զուգայեցի 33 Եւրշապուհ Գարսիէլ 121
 — պատրիարք 201, 275 Եւրշաւեան Ընտանիք 133,
 — սրդի Եղիազար 205 149
 | Եւրշաւա քհ. 25

- Ներդրում մահաւանդ 205
 Նշանեան ընկեր 4
     Էսթէն 4
 — Բնարայ արքեպ. 257
 Նորաստեղծեան Գարբրէլ
     175, 200
     Գրիգոր 149, 200
 — Թակոր 200
 — Թիմոն 200
 Նուարդ Տիկիւն, զեքանա-
     նուէր 150

 Շահինեան բնական 100
 — Բերտիլ Բ. 421
 Շահպաղ Կարապետ 280, 1
 Շիրզեան Պետրոս 207
 Շիւմանեան Ղեւոնդ եպ. 98
 — Բազար 98
 — Շ. Վ. 170

 Ոսկան Պետրոս 277, 8
 Ողորդիկեան Խաչիկ 47,
     151
 Ունեան Ըրիկ 29, 30, 174
 — Բաթում 29, 174

 Չամբրան բնութ 57, 150, 161
 Չամբանեան Տերոյենց 44,
     50, 123, 120
 Չամչեան Շ. Բիք. 20, 124
 Չարխաւան Ըրմաշի 187
 Չարխաւանեան Երանոս զե-
     քանան 120
 Չիլիեան Շամբարձում, զ-
     պարպ 98
 Չիլիենիկեան Փեղբակ, բմ.
     126

 Չիլիենեան Եփրեմ 155
 — Եսթուիլ 155
 Չուշանեան Բաթմ. պատ-
     րիարք եւ կաթ. 46, 102,
     120
     բնական 100
 Չրաքեան Թակոր 120
 Չալաքեան բնական 100
 Չորէյի Նիքոլա 205

 Պալեան Գր. 77
     Կարապետ 44
 — Թակոր 122
 — Նիկոլա 132, 149
 — Բարդիս 167
 Պալլիսի պալա Էլիզ 161
 — Բիւնա 161
 Պանրի Չարուշի 281
 Պապաստար եպ. Կ. Պալ-
     սեյի, բն. Երանոս
     զէմի 148
 — Խիլիսի 75
     արքայութ 270
 Պապաստարեան Բնարայ բմ.
     47, 50
     Գարեգին 47
 — Բիւնա 47
 — Թան 47
 Պատմանեան Շապի 6
 Պարտիզպանեան Խաչատար
     14
 Պետրոս Կարկասեյի կաթ.
     25
 Պետրոսեան Եսթմի 207, 8
 — Եփրեմ 207, 8
 — Իսկուշի 207, 8

- Պէղնէան Յարութիւն ամի-
րայ 77, 220)
- Պէնգաս Ռեմէտ եկարիչ 33,
80, 135, 149
- Պէնթիկեան խորում ևայ 4
- Պէլլիբեան ընտանիք 139
- Պէլբան Ռեմէտի թմ 45
- Պէլբադ դ. 3, 264
- Պէնիկեան Ս. պէրասան 156
- Պէլիքիմալիեան Սկրտիչ 7,
22, 124, 164
- Պէրզիբեան վարժարան 133
- Էււտիս 12, 29
- Իւթէոս 156, 159
- Գրիս 207
- Պիւրզիբեան Բարդադ թ.
165
- Պուրաս թ. 186, 187, 197
- Պալիկեան Պոդոս 47, 151
- Պոդոս Վ. Թաթաթեցի 23,
28, 148
- վարժարան 104, 110
- պատրիարք Երասանցի մի
213
- Կ Պոլսոյ 256
- Բ. Պարթալի 210
- Բ. Կաղզուանցի 216,
217
- Պոլաճեան Սահար 120
- Իւթէոս Էրամիչա 37
- Իշուանի պէրասան 159
- Թուսինեան թմ. 21, 44, 182
- Սաղապեան Աբր. եկարիչ
119, 149
- Սահակ Գառնեցի կաթ. 24
- Սահակեան Հ. Բ. 176
- Սաննաքնեան Սկրտիչ թմ.
184
- Սարգիս պիթի Սարաֆ Յով
հաննէական 4, 12, 279
- Կաղֆոյ կատարացի 15,
16, 76, 152, 290, 721, 2
- պատրիարք 84, 109, 147
- Կասմեցի 270
- Սարգիսեան Սերափէլ, Բ.
421
- Սարսիան Առաքել 243, 282
- Սեթեան Գր. թմ. 13
- Կարապետ թմ. 13
- Յովհ. ևայ. 17, 55
- Յովհ. Դանաստեղծ 175
- Սեբաբեան Սահար պատր-
իարք 84, 105, 109,
111, 114, 118
- Սեթիլիչե թմ. 21, 44
- Սեթիլիբեան Սով. ամիրայ
16, 44, 77
- Սէրամիլ վոյր 58, 180, 165
- Սէմէրնեան Ճեմարան 48
- Լեւոն 18
- Սարգիս 180
- Սէֆիբեան ընտանիք 149
- Սիմեոնեան Յ. Գ. 7
- Սիմէոն կաթ. Երեւանցի
210, 252
- Սաղիսարոս 100
- զպիթ Լեհացի 103, 194
- Սիպիլ անա Զապէլ Առա-
տոս
- Սիսակ պէրասանապետ 21,
156
- Սիփիլ ատոս 195

- Սիրանյւլ զերասանուհի 159
 Սիրմէկան Աբաւաւազդ ար-
   քեզ. 270
 Սկսիւն և
 Սմբատ Բաղրատունի, Բ.
   418
 Սմբատեան բնասնիք 160
 Սուրբ Աստուածածին եւ Ս.
   Թադաւոր եկ. 174
 — Աւթանոմ 180
 — Սրկոտատան Առաքելոց
   եկ. 13
 — Լեւոն եկ. 177
   Լուսաւորիչ եկ. 16
   Խաչ. եկ. 18, 24, 57,
   114, 115
 — Կարապետ 23, 30
 — Հռիփսիմեանց եկ. 11
 — Մինաս եկ. 33
 — Յովսէփ եկ. 13
 — Ներսէս 189, 190
 — Նիկոսայոս եկ. 3, 4, 33
 — Նշան եկ. 162
 Սպանդարեան վարժարան
   176
 Սրապեան Հ. Ս. 13
 Սրտանձուկանց Կարեզին
   եզ. 91, 173
 Սուպա. Բարսեղ 267
 Վահան Վ. Պարտիզանցի 23
 Վազէս կայսր 193
 Վարդան կայսր 203
 Վարդապետ Եանոս զերա-
   սանուպետ 55, 159
 Վարժապետեան Ներսէս
   պատրիարք 9, 80, 97,
   112, 127
 Վրթանէս զրգ. 101
 — Քէրզազ 51
 Տադաւորեան Ն. 175
 Տաճատ քչ. Ս. Խաչի 65,
   68, 83
 Տայեան վարժարան 133
 Տաղուտեան Անան 12
 Տառեան Խակոբ 266
 Տէր-Յակոբեան Նշան 126
 Տէրպեկեց Ասոմ 54
 — պատուելի, տե՛ս Ձա-
   մուսնեան
 Տէր Սահակեան Հ. Կ. 179
 Տէրօքմէճեան Միհրան 121
 Տէրատուր զրիչ 220
 Տէրպեան Հ. Ա. 176
   Հ. Յ. 176
 Տիւզեան Գր. 12
   Կարապետ 223
   Միքայէլ 12
 — Մկրտիչ 12
   Յակոբ 221
   Թովհ. 222, 223
   Սարգիս 12
 Տիւրկէրեան Բարսեղ 47, 121
 Տոնեք արկ. Թովաթցի 270
 Րէսալէն Միքայէլ քմ. 12
 Փանոսեան Առաքել 74
 — Կարապետ, Խաթաղիք
   130, 167
 — Կարապետ, շիրմաշէն 73
 — Պետրոս 73

- Փափազեան Էսքրաքսէ 118
 — բնականիք 100
 — Ք. Մարտիրոս 129
 — Յարութիւն 135
 — Յազ. քհ. 132
 — Յովհ. Վրդ. 91, 122
 Վ. գերասան 159
 — Սահփան 7
 Փէշիբանեան Յորէն քհ. 47, 56
 Փիիկոյցոս կաթ. 186, 189, 196
 Փիշիբեան Կարապետ առ-
 ժիբոյ 160, 163
 — Միքայէլ առ ժիբոյ 77, 78, 135, 149
 — Նշան 101
 Փարմուշալ Միկայէլ փա-
 շայ 90
 Փոքունիան Զաքարիա պատ-
 ըրարք 216
 Քայմաքեան 49
 Քարամեան Ն. 182
 Քէրէստէճի Կրթական 33
 Քլամիրսեան Տէր Կոմի-
 տաս 241—248, 263
 Կոյմաս 264
 Քիզարեան բնասնիք 138
 Վոսաճապուհ Էդ 136, 174
 Քիւրքճիբանեան բնասնիք 190
 Ռաբան Գր. 22, 85, 135
 — Էսփիմէ 22
 — Պողոս 132, 149, 266
 Ռժմանեան Մարգարիտ պատ-
 ըրարք 34, 97, 131, 3, 150
 — Գարոյ, Ք. 417
 Օսանք 132
 Սասունցեան Գերասան 159
 Ֆէլիկեան Սիմէոն 7, 47, 121, 131
 Ֆէրուհեան Բարսեղի թ. 45, 149, 159
 Ֆընտրքեան ընտանիք 176
 Ֆրէնկեան Արք. 45
 Ֆրենանճի Պաղտատար քհ. 216

Грбгг' а. Фр. З.—г
